
ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

2 (52) ▶ 2023

ЗМІСТ

Демографічні процеси

СЛЮСАР ЛЮДМИЛА Українська сім'я в умовах війни	3
КУРИЛО ПРИНА, АКСЬОНОВА СВІТЛАНА Вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на народжуваність у періоди невизначеності	21
SHEVCHUK PAVLO Inequality in the Face of Death under Covid-19 in Ukraine	40

Соціальна політика

ДЯКОНЕНКО ОКСАНА Соціальний капітал територіальних громад України в умовах війни: сучасні трансформації та прогнозні зрушення	54
NOVIKOV VALERII, HVELESIANI ANNA Housing Affordability Issues in Ukraine	72
ПОЛЯКОВА СВІТЛАНА, КОГАТЬКО ЮРІЙ Бідність українських пенсіонерів: довоєнна ситуація і вплив війни	92

Праця та зайнятість

НОВАК ПРИНА, ЖУК ІНЕСА Глобальні соціальні ризики у сфері праці: брак гідної зайнятості в Україні	110
ШВЕЦЬ ПАВЛО Реформування оплати праці працівників бюджетної сфери в Україні	131
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ	147
GUIDELINES FOR AUTHORS	150

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
PTOUKHA INSTITUTE FOR DEMOGRAPHY AND SOCIAL STUDIES
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

2(52) ▶ 2023

CONTENTS

Demographic processes

SLYUSAR LIUDMYLA The Ukrainian Family in the Conditions of War	3
KURYLO IRYNA, AKSYONOVA SVITLANA The Impact of Objective and Subjective Factors on Fertility in Times of Uncertainty	21
SHEVCHUK PAVLO Inequality in the Face of Death under Covid-19 in Ukraine	40

Social policy

DYAKONENKO OKSANA Social Capital of the Territorial Communities of Ukraine in the Conditions of War: Current Transformations and Forecasted Changes	54
NOVIKOV VALERII, HVELESIANI ANNA Housing Affordability Issues in Ukraine	72
POLIAKOVA SVITLANA, KOHATKO YURII Poverty of the Ukrainian Pensioners: Pre-War Situation and Influence of the War	92

Work and employment

NOVAK IRYNA, ZHUK INESA Global Social Risks in the Field of Labor: Lack of Decent Employment in Ukraine	110
SHVETS PAVLO Reforming the Payment of Employees of the Budget Sector in Ukraine	131
GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.)	147
GUIDELINES FOR AUTHORS	150

Cite: Slyusar, Liudmyla (2023). Ukrainska sim'ia v umovakh viiny [The Ukrainian Family in the Conditions of War]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 3-20. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003>

УДК 314.146 — 316.36

JEL Classification: J12

ЛЮДМИЛА СЛЮСАР, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

e-mail: SlyusarL@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1679-1674

УКРАЇНЬСЬКА СІМ'Я В УМОВАХ ВІЙНИ

Метою дослідження є визначення проблем та ризиків для української сім'ї, яка є базовим інститутом суспільства, в умовах війни, розпочатої Росією проти України, а також її роль у збереженні людського потенціалу країни. Дослідження ґрунтується на інформації з відкритих джерел, експертних оцінок, даних Державної служби статистики України, на матеріалах вибіркового обстеження. Використано методи порівняльного аналізу, узагальнення та індукції, опитування, системного підходу. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства, який забезпечує фізичне (біологічне) та соціокультурне відтворення поколінь людської спільноти. В останні десятиліття розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямку, що й в інших європейських країнах. Війна Росії проти України деформувала природні процеси життєдіяльності й розвитку української сім'ї. Великі людські втрати, руйнація необхідного для життєдіяльності середовища (житла, соціальної і економічної інфраструктури, природного середовища), вимушена масова міграція вкрай ускладнили реалізацію основних специфічних функцій сім'ї (дітонародження, виховання і утримання дітей), однак активізували її захисну функцію. Сімейні практики у цей час свідчать про потужні сімейні зв'язки та їхню особливу важливість у кризовий період. В умовах війни та викликаній війною соціально-економічної дезорганізації сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між членами сім'ї надає можливість налагодити життєдіяльність, а іноді й захистити життя. Значна частина переселенців, змушених залишити небезпечні території, отримують допомогу, а часом й переїжджають до родичів у безпечні регіони країни. Набувають захисного ха-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

рактеру і соціально-психологічні функції сім'ї. Водночас війна загострила проблеми української сім'ї та спровокувала нові ризики. Наслідком повномасштабної війни стало зменшення і деформація шлюбного потенціалу країни та негативні зміни шлюбної та сімейної структури населення: збільшення кількості овдовілих, одиноків, самотніх людей найстаршого віку. Зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (батьки яких загинули, перебувають у полоні, примусово депортовані, невідомо де знаходяться тощо) є одним із найтяжчих наслідків війни. Ослаблення подружніх зв'язків через мобілізацію й інтенсивну міграцію з гендерними перекосами у майбутньому може призвести до зростання розлучуваності. Слід очікувати зростання одинокості серед сімей з дітьми, хоча її значне поширення і у довоєнні роки було проблемою. Зрозуміти комплексно зміни в українській сім'ї ми зможемо лише через кілька років після закінчення війни.

Ключові слова: сім'я, війна, суспільство, вимушена міграція, функції сім'ї.

Постановка проблеми, актуальність. Складні і трагічні періоди соціально-демографічних випробувань, найбільшими з яких є війни, не тільки міняють умови життєдіяльності населення, але і впливають на соціальні інститути суспільства, створюючи численні ризики розвитку, «перебудовуючи» ієрархію функцій і націлюючи їх на збереження соціального організму та людського потенціалу країни. Сім'я — як базовий інститут суспільства — зазнає потужного впливу війни і тих деструктивних процесів, що продукує війна. Саме сім'я є одним із основних інститутів, який сприяє продовженню життєдіяльності населення, а отже, і всього суспільства у цих критичних умовах.

У передвоєнні десятиріччя розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямку, що й в інших європейських країнах, і сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя — плюралізація форм сімейних об'єднань та шлюбних відносин, підвищення віку одруження та народження дітей, поширення позашлюбної народжуваності — поєднувався з досить високим рівнем шлюбності та збереженням сімейної солідарності поколінь [1, с. 19—28]. Сімейна структура населення була типовою для сучасного розвиненого суспільства: поширення «класичних» типів сімей (прості та розширені нуклеарні сім'ї, в яких проживало більшість населення) поєднувалось з поступовою трансформацією сімейної структури — звичними стали одиноківські та реструктуровані сім'ї, транснаціональні сім'ї, прийомні сім'ї, шлюбні союзи без офіційної реєстрації.

Найбільш гострими проблемами української сім'ї упродовж двох останніх десятиліть були: нестабільність шлюбу, високий рівень розлучення населення; масова одинокість українських сімей; невиконання частиною сімей своїх батьківських обов'язків, що спричинило появу проблеми соціального сирітства; велика кількість одиноківських сімей (у 2021 р. у 17,9 % сімей з дітьми діти не мали одного чи обох батьків); не вирішені гендерні проблеми сімейного життя.

Повномасштабна війна Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, перервала природний процес життєдіяльності та розвитку української родини, змінила умови її життєдіяльності, загострила наявні і спровокувала нові проблеми і ризики. Загибель великої кількості людей (військовослужбовців і цивільного населення), вимушена масова міграція всередині країни та за її межі стали причинами деформації та часткової дезорганізації демографічного та соціально-економічного розвитку. У цих умовах надважливо зрозуміти проблеми та ризики для української сім'ї, яка є базовим інститутом суспільства, а також її роль у цих екстремальних умовах.

Метою даної публікації є як визначення ризиків і проблем розвитку української сім'ї в умовах війни, розпочатої Росією проти України, так і специфіки дії її захисних функцій та механізмів, їх значення задля збереження української людності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі небагато публікацій, присвячених аналізу впливу війни на сім'ю та сімейні відносини. Американські соціологи Ernest W. Burgess (Ернест Берджесс) і James H. S. Bossard (Джеймс Боссард) констатують, що війна змінює соціальну і демографічну поведінку чоловіків, які беруть участь у військових діях, і жінок, котрі в цей час залишаються вдома; відбуваються зміни у шлюбі, розлучуваності й рівні народжуваності. Група американських дослідників: John J. Schwab (Дж. Шваб), John F. Ice (Дж. Айс), Judith J. Stephenson (Дж. Стефенсон), Kathy Raymer (К. Раймер), Kris Houser (К. Хаузер), Lisa Graziano (Л. Граціано) та інші [2] стверджують, що війни ХХ ст. впливали на сім'ю як безпосередньо, так і опосередковано, починаючи від горя з приводу втрат та розлуки й закінчуючи проблемами, пов'язаними з пристосуванням до мирного життя військових, високим рівнем розлучень, та зростанням ролі жінки в сім'ї та суспільстві. Вони звертають увагу на несприятливий вплив посттравматичного стресового розладу на сімейне життя і наслідки у дітей постраждалих сімей, та доходять висновку, що війна, як правило, прискорює зміни в сімейному житті, які раніше повністю не виявлялись. Українські науковці вивчали вплив першого етапу сучасної російсько-української війни, що концентрувалась на Донбасі, на соціально-демографічну ситуацію в країні, у т.ч. на сім'ю. У роботі «Державна доповідь про стан сімей та шляхи реалізації державної політики з питань сім'ї за підсумками 2014—2015 років» співробітниками ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України детально проаналізовано стан української сім'ї у цей період: зміни функцій сім'ї, проблеми і ризики її розвитку в сучасних умовах, соціально-демографічні характеристики, матеріальне становище та умови проживання сімей в Україні, стан і перспективи державної сімейної політики [3]. Питання руйнування сімейних зв'язків через військові дії на Донбасі розглядаються у національній доповіді «Політика інтеграції ук-

раїнського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі» [4, с. 78—81].

Наукова новизна полягає у першій спробі з'ясувати вплив на українську сім'ю та її основні функції першого року повномасштабної війни РФ проти України.

Матеріали і методи дослідження. Дослідження здійснено на основі інформації з відкритих джерел, експертних оцінок, даних Державної служби статистики України, на матеріалах вибіркового обстеження. Використано методи порівняльного аналізу, узагальнення та індукції, опитування, системного підходу.

Виклад основного матеріалу. Сім'я є базовою передумовою існування і розвитку кожної нації, і принципи її організації та функціонування — це органічна складова соціокультурної системи і ментальності кожного народу. Сім'я як багатофункціональний інститут виконує комплекс соціально необхідних функцій, найважливіші з яких — репродуктивна (дітонародження), соціалізація (виховання) дітей та матеріальне утримання дітей. Саме у сім'ї діти не тільки з'являються на світ, тут закладаються основи моделі поведінки і системи цінностей особистості й формуються основи національної самосвідомості нових поколінь.

На довгому і складному історичному шляху української людності саме в українській сім'ї новим поколінням передавались духовні та культурні традиції українського народу, загальнолюдські та національні цінності, завдяки чому український народ зберіг свою національну ідентичність та унікальність менталітету попри століття колоніального поневолення. Сім'я як найбільш сталий, традиційний, базовий інститут суспільства завжди була найважливішим осередком самозбереження української ідентичності населення у всі складні періоди історії, забезпечувала його здатність до саморегуляції та відновлення.

У період економічних, соціальних, військових випробувань «активізується» захисна функція сім'ї: активізується перевірений історичним досвідом механізм виживання за рахунок взаємодопомоги і взаємозахисту членів родини. Так, у ситуації трансформаційної економічної кризи 1990-х рр., коли рівень життя населення різко знизився, сім'я стала своєрідним амортизатором, що певною мірою забезпечує зняття напруги у відтворенні населення, обумовленої незадовільним економічним забезпеченням його життєдіяльності, трансформаційною дезорганізацією таких інститутів, як ринок праці, інститути освіти, тощо. Як наголошувала відома дослідниця сім'ї Л. В. Чуйко, специфіка перебігу трансформаційного періоду в Україні посилила значущість сім'ї як осередку демопроцесу... посилюється захисна функція родинних стосунків [5, с. 224—225].

Найбільшим викликом для населення України за роки незалежності, а отже, і для сім'ї, стала збройна агресія Російської Федерації. Війна доко-

рінно деформувала умови життєдіяльності української родини. Ця деформація спочатку, у 2014—2015 рр., торкнулась здебільшого окремих регіонів країни — Донецької і Луганської області, хоча вплинула і на все населення країни [6, с. 159—167], а після 24 лютого 2022 р. повномасштабна війна докорінно змінила життя всієї країни і фактично кожної родини.

Унаслідок військових дій та масових обстрілів у багатьох регіонах було зруйновано нормальне середовище існування населення — житло та соціальну інфраструктуру, немає умов для реалізації основного права людини — права на безпечне життя. Трагедією для багатьох сімей та для суспільства загалом стали величезні людські втрати: втрати серед військових під час війни не розголошуються, а щодо цивільного населення — станом на 15 січня 2023 р. Управління ООН з прав людини інформувало про 18 358 жертв серед цивільного населення: 7031 вбитих і 11 327 поранених, і зазначило, що фактичні цифри можуть бути значно вище [7]. За час війни загинула 461 дитина, поранено — 922, депортовано — 16 207 (інформація на 12.02.2023).

У цих екстремальних умовах виконання основних функцій сім'ї вкрай ускладнено, забезпечення фізичного (біологічного) та соціокультурного відтворення населення значною мірою зводиться до його виживання: основним завданням сім'ї часто стає не народження і виховання наступних поколінь, а елементарне виживання членів родини, фізичний захист дітей від небезпеки.

Військова небезпека, передусім необхідність захистити дітей, стала причиною вимушеної міграції великої кількості населення, переважно жінок та дітей, як у безпечніші регіони країни, так і за її межі: за даними опитувань соціологічної групи «Рейтинг», у березні-квітні 2022 р. 20 % дорослого населення країни змінило місце проживання [8]. 44 % українців довелося тимчасово розділитися зі своєю сім'єю, найбільше таких (54 %) — на сході країни [9].

За оцінками ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України у березні 2022 р., які спирались на дані Державної прикордонної служби, кількість вимушених емігрантів, переважно жінок та дітей, становила 3,2 млн; чисельність тих, хто вимушено змінив місце проживання в межах України, досягала 5,0—5,5 млн осіб [10, с. 37—42]. «Пік міграційної хвилі» спостерігався у перші місяці війни, однак, хоча із звільненням частини окупованої території частина населення повернулась, у жовтні соціологічна група «Рейтинг» зазначила, що зростає кількість респондентів, які змушені були покинути місце постійного проживання з 24 лютого 2022 року, тобто кількість вимушених мігрантів продовжувала зростати [11]. Відповідно до інформації на порталі Управління верховного комісара ООН у справах біженців у січні 2023 р., кількість біженців, які прибули до країн Європи з України з початку повномасштабного російського вторгнення, досягла майже 8 млн осіб, а у на-

ціональних програмах тимчасового захисту та підтримки беруть участь 4,9 млн. біженців [12]. На сайті УВКБ ООН (Агентства ООН у справах біженців) в Україні у грудні 2022 р. повідомлено, що в країні було 5,91 млн внутрішньо переміщених осіб і 17,7 млн людей, які терміново потребували гуманітарної допомоги [13].

У цих критичних умовах сім'я як стійкий, традиційний інститут суспільства грає найважливішу роль у механізмі самозбереження населення. В умовах війни та викликаній війною соціально-економічної дезорганізації на багатьох територіях, сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між її членами дає змогу налагодити життєдіяльність, а іноді й захистити життя членів родини. У цей період працює перевірений багаторічним досвідом сімейний механізм виживання та збереження людського життя, посилюється захисна функція сім'ї. Значна частина переселенців, змушених швидко залишити зону бойових дій, отримують допомогу, а часто й переїжджають до родичів у безпечні регіони країни. У 2014 р., за даними соціологічних досліджень, половина переселенців, які вимушені були швидко покинути зону бойових дій, розмістилась у родичів, 23 % родичі допомагали переїжджати [14]. Аналогічна ситуація, однак у значно більших масштабах, спостерігалась у 2022 р., особливо у перші місяці повномасштабної війни: багато сімей допомагали і «надавали притулок» своїм родичам.

У квітні 2022 р. співробітниками відділу досліджень демографічних процесів і демографічної політики ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України проведено опитування вимушених переселенців — жінок з дітьми, які переїхали з міст Києва та Запоріжжя до безпечнішого регіону, до міста Тернопіль. Методом глибинного інтерв'ю опитана група жінок віком 30—42 роки, заміжніх, які мали дітей віком від 8 місяців до 7 років (65 % жінок — одну, 35 % — двох дітей). Була розроблена анкета, що містила питання щодо осіб, котрі переїхали разом з жінкою, місця її проживання на момент опитування, допомоги, яку вона одержує і якої потребує, планів жінки на майбутнє.

Згідно з отриманими даними, 90 % опитаних переїхало разом із родичами (переважна більшість з одним чи обома своїми батьками чи батьками чоловіка, деякі з братами / сестрами), і кожна третя розмістилась у родичів. Багато хто отримав допомогу (продукти, одяг, гігієнічні засоби) від родичів та друзів, водночас одержуючи фінансову допомогу від держави та міжнародних організацій, деякі — одяг, гігієнічні засоби, продукти від Червоного Хреста. Майже всі жінки планували повернутись на попереднє місце проживання (лише одна жінка планувала залишитися в місті переселення), і жодна не виказала бажання переїзду за кордон.

Схожу інформацію отримали соціологи під час опитування вимушених переселенців у Івано-Франківську в квітні 2022 р.: майже половина з

переселенців, 80 % з яких склали жінки (60 % з яких мали неповнолітніх дітей), тимчасово зупинилася у своїх родичів [15].

Під час війни, коли немає відчуття безпеки і впевненості у завтрашньому дні, психологічний і емоційний стан часто є нестійким, людина відчуває страх, тривогу, психологічне виснаження. Хоча за даними опитувань українці у перший рік повномасштабної війни демонструють хороший рівень життєстійкості, 40 % з них перебувають у напруженому та дуже напруженому стані [11]. У цих умовах зростає значення соціально-психологічних функцій сім'ї — зняття емоційної напруги у колі близьких людей, формування стосунків взаємної турботи і довіри, тепла і ласки — і ці функції набувають захисного характеру, сприяють збереженню психічного здоров'я людини і всього суспільства.

Слід констатувати, що в умовах повномасштабної війни українці не відмовилися від шлюбу: попередньо можна стверджувати, що рівень шлюбності в Україні 2022 р. не знизиться, а перевищить показники 2021 р.: згідно зі статистичними даними, за 11 місяців 2022 р. зареєстровано 209 818 шлюбів, що на 9101 більше ніж за аналогічний період 2021 р. Натомість слід згадати, що у 2014—2015 рр. у всіх областях України, окрім Донецької і Луганської, де відбувалися військові дії, збільшилась кількість зареєстрованих шлюбів.

Збільшення кількості шлюбів у воєнний час обумовлено тим, що військова загроза «прискорює прийняття рішень»: у період військових дій і мобілізації реєструють шлюб пари, які раніше з певних причин не поспішали юридично оформити свій союз. У офіційному шлюбі жінка мобілізованого може почувати себе більш впевнено: у разі його полону, зникнення, поранення вона має більше можливостей звернення до відповідних інстанцій щодо його пошуку, повернення, додаткового лікування; має право на фінансову допомогу у разі загибелі. Відповідно й чоловік впевнений, що його чекають, відчуває, що його сім'я більш захищена, особливо якщо у пари є діти. Певна частина шлюбів реєструється на емоційному підйомі перед відправленням на фронт після нетривалого знайомства. Психологи запевняють, що це — реакція у відповідь на виклики реальності, вона типова для пар на всіх війнах і в будь-яких стресових обставинах [16]. Можливо, якась частина цих пар не витримає перевірку часом, а інша — стане основою для міцної сім'ї.

Війна загострила проблеми української сім'ї і спровокувала нові проблеми і ризики. Наслідком повномасштабної війни є деформація шлюбно-сімейної структури населення (зростання кількості овдовілих, дітей-сиріт, самотніх людей похилого віку) та загострення низки наявних і раніше проблем: проблем бідності, соціального сирітства, нестабільності шлюбу, гендерного насильства.

Основними ризиками для подальшого розвитку української сім'ї є:

• Деформація статево-вікової структури населення внаслідок великих людських втрат, передусім чоловіків репродуктивного віку у ході бойових дій, що зменшує і деформує шлюбний потенціал країни, негативно змінює шлюбну та сімейну структуру населення. Зростає кількість удів, сиріт та од-нобатьківських сімей, де вихованням та утриманням дітей займається лише жінка, що погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях із дітьми.

• Зростання кількості сімей, де утриманням та вихованням дітей займаються не батьки (внаслідок їхньої загибелі, участі у бойових діях, тяжкого поранення, депортації), а родичі: бабуся, дідусь, інші родичі. Відсутність батьків, а отже необхідної дитині батьківської любові, турботи, уваги дуже складно компенсувати, є ризик виникнення психологічних і емоційних проблем. Це, знов-таки, погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях.

• Подальше поширення однодітності серед сімей з дітьми через зниження народжуваності внаслідок міграційного відтоку населення за кордон і зміну репродуктивних планів в умовах військової небезпеки і невизначеності майбутнього. Масове поширення однодітності вже багато десятиліть є проблемою України і останніми роками ця проблема поглиблювалась. За даними вибіркового обстежень Державної служби статистики України, перед війною, у 2021 р., лише 19 % сімей з дітьми у містах виховували двох і більше дітей, у селах — трохи більше 24 % сімей (табл. 1), тобто, хоча у сільській місцевості традиційно дітність сімей вища, переважна частка сімей була однодітними у поселеннях всіх типів.

Таблиця 1. Розподіл домогосподарств з дітьми за кількістю дітей у їх складі, %

Кількість дітей	2010	2013	2015	2018	2020	2021
<i>всі поселення</i>						
1 дитина	73,7	75,6	75,6	75,5	79,4	79,5
2 дитини	23,1	22,1	21,4	20,9	18,1	18,4
3 дитини і більше	3,2	2,3	3,0	3,6	2,5	2,1
<i>міські поселення</i>						
1 дитина	79,1	79,2	78,4	77,3	80,2	81,1
2 дитини	19,3	19,7	19,7	20,1	17,9	17,6
3 дитини і більше	1,6	1,1	1,9	2,6	1,9	1,3
<i>сільська місцевість</i>						
1 дитина	61,1	67,0	69,1	71,3	77,8	75,6
2 дитини	31,6	28,0	25,3	22,7	18,7	20,3
3 дитини і більше	7,3	5,0	5,6	6,0	3,5	4,1

Джерело: Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2010—2021 рр. Статистичні бюлетені. Київ, 2010—2021. С. 13.

У 2023 р. демографи очікують зниження народжуваності і досить скептично ставляться до можливості бекібуму у наступні роки [17]. Отже, слід очікувати подальше зниження показників дітності сімей. Зараз передумовою хоча б часткового покращення ситуації є забезпечення формування безпечного середовища для народження і виховання дітей, тобто завершення війни, та вирішення найнагальніших проблем сім'ї у післявоєнний період. У ході згаданого вище опитування жінок у м. Тернопіль їм було задане питання «Чи маєте Ви намір народити ще одну дитину?» і переважна кількість тих, хто має одну дитину, відповіли ствердно, але «лише тоді, коли настане мир і буде безпечно» та «залежно від того, яка буде ситуація у країні після закінчення війни». «Багато буде залежати від того, як відбудуватимуться міста і села, якою буде міжнародна допомога, які можливості відкриються перед громадянами нашої країни» [18, с. 14—17].

• Ослаблення і поступова руйнація подружніх зв'язків, у перспективі — зростання рівня розлучуваності населення.

Розлука подружжя через мобілізацію та інтенсивну вимушену міграцію з гендерними перекосами часто «розриває» сім'ї, послаблює шлюбні та родинні зв'язки. Насамперед у зоні ризику знаходяться сім'ї, в яких жінки живуть за кордоном, оскільки в цьому випадку можливі лише віртуальні контакти між подружжям. Психологи стверджують, що подружжя, яке не бачилося особисто більше шести місяців і веде комунікацію винятково через інтернет, в якусь мить може втратити нитку спільних сімейних моментів, контекст життя у них уже різний, спільного стає дедалі менше, і це впливає на почуття та взаємні переживання. Відбувається ослаблення шлюбних зав'язків та фактичне розлучення без його юридичної реєстрації. Сімейне життя на відстані зміцнює стосунки лише якщо пара має змогу жити на дві країни, тобто у нинішній ситуації, коли чоловік може виїжджати за кордон як волонтер, державний службовець тощо [19]. Однак такі можливості в умовах військового стану є рідкістю. Отже, хоча зараз в Україні реєструється мало розлучень, надалі слід очікувати компенсаційного підйому рівня розлучуваності. Наростання цього ризику відбудеться у разі тривалої війни та необхідності перебування у більш безпечних регіонах, перш за все за кордоном, значної кількості жінок із дітьми.

Водночас є надія, що певна частина пар зможе зберегти свої стосунки. Комплексне порівняльне дослідження групи «Рейтинг» «Як війна змінила мене та мою країну. Підсумки року» надає позитивну інформацію: приблизно половині українців довелось роз'їхатись через війну (44 %), але станом на лютий 2023 р. половина з них вже воз'єдналися. Рік життя окремо погіршив стосунки лише для 17 % українських родин, а у 20 %, навпаки, покращив. Це пари, які в умовах війни зрозуміли, що їх старі проблеми були несерйозними, і ті, які пожили на відстані та банально відпочили один від одного [20].

Післявоєнний період, коли мобілізовані чоловіки повернуться додому, може стати складним випробуванням для багатьох подружніх пар. Війна змінює людину, її поведінку і оцінку багатьох сторін життя, у тому числі сімейного. Багатьом доведеться шукати нового консенсусу щодо сімейних проблем, що потребуватиме терпіння і витримки. Аби знизити ризик сімейних конфліктів у майбутньому, повинна бути збережена і розширена наявна нині практика безкоштовних консультацій психологів, зокрема онлайн. Необхідно формувати у населення культури користування послугами сімейних психологів, психоаналітиків, формувати розуміння того, що своєчасне звернення до професійного сімейного психолога допоможе розв'язати проблеми у стосунках і зберегти шлюб [24].

- Збільшення чисельності людей найстаршого віку, які не отримують необхідної їм економічної та інструментальної підтримки від дітей та родичів.

Загибель або вимушена міграція членів сім'ї працездатного віку призводить до деформації вікової структури населення та зростання частки людей літнього віку (самотніх та подружніх пар найстаршого віку), які не отримують необхідну їм економічну підтримку та допомогу у веденні домашнього господарства. Традиційно в Україні обов'язки щодо догляду за найбільш літніми, інвалідами, тяжкохворими брала на себе сім'я — дорослі діти чи родичі, однак у сучасних умовах через мобілізацію, передчасну загибель, вимушену міграцію надання цієї допомоги часто неможливе. Це може призвести до різкого зниження якості життя певної групи населення літнього віку. Літні українці — одна з груп населення, котра найбільше потерпає від війни. За даними соціологічних досліджень, у цей період у найстарших, як і у наймолодших, фіксується нижчий рівень життєстійкості, у них високий рівень психологічної напруженості, що, вірогідно, обумовлено зменшенням можливості подбати про себе, обмеженням матеріальних ресурсів, обмеженою доступністю до необхідних медичних і соціальних послуг [11].

- Збільшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У 2022 р., в умовах війни, позитивна тенденція до поступового зменшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яка спостерігалась в Україні у довоєнний період (рис. 1), була перервана, оскільки чисельність таких дітей «поповнилася» за рахунок дітей, які постраждали від війни: їхні батьки загинули, або були тяжко поранені, зникли безвісти, були примусово депортовані тощо. Створення комфортних умов життя та гармонійного розвитку цієї групи дітей є складним завданням. Послідовна політика піклування про них повинна передбачати створення умов їхнього виховання у сім'ї чи середовищі, максимально наближеному до сімейного (у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, сім'ях опікунів).

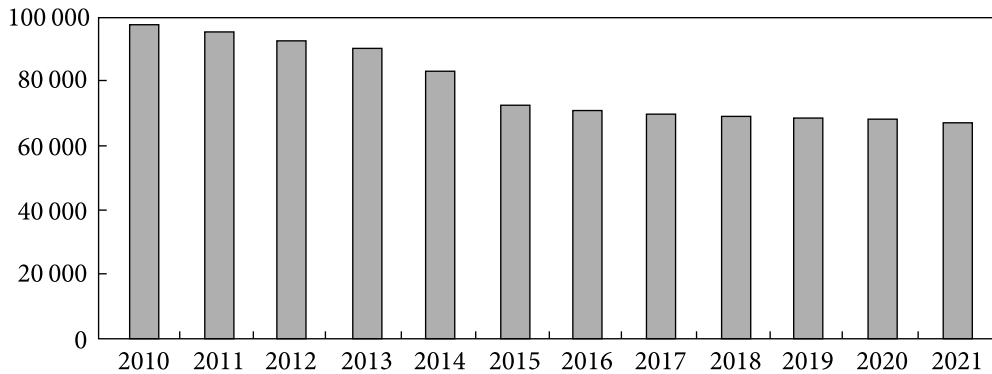

Рис. 1. Чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2010—2021 рр., осіб (станом на кінець року)

Джерело: Соціальний захист населення України. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2022. С. 117; Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. С. 12.

- Зростання масштабів бідності серед українських сімей, насамперед сімей з дітьми.

Бідність певної частини українських сімей, передусім сімей з дітьми, і в довоєнні роки була проблемою України. Наслідком повномасштабної війни є суттєве зниження життєвого рівня населення. За даними соціологічної групи «Рейтинг», дві третини опитаних, оцінюючи фінансову ситуацію у підсумках 2022 року, фіксують погіршення свого матеріального становища. Війна призвела до втрати роботи не менш як для третини працездатного населення, надскладна ситуація для переселенців й мешканців зон бойових дій: половина з них втратили свою роботу. Навіть з тих, хто зміг продовжити працювати під час війни, половина зазнали зменшення заробітної плати [20]. За даними Світового банку, через війну рівень бідності в Україні зріс вдвічі [21]; і за оцінками фахівців ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, більш відчутним це зростання стало серед домогосподарств із дітьми [22].

У дуже складній ситуації опинились сім'ї, котрі мешкали на територіях, що перебували під окупацією та у зоні бойових дій, які вимушені були покинути свої домівки. Ці сім'ї не тільки пережили важкі психологічні випробування зі втратою близьких та родичів, звичного соціального середовища, а й опинилися в умовах крайньої бідності через втрату майна, роботи, житла, джерел існування. Такій сім'ї важко утримувати та виховувати дитину, й надалі є ризик «виходу дитини із сім'ї», тобто передача їх у державні інституційні установи утримання дітей (дитячі будинки, інтернати), що є вкрай небажаним.

- Загострення гендерних проблем.

В умовах війни та в післявоєнний період підвищуються ризики загострення гендерних проблем, оскільки під загрозою є досягнення гендерної рівності на побутовому рівні. Через мобілізацію чоловіків та вимушену міграцію зруйновано гендерний баланс у питаннях догляду за дітьми та розподілу сімейних обов'язків: виховання дітей та піклування про них часто повністю переходять до жінки. Загалом виконання батьківських обов'язків сильно ускладнено: у зв'язку з руйнацією і пошкодженням надвеликої частини закладів освіти всіх рівнів, складну безпекову ситуацію значна частина дітей не відвідує школи і дошкільні заклади. Згідно з результатами опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» серед матерів українських дітей віком від 3 до 17 років, станом на січень-лютий 2023 р. лише 26 % дітей постійно відвідували навчальні та виховні заклади, 42 навчалися у школах / садочках онлайн, 29 — за змішаною формою, 3 % — на домашній формі навчання [23]. Навчання дитини дома потребує додаткових зусиль, постійного контролю зі сторони батьків, отже, зростає навантаження, жінці складніше поєднувати материнство з професійною зайнятістю.

Слід підкреслити, що сім'я, де гендерний розподіл праці з ведення домашнього господарства та догляду за дітьми є «м'яким», демократичним, коли чоловік разом з дружиною бере активну участь у вихованні дітей, не тільки більше відповідає вимогам сучасності щодо гендерної рівності, але і є більш стійкою у кризових ситуаціях. На думку психологів, подружні пари, які разом, в Україні, переживають усі складності й небезпеки війни, є найбільш стійкими, але проблеми виникають, коли чоловік втрачає роботу. Якщо жінка продовжує працювати, між чоловіком і жінкою відбувається перерозподіл побутових функцій, і якщо сім'я не була до цього адаптована, чоловік відчуватиме свою неповноцінність, виникатимуть скандали, і шлюб перебуватиме під загрозою [24].

Крім того, війна створює передумови для загострення проблем домашнього і гендерно обумовленого насильства. Сексуальне насильство, що вчиняється під час збройного конфлікту, вважається міжнародним злочином згідно з нормами міжнародного кримінального права.

Висновки. Можна констатувати, що в період війни інститут сім'ї відіграє важливу роль для забезпечення здатності соціуму до збереження людського потенціалу. Виконання багатьох важливих функцій сім'ї (народження та виховання дітей, їх захист, догляд за літніми та інвалідами) у цих екстремальних умовах украї ускладнено, але значення захисної функції сім'ї різко зростає. Сімейний механізм виживання та охорони людського життя: солідарність поколінь, взаємодопомога, обмін фінансовими та матеріальними ресурсами є запорукою збереження українського населення, його подальшого відтворення. Трансформація форми сімейних об'єднань, яка спостерігалася в Україні в останні десятиліття, не стала на заваді різноманітним формам сімейної взаємодії та взаємодопомоги. Сім'я як

найбільш стійкий, традиційний інститут суспільства відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення у цей складний період. Солідарність близьких людей часто «виходить за межі» сім'ї, переростає у солідарність усієї української нації. Після закінчення війни солідарність українців, першоосновою якої є сімейна солідарність, є запорукою відбудови і оновлення країни.

Водночас війна та вимушена масова міграція населення загострила проблеми української родини (проблеми бідності, соціального сирітства, неміцності шлюбу, гендерної взаємодії), спровокувала нові ризики через деформацію статево-вікової та шлюбно-сімейної структури населення: збільшення кількості овдовілих, однобатьківських сімей, дітей-сиріт, самотніх людей похилого віку. Багато родин опинилися в умовах крайньої бідності у зв'язку із втратою житла та джерел засобів існування, пережили стрес через загрозу життю та втрати близьких.

Слід враховувати, що сім'я має потужний вплив на всі соціально-економічні процеси. Всебічна підтримка сім'ї, сімейного способу життя є передумовою збереження та успішного розвитку української держави. Наразі для нормалізації умов життя української сім'ї, повернення в Україну тих, хто був вимушений іммігрувати, найважливішим є вирішення питання безпеки: якщо не завершення війни, то значне покращення безпекової ситуації у регіонах, віддалених від військових дій. Вкрай важливим є вирішення житлової проблеми для тих сімей, чиє житло було пошкоджене чи повністю зруйноване. Досвід свідчить, що більшість українців «прив'язані» до свого житла, і для них важливо, що є куди повертатись. На нашу думку, важливим фактором повернення вимушених іммігрантів на батьківщину є міцні сімейні зв'язки: не тільки подружні, але і між батьками і дорослими дітьми, братами і сестрами.

У подальшому важливою є комплексна державна сімейна політика, спрямована на зміцнення інституту сім'ї на засадах поєднання сучасної ідеології сімейного будівництва (гендерна рівність, можливість самореалізації для кожного, свобода вибору) і найкращих шлюбно-сімейних традицій українського народу. В Україні діють сімейні механізми підтримки членів родини: сім'я виконує функції щодо догляду і піклування за хворими, інвалідами, немічними людьми найстаршого віку. Необхідно створення правових, соціальних і економічних умов для якісного виконання цих функцій шляхом надання державної матеріальної та інституційної підтримки сім'ям, у складі яких є малі діти, інваліди, люди найстаршого віку з метою забезпечення кожному можливості гармонійно поєднувати виконання сімейних обов'язків і професійну самореалізацію.

Особливу увагу слід приділити дітям, першочергово найбільш незахищеній категорії — дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування. Зростання кількості таких дітей (батьки яких загинули, пере-

бувають у полоні, примусово депортовані, невідомо де знаходяться тощо) є одним із найтяжчих наслідків повномасштабної війни. Держава має проводити послідовну політику піклування про цих дітей, забезпечити їх гармонійний розвиток, створити умови для виховання у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного. Для цього необхідна всебічна підтримка і вдосконалення механізмів допомоги всім сімейним формам утримання і виховання дітей цієї категорії — прийомним сім'ям, патронатним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу, сім'ям опікунів, підтримка національного всиновлення.

Необхідно продовжити дослідження впливу війни на українську сім'ю: змін у шлюбно-сімейних процесах і структурах, нових тенденцій, які в перший рік повномасштабної війни можуть бути ще не помітні. Зрозуміло, що війна змінить українське суспільство, зміни торкнуться і української сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002—2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
2. John J. Schwab M. D., John F. Ice M. D., Judith J. Stephenson M. S., Kathy Raymer M. D., Kris Houser M. D., Lisa Graziano M. D., et al. War and the family. *STRESS HEALTH*. Vol. 11. Iss. 1. 1995. P. 131—137. <https://doi.org/10.1002/smi.2460110121>
3. Державна доповідь про стан сімей та шляхи реалізації державної політики з питань сім'ї за підсумками 2014—2015 років. Міністерство соціальної політики України, ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2016. 135 с. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/12722.html> (дата звернення: 12.02.2023).
4. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: нац. доповідь / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: НАН України, 2015. 363 с.
5. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2001. 560 с.
6. Слюсар Л. І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2021. 180 с.
7. Ukraine: civilian casualty update 16 January 2023. UN Human Rights office of the high commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-16-january-2023> (дата звернення: 16.02.2023).
8. Дев'яте загальнонаціональне опитування: Соціально-економічні проблеми під час війни (квітень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskije_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html (дата звернення: 05.02.2023).
9. Шосте загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (березень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (дата звернення: 12.02.2023).
10. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2. С. 37—42. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>

11. Вісімнадцяте загальнонаціональне опитування: Психологічні маркери війни (жовтень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosemnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_8-9_oktyabrya_2022.html (дата звернення: 12.02.2023).
12. В ООН назвали кількість українських біженців у Європі. *Слово і діло*. 2023, 5 січня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/05/novyna/suspilstvo/oon-nazvaly-killist-ukrayinskykh-bizhencziv-yevropi> (дата звернення 12.02.2023).
13. Надзвичайна ситуація в Україні. Тижневий огляд діяльності УВКБ ООН 28 грудня 2022 р. URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2023/01/UKR_UNHCR-Ukraine-Weekly-Update_28-December-2022.pdf (дата звернення: 12.02.2023).
14. Пінчук І. Я. Психосоціальні фактори та їх вплив на психічне здоров'я населення України: нові виклики та шляхи їх розв'язання. Круглий стіл «Внутрішні переселенці в Україні: півроку поневірянь та надії». URL: <http://www.idss.org.ua/stil.html> (дата звернення: 12.02.2023).
15. Більшість переселенців в Івано-Франківськ приїхали до родичів або друзів. *Вікна*. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/04/22/132818/view> (дата звернення: 16.09.2022).
16. Дофамін, який отримують на війні. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/seks-vesillya-i-rozluchennya-pid-chas-viyni-shcho-vidbuyayetsya-u-vidnosinah-ukrajinciv-novini-ukrajini-503094> (дата звернення: 12.02.2023).
17. Елла Лібанова — про майбутній бебі-бум, міграцію та вплив війни на комплекс меншовартості. *КР.UA*. URL: <https://kr.ua/ua/life/a662465-ella-libanova-pro-majbutnij-bebi-bum-mihratsiju-ta-vpliv-vijni-na-kompleks-menshovartosti> (дата звернення: 12.02.2023).
18. Аксьонова С. Компенсаційний приріст народжуваності в Україні: очікування, чинники, перепони. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 4. С. 3—22. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003>
19. Думка психолога. Відносини на відстані — розрив чи зміцнення сім'ї? *NV*. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/vin-viyskovosluzhbovec-vona-za-kordonom-yak-zberegiti-stosunki-na-vidstani-novini-ukrajini-50310640.html> (дата звернення: 15.03.2023).
20. Комплексне дослідження: Як війна змінила мене та мою країну. Підсумки року. Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (дата звернення: 27.02.2023).
21. World Bank says Ukraine has tenfold increase in poverty due to war. *REUTERS*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/> (дата звернення: 12.02.2023).
22. Прогнозна оцінка рівня бідності в Україні у 2022 році за трьома сценаріями розвитку соціально-економічних процесів внаслідок російсько-української війни. Ін-т демографії і соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. 2022. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/Прогноз%20бідності%202022%20.pdf> (дата звернення: 12.02.2023).
23. Проблеми українських дітей під час війни (27 січня — 1 лютого 2023). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html (дата звернення: 15.03.2023).
24. Складна суміш почуттів. Як українські пари переживають війну і що робити, щоб зберегти сім'ю. *NV*. URL: <https://life.nv.ua/ukr/blogs/ukrajinski-pari-yak-viynavplivaye-na-stosunki-psihologiya-50310844.html> (дата звернення: 16.03.2023).

REFERENCES

1. Hladun, O. M. (Ed.) (2020). Population of Ukraine. Demographic trends in Ukraine in 2002—2019. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
2. Schwab, John J., Ice, John F., Stephenson, Judith J., Raymer, Kathy, Houser, Kris, Graziano, Lisa et al. (1995). War and the family. *STRESS HEALTH*, 11(1), 131—137. <https://doi.org/10.1002/smi.2460110121>
3. State report on the state of families and ways of implementing state policy on family matters based on the results of 2014—2015 (2016). 135 p. <https://www.msp.gov.ua/news/12722.html> [in Ukrainian].
4. Libanova, E. M. (Ed.) (2015). The policy of integration of Ukrainian society in the context of challenges and threats of the events in Donbas (national report). Kyiv: NAS of Ukraine. 363 p. [in Ukrainian].
5. Demographic crisis in Ukraine. Research problems, origins, components, countermeasures (2001). Kyiv: Institute for Economics, NAS of Ukraine. 560 p. [in Ukrainian].
6. Slyusar, L. I. (2021). Marriage in Ukraine in the demographic dimension: history and modernity. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. 180 p. [in Ukrainian].
7. Ukraine: civilian casualty updates 16 January 2023 (2023). UN Human Rights office of the high commissioner. <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-16-january-2023>
8. The ninth nationwide survey: socio-economic problems during the war (April 26, 2022). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html [in Ukrainian].
9. The sixth nationwide survey: adaptation of Ukrainians to the war conditions (March 19, 2022). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html [in Ukrainian].
10. Libanova, E., Pozniak, O., & Tsybmal, O. (2022). Scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*, 48 (2), 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037> [in Ukrainian].
11. Eighteenth nationwide survey: psychological markers of the war (October 8-9, 2022). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosemnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_8-9_oktyabrya_2022.html [in Ukrainian].
12. The UN announced the number of Ukrainian refugees in Europe. (2023). *Word and Deed. Analytical portal*. <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/05/novyna/suspilstvo/oon-nazvaly-kilkist-ukrayinskyx-bizhencziv-yevropi> [in Ukrainian].
13. Emergency situation in Ukraine. Weekly review of UNHCR activities (2022). https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2023/01/UKR_UNHCR-Ukraine-Weekly-Update_28-December-2022.pdf [in Ukrainian].
14. Pinchuk, I. Ya. (2015). Psychosocial factors and their influence on the mental health of the population of Ukraine: new challenges and ways to solve them. Round table «Internally displaced persons in Ukraine: half a year of hardships and hope». <http://www.idss.org.ua/stil.html> [in Ukrainian].
15. Most of the resettlers came to Ivano-Frankivsk to stay with relatives or friends (2022). *Windows*. <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/04/22/132818/view> [in Ukrainian].

16. Dopamine that is got in war (2023). *NV*. <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/seks-vesillya-i-rozluchennya-pid-chas-viyini-shcho-vidbuvayetsya-u-vidnosinah-ukrajinciv-novini-ukrajini-503094> [in Ukrainian].
17. Ella Libanova — about the future baby boom, migration and the impact of war on the inferiority complex (2023). *KP.UA*. <https://kp.ua/ua/life/a662465-ella-libanova-pro-majbutnij-bebi-bum-mihratsiju-ta-vpliv-vijni-na-kompleks-menshovartosti> [in Ukrainian].
18. Aksyonova, S. (2022). Rebound in fertility in Ukraine: expectations, factors, obstacles. *Demography and social economy*, 50(4), 3—22. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003> [in Ukrainian].
19. Psychologist's opinion. Long-distance relationship — breaking up or strengthening the family? (2023). *NV*. <https://life.nv.ua/ukr/socium/vin-viyskovosluzhbovec-vona-za-kordonom-yak-zberegti-stosunki-na-vidstani-novini-ukrajini-50310640.html> [in Ukrainian].
20. Comprehensive Study: How the War Changed Me and My Country. Results of the year. (2023). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html [in Ukrainian].
21. World Bank says Ukraine has tenfold increase in poverty due to war (2022). *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/>
22. Forecast assessment of the level of poverty in Ukraine in 2022 according to three scenarios of the development of socio-economic processes as a result of the Russian-Ukrainian war (2022). <https://idss.org.ua/arhiv/Prognoz%20bidnosti%202022%20.pdf> [in Ukrainian].
23. Problems of Ukrainian children in conditions of war (January 27— February 1, 2023). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html [in Ukrainian].
24. A complex mixture of feelings. How Ukrainian couples survive the war and what to do to save the family (2023). *NV*. <https://life.nv.ua/ukr/blogs/ukrajinski-pari-yak-viynavplivaye-na-stosunki-psihologiya-50310844.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2023

Liudmyla Slyusar, PhD, Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd, 60
e-mail: SlyusarL@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1679-1674

THE UKRAINIAN FAMILY IN THE CONDITIONS OF WAR

The purpose of this study is to determine the problems and risks for the Ukrainian family, which is the basic institution of society, in the conditions of the Russia's war against Ukraine, and its role in preserving the human potential of country. The study is based on information from open sources, expert assessments, data from the State Statistics Service of Ukraine, and sample survey materials. The research was carried out using such methods as comparative analysis, generalization and induction, survey, system approach. The family is a primary and main center of society, which ensures the physical (biological) and sociocultural reproduction of generations of the human community. In recent decades, the development of the family in Ukraine took place in the same direction as in other European countries. Russia's war against Ukraine deformed the natural processes of life and development of the Ukrainian family. Great human losses, the destruction of the environment necessary for life (housing, social and economic infrastructure, natural environment), forced mass migration made it extremely difficult to implement the main specific functions of the family (child-

bearing, upbringing, and maintenance of children), but activated its protective function. Family practices in the conditions of war and forced migration testify to powerful family ties and their special importance in the crisis period. In the conditions of war and the socio-economic disorganization caused by the war, family becomes a support: family solidarity, mutual assistance, care, the exchange of activities and material resources between family members allow to sustain living, and sometimes to protect life. A significant part of the forced migrants, who left the dangerous areas, receive assistance, and often move to relatives in safe regions of the country. Socio-psychological functions of the family acquire protective character. At the same time, the war aggravated the problems of Ukrainian family and provoked new risks. The consequence of the full-scale war was the reduction and deformation of the marriage potential and negative changes in the marriage and family structure of the population: an increase in the number of widowed; single-parent families and families where children live without parents with relatives; single people of the oldest age. The increase in the number of orphans and children deprived of parental care (whose parents have died, are in captivity, forcibly deported, their whereabouts are unknown, etc.) is one of the most serious consequences of the war. Weakening of marital relations due to mobilization and large-scale migration with gender disproportions may lead to an increase in divorce rates in the future. An increase in the number of single-child families among families with children is to be expected, although its significant growth was a problem even in the pre-war years. The changes in the Ukrainian family may be fully understood only a few years after the end of the war.

Keywords: family, war, forced migration, society, functions of the family.

Cite: Kurylo, Iryna, & Aksyonova, Svitlana (2023). Vplyv ob'ektyvnykh i sub'ektyvnykh faktoriv na narodzhuvanist u periody nevyznachenosti [The Impact of Objective and Subjective Factors on Fertility in Times of Uncertainty]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 21-39. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.021>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.021>

УДК 314.146 (477)

JEL Classification: J13

ПРИНА КУРИЛО, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1379-1756

Scopus ID: 57190215809

СВІТЛАНА АКСЬОНОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-0516-9078

Scopus ID: 57190218275

ВПЛИВ ОБ'ЄКТИВНИХ І СУБ'ЄКТИВНИХ ФАКТОРІВ НА НАРОДЖУВАНІСТЬ У ПЕРІОДИ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті розглядається комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів, що детермінують дітонародження на макро- та на мікрорівні, і специфіку їх взаємозв'язків у періоди невизначеності. Метою дослідження є ідентифікація об'єктивних та суб'єктивних факторів народжуваності, аналіз взаємозв'язків між ними та особливостей їх впливу в умовах суспільно-економічної та воєнно-політичної невизначеності в Україні. Для досягнення мети використано методи: систематизація й узагальнення, критична оцінка наукових здобутків із відповідної проблематики, методи категоризації, концептуального моделювання факторів демографічних процесів (репродуктивної поведінки та народжуваності), структурно-логічного, порівняльного аналізу та інші. Новизна роботи полягає у встановленні характеру впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників, їх співвідношення та ролі у детермінації дітонародження на

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

макро- й на мікрорівні в умовах невизначеності. Об'єктивні та суб'єктивні фактори взаємопов'язані й залежно від контексту й рівня детермінації народжуваності (макро- чи мікрорівень) характер впливу і значущість об'єктивного та суб'єктивного відрізняються. Специфіку зв'язку об'єктивних та суб'єктивних чинників дітонародження відображає «перехід» одних в інші на різних рівнях. Вплив об'єктивних чинників на дітонародження є здебільшого опосередкованим, здійснюється через суб'єктивне сприйняття індивідами тих чи інших об'єктивних факторів і обставин. Суб'єктивні оцінки на мікрорівні характеризуються варіативністю і можуть не співпадати як одна з одною, так і з характером змін об'єктивних факторів. В умовах невизначеності та соціальних потрясінь (як-от економічна криза, пандемія, війна тощо) розбіжності посилюються, за цих обставин вплив суб'єктивного в детермінації народжуваності зростає і набуває особливих рис. Одним із проявів цього є підвищення ролі очікувань щодо майбутнього (нарративів майбутнього) при прийнятті репродуктивних рішень. Позитивні нарративи щодо майбутнього, підкріплені впровадженням уже зараз заходів задля поліпшення якості життя населення у вільному демократичному просторі, можуть стати в Україні рушійною силою підвищення народжуваності, зокрема посилення компенсаційного ефекту в її динаміці в повоєнний період.

Ключові слова: об'єктивні і суб'єктивні фактори, невизначеність, демографічні процеси, народжуваність, репродуктивна поведінка, сімейна й пронаталістська політика.

Постановка проблеми. Народжуваність — масовий макропроцес зі складною багатоступеневою детермінацією, в рамках якої вплив одних факторів опосередковується дією інших чинників та умов, так що зрештою комплекс причинних основ цього демографічного процесу видається суперечливим, а самі тенденції народжуваності можуть виглядати неоднозначно й бути важко прогнозованими, особливо — в періоди суспільних потрясінь, в умовах несталості та невизначеності. В одному із попередніх досліджень уже зверталась увага на притаманність народжуваності певної парадоксальності, що проявляється в одночасному існуванні декількох взаємовиключних факторів чи тенденцій [1]. Пошук пояснень цього явища вказує на необхідність звернутися до феноменів об'єктивного і суб'єктивного. Філософські уявлення про них базуються на тезі про те, що об'єктивне і суб'єктивне являють собою різні сторони єдиного цілого, є взаємопов'язаними, при цьому між ними існує постійне напруження [2, с. 244]. Суб'єктивні фактори, мотиви та стимули формуються на тлі об'єктивних обставин, але водночас можуть змінювати їх. Такий тісний зв'язок та взаємообумовленість указує на доцільність аналізувати їх разом, не відокремлюючи одне від одного.

Актуальність дослідження. Встановлення специфіки взаємозв'язків суб'єктивного і об'єктивного в контексті факторів народжуваності наближає до розуміння демографічної реальності з точки зору детермінації та внутрішніх механізмів репродуктивної поведінки (прийняття рішень щодо народження дітей) та народжуваності як демографічного макропроцесу. Усвідомлення зв'язку «об'єктивне — суб'єктивне» може допомогти більш адекватно оцінити демографічну ситуацію, що склалася, та тенденції роз-

витку демографічних процесів, а на гносеологічному рівні — впорядкувати зв'язки між теоретичними знаннями та демографічною політикою.

На початку третього десятиліття XXI століття перед людством постали непередбачувані виклики — спочатку пандемія *Covid-19*, потім повномасштабна війна, розв'язана проти України Росією, яка тривалий час світовою спільнотою визнавалася цивілізованою розвиненою державою. Ця війна засвідчує, що людство ще далеке від «кінця історії» та від того часу, коли «домовившись про цілі, люди не матимуть великих справ, за які можна воювати» [3]. Ця війна демонструє, що не все легко спрогнозувати, що невизначеність часто стає невід'ємною характеристикою суспільного життя і розвитку. Водночас є об'єктивна реальність, на яку необхідно зважати, і є її суб'єктивне сприйняття, що може варіювати у доволі широкому діапазоні від оптимістичних до песимістичних оцінок.

В умовах ресурсної обмеженості, нестабільності та невизначеності навіть щодо короткотермінової перспективи в Україні потрібно формувати демографічну політику таким чином, щоб її реалізація була реалістичною, доцільною та ефективною. В даному контексті розуміння зв'язків між об'єктивними та суб'єктивними змінними у будь-якій царині є обов'язковим для кращої політики [4], і його значущість посилюється саме в періоди несталості та невизначеності щодо змін детермінант тих чи інших процесів та їх перспектив.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Питання суб'єктивного й об'єктивного (умов, факторів, явищ, процесів, характеристик) досліджується вченими різних наукових напрямів (філософами, соціологами, істориками, психологами, політологами). У наукових дискусіях зазвичай об'єктивне уявляється таким, що більшою мірою відповідає істині, є достовірнішим. Натомість суб'єктивне часто асоціюється з упередженим ставленням дослідника, має неоднозначну конотацію, асоційовану з можливими помилковими уявленнями тощо.

Втім, у наукових публікаціях усе частіше висловлюються думки про те, що «абсолютизація одного з аспектів — об'єктивного або суб'єктивного — може створити спотворене враження про пізнавальний процес» [5]. Більше того, усвідомлюючи цінність об'єктивності, В. О. Савич (V. O. Savych) звертає увагу й на необхідність врахування суб'єктивного фактора в дослідженнях, а «завдання методології науки» бачить «не в усуненні чи зменшенні його впливу, а у виявленні умов, за яких він стимулюватиме процес досягнення істини» [5].

У дослідженнях якості життя ведуться пошуки оптимального поєднання об'єктивних показників соціально-економічного розвитку країни, рівня достатку сім'ї чи індивіда та суб'єктивних оцінок задоволеності життям, оскільки саме суб'єктивні відповіді фіксують вплив факторів, не охоплюваних об'єктивними індикаторами [6, 7]. Так, наприклад, вчені Хунаньського

медичного університету для вивчення зв'язку між об'єктивним життєвим статусом і суб'єктивною задоволеністю якістю життя опитали 8,5 тисяч людей. Результати виявилися дещо несподіваними: незважаючи на те, що об'єктивний життєвий статус є основним фактором впливу на суб'єктивне задоволення, у деяких учасників з низьким рейтингом об'єктивного статусу (люди похилого віку, сільські або менш освічені люди) рейтинг суб'єктивного задоволення був значно вищий [7].

Науковці з Австралії дійшли висновку, що аналіз зв'язків між об'єктивними і суб'єктивними змінними є обов'язковим для розробки ефективної політики, оскільки сприйняття індивідом повного набору об'єктивних умов, які підтримують його добробут, досить обмежене, і тому виникає необхідність інтегрованого підходу до благополуччя, включаючи як те, що люди дійсно сприймають і цінують, так і фактори, які вони не оцінюють позитивно, але які, тим не менш, є цінними для підтримки їх благополуччя [4].

Дослідники Флорентійського університету (Італія) також зауважують, що об'єктивні показники самі по собі не можуть належно відображати прийнятність економічного становища, оскільки люди відрізняються за характером сприйняття, ступенем терпіння і реагування на однакові об'єктивні умови [8]. Вельми цікавим у даному контексті є доробок учених з цього ж університету, які вивчають вплив різних проявів економічної невизначеності на народжуваність, зокрема специфіку сприйняття позитивних і негативних складових непевної та / або нестабільної економічної ситуації та її зв'язок із планами на майбутнє, в т.ч. репродуктивними [9, 10]. Слід згадати також дослідження, в рамках якого португальські науковці вивчали зв'язок між суб'єктивними оцінками й об'єктивним станом здоров'я у вибірці столітніх людей. З'ясувалося, що наявність захворювань і функціональної залежності у довгожителів не означала погану самооцінку здоров'я. Розбіжності між об'єктивними та суб'єктивними індикаторами вчені вважають доказом адаптаційної здатності столітніх людей та наявності індивідуальних ресурсів, які можуть бути вирішальними для сприйняття та вирішення проблем зі здоров'ям у такому похилому віці [11]. На специфіку взаємозв'язків між об'єктивними індикаторами стану здоров'я і його детермінант та суб'єктивними самооцінками стану здоров'я й благополуччя, що полягає в оберненому напрямі таких зв'язків, указували свого часу й вітчизняні дослідники, котрі розглядали цю проблематику на українських матеріалах [12, 13].

У нашій роботі зосереджено увагу на дослідженні зв'язків об'єктивного і суб'єктивного у формуванні явищ та тенденцій в межах одного з демографічних процесів — народжуваності. Про складність та багатоаспектність детермінації народжуваності у сучасних умовах уже було згадано, а роль динаміки цього процесу стосовно перспектив повоєнного демографічного відродження України на середньо- й довгострокову пер-

спективу важко переоцінити. Тож питання розкриття об'єктивних і суб'єктивних факторів народжуваності, встановлення ієрархічних взаємозв'язків та можливих суперечностей між ними, специфіки їх впливу в умовах невизначеності уявляється на сьогодні як важливим та актуальним, так і недостатньо вивченим.

Позаяк основними **методами нашого дослідження** є систематизація й узагальнення та критична оцінка наукових здобутків із зазначеної та дотичної проблематики, інші значущі й релевантні наукові роботи з даної тематики будуть розглянуті в ході викладення основного матеріалу.

В процесі дослідження застосовувались також методи категоризації, концептуального моделювання факторів демографічних процесів (репродуктивної поведінки та народжуваності), структурно-логічного, порівняльного й сітьового аналізу (для встановлення співвідношень між окремими факторами та їх візуалізації).

Метою дослідження є ідентифікація й аналіз взаємозв'язків об'єктивного і суб'єктивного (факторів та умов) як детермінант дітонародження в умовах суспільно-економічної та воєнно-політичної невизначеності й нестабільності в Україні.

Наукова новизна роботи полягає у встановленні специфіки взаємозв'язків об'єктивних та суб'єктивних факторів, їх співвідношення та ролі у детермінації дітонародження на макро- й на мікрорівні в періоди невизначеності.

Виклад основного матеріалу. У представлений роботі як об'єктивні розглядаються фактори та умови, що можна визначити як незалежні від свідомості, переконань та сприйняття людей, але впливають на результати життєдіяльності індивідів, їх груп та населення в цілому. Суб'єктивними факторами вважаються ті, які безпосередньо визначаються свідомістю й волею людей, залежать від їх сприйняття та оцінки, засновані на особистих дослідах, поглядах, очікуваннях й уподобаннях індивідів та їх спільнот.

Варто зазначити, що вивчення ролі об'єктивних факторів у детермінації народжуваності має значно тривалішу історію, ніж суб'єктивних. Традиції дослідження впливу суб'єктивних факторів на народжуваність ведуть свій початок лише від того часу, коли її рівень та диференціація стали все більшою мірою визначатися поведінковими компонентами, тобто коли отримало поширення свідоме обмеження дітонародження, а відтак — практики планування сім'ї. Тож переважно відтоді отримали розвиток дослідження репродуктивної поведінки (із включенням до розгляду характеристик різного порядку — як об'єктивних ознак респондентів, так і їх суб'єктивних оцінок), де суб'єктивні чинники «вимірюються» та пояснюються відповідно за допомогою соціологічних досліджень та соціально-психологічних методів.

Об'єктивні та суб'єктивні фактори взаємопов'язані, при цьому залежно від контексту й рівня аналізу детермінації народжуваності (макро- чи мі-

крорівень) можна говорити про певну специфіку цього зв'язку та про різний вплив і значущість об'єктивного й суб'єктивного.

На макрорівні об'єктивні фактори, що впливають на народжуваність, включають економічні умови, доступ до освіти та ресурсів планування сім'ї, соціальну підтримку, державну політику загалом, контент від засобів масової інформації тощо. На мікрорівні об'єктивні фактори можуть включати вік, генетичні характеристики, стан загального й репродуктивного здоров'я індивіда, які впливають на здатність до зачаття, виношування та народження дитини / дітей, і також зазвичай враховуються при прийнятті рішення про народження.

Суб'єктивні чинники теж доцільно розглядати як на мікрорівні (що практикується частіше, так і на мезо- та макрорівнях, тобто у контексті групових чи ж масових соціальних і культурних феноменів. Так, на макрорівні ці фактори містять соціальні, культурні та релігійні норми, очікування та переваги, які можуть впливати на бажання індивідів мати дітей та / або враховуватися при прийнятті репродуктивних рішень. Наприклад, у деяких соціальних і культурних контекстах може сприйматися як соціальна норма переважно велике число дітей в сім'ї, натомість у інших — перевага на соціально-груповому рівні надається взірцям малодітної поведінки, чи й відмові від народження дітей (за певних обставин), або ж відкладанню їх народження (до певного часу, або в періоди невизначеності тощо). Суспільна думка щодо того, що жінки повинні мати дітей у певному віці, теж може впливати на бажання / прагнення жінок мати дітей у той чи інший період. До речі, у низці випадків (суспільств / соціальних спільнот) саме соціальні та культурні очікування можуть відігравати ключову роль у прийнятті рішення про народження дитини / дітей.

Водночас соціальне очікування або норма, що жінка повинна мати дітей у певному віці, може не лише бути загальноприйнятим у визначеному суспільстві, але й деяким чином відрізнятися у різних соціальних верствах. Як і очікування соціального та кар'єрного статусу, що можуть бути різними в різних соціальних групах, і це може впливати на індивідуальні рішення щодо числа дітей та віку їх народження.

На індивідуальному рівні суб'єктивні фактори й умови можуть включати, до прикладу, особисті очікування та переваги, якими визначаються дітородні орієнтації й плани, елементи особистого шлюбного та репродуктивного досвіду (його емоційні й психологічні наслідки) тощо. Як про переважно суб'єктивно-індивідуальні можна говорити й про оцінки індивідами різних об'єктивних факторів і обставин, що, власне, й впливають безпосередньо на особисті репродуктивні рішення.

Специфіку зв'язку об'єктивних та суб'єктивних чинників народжуваності відображає «перехід» одних в інші на різних рівнях. Так, соціально-економічне становище та інші матеріальні чинники можуть бути об'єктив-

ними на макрорівні, але їх сприйняття та вплив на індивідуальне рішення про народження дитини є суб'єктивним. Наявність достатніх фінансових ресурсів (на рівні домогосподарства / індивіда) є об'єктивним фактором, проте оцінка того, який рівень доходу вважається достатнім (для народження дитини / ще однієї дитини), може бути суб'єктивною.

І навпаки — культурні норми (на груповому рівні) та пов'язані з ними соціальні (й навіть родинні) репродуктивні настанови як феномени суб'єктивного характеру на рівні окремої особистості або ж шлюбної пари переходять в об'єктивні фактори впливу у тому сенсі, що вони існують як незалежні від волі, свідомості та уявлень конкретних індивідів, але можуть чинити на них різної сили вплив / тиск.

Загалом можна вважати, що вплив об'єктивних чинників на дітонародження є опосередкованим, бо здійснюється крізь призму суб'єктивного сприйняття індивідами тих чи інших об'єктивних факторів і обставин (що мають місце як на макро-, так і на мікрорівні). У такому ж контексті їх можна вважати більш загальними, оскільки вони належать до зовнішніх умов і факторів. Зміни об'єктивних факторів і умов — економічної ситуації, ринку праці, інституційних умов підтримки сім'ї, стану медичної допомоги, можливостей планування сім'ї тощо — стають об'єктом суб'єктивного сприйняття, підґрунтям для оцінок і прийняття конкретних рішень щодо народження дитини / дітей (рис. 1). Як зазначав М. Абрамс (M. Abrams) ще півстоліття тому: «об'єктивний світ» фільтрується через власне сприйняття індивіда, а потім зважується відповідно до його очікувань, досвіду, установок і поточних обставин [14]. При цьому суб'єктивні оцінки на мікрорівні мають значну варіативність, можуть не співпадати як одна з одною, так і з характером змін об'єктивних факторів.

Визнаними об'єктивними чинниками народжуваності, впливовість яких не раз підтверджувалась у західноєвропейських дослідженнях, є рівні освіти, доходу та житлові умови. Так, С. Стром і Е. Бернхардт (S. Strom & E. Bernhardt) [15] проаналізували вплив зазначених факторів на схильність народити первістка за допомогою як об'єктивних показників (на підставі нормативних припущень і суб'єктивних оцінок респондентів (чи достатній у них освітній рівень, доходи і житло, щоб народити дитину). Було використано дані двох різних джерел: Шведського Когортного дослідження житла і життя (HOLK, *Swedish Housing and Life Course Cohort Study*) та Панельного дослідження молоді (YAPS, *The Young Adult Panel Study*), опрацьовано дані для когорт різних років народження (HOLK — 1956, 1964 і 1974 р.н., а YAPS — 1968, 1972, 1976 і 1980 р.н.). Дослідження з використанням обох підходів (об'єктивних і суб'єктивних індикаторів) підтвердило, що всі згадані фактори є важливими передумовами для переходу до батьківства. При цьому аналіз суб'єктивних оцінок показав, що наявність достатнього доходу є найвпливовішим чинником для прийняття рішення

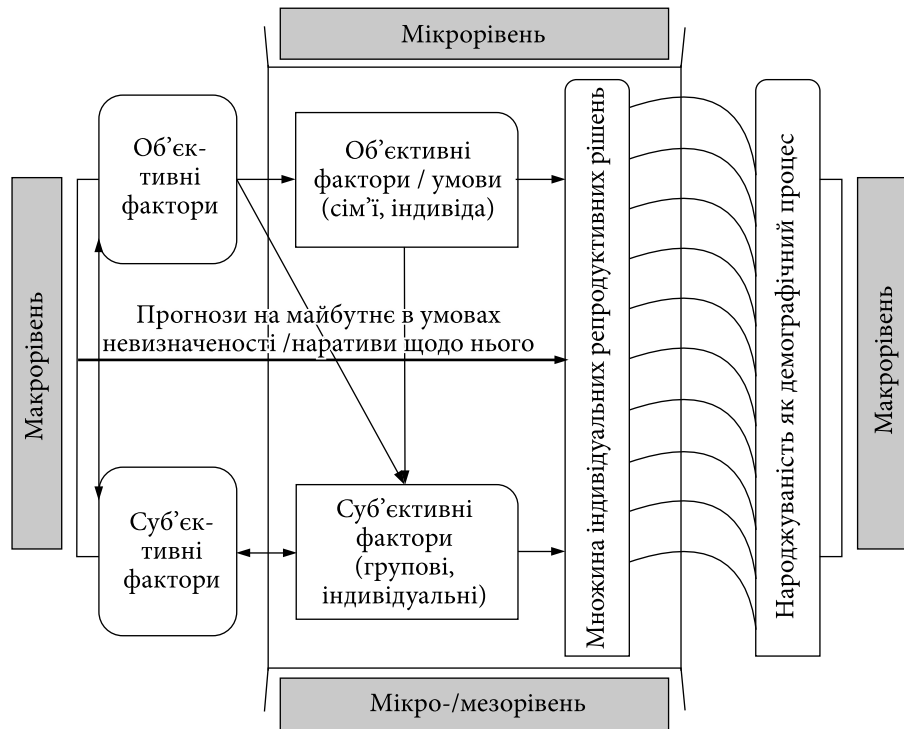

Рис. 1. Вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів на народжуваність (в умовах загальної невизначеності)
 Джерело: авторська розробка.

про народження дитини, хоча освіта й житло також мають значущий вплив. У дослідженні шведські вчені дійшли ще й інших важливих висновків. Зокрема, що значущість різних об'єктивних і суб'єктивних факторів може змінюватися з часом і упродовж життя.

Усвідомлення вагомості аналізу впливу об'єктивного і суб'єктивного в детермінації поведінки в сфері дітонародження мотивувала групу вчених з Ізраїлю і США з'ясувати зміни у репродуктивних планах жінок після народження у них дитини залежно від характеру пологів [16]. Поряд з «об'єктивним досвідом пологів» (на основі медичних та фізіологічних факторів-особливостей, як-от: кесарів розтин, використання вагінальної допомоги, застосування знеболювальних засобів тощо) вивчався «суб'єктивний досвід» (на основі емоційних та внутрішньоособистісних чинників, наприклад, страх під час пологів, наявність / відсутність підтримки чоловіка тощо). Результати показали незначний вплив об'єктивного досвіду пологів на зміни дітородних намірів (за умови контролю за соціально-демографічними факторами та суб'єктивним досвідом). Автори наполягають на необхідності додаткових досліджень ролі саме суб'єктивного досвіду в змі-

нах репродуктивних планів, особливо у країнах з низьким рівнем народжуваності та незначним соціальним тиском, де негативне сприйняття пологів і відповідні зміни дітородних планів можуть залишитися непоміченими і потенційно перешкоджати спробам підвищити народжуваність.

Гадаємо, що риси особистості індивіда суттєво впливають на варіацію суб'єктивних оцінок (власного / родинного соціально-економічного становища, об'єктивних обставин та життєвого досвіду тощо). Проте вплив сформованих суб'єктивних оцінок на дітонародження (прийняття рішення про народження дитини / наступної дитини), ймовірно, є достатньо універсальним і жорстко не детермінується рисами конкретної особистості. Здійснені дотепер дослідження показали, що важливим у механізмі цього впливу є *ступінь суб'єктивної задоволеності життям* (реальним зараз або очікуваним), через який «транлюється» вплив об'єктивних факторів¹ і від якого репродуктивні наміри та рішення залежать уже більш безпосередньо [17]. Так, згідно з одним із досліджень італійських вчених, високе суб'єктивне благополуччя прямо корелює з дітонародженням, проте ефект його впливу значущий для обох статей лише у випадку рішень щодо другої дитини; вплив ступеня суб'єктивного благополуччя на народжуваність не визначається рисами особистості, хоча вони й виступали компонентом варіативності самого суб'єктивного благополуччя [18].

У контексті дослідження впливу суб'єктивного на прийняття репродуктивних рішень слід наголосити окремо на вже згаданому феномені демографічних, зокрема *репродуктивних настанов*. Під ними розуміють вказівки, настійні поради або рекомендації з боку близького оточення, як правило, родичів, через які вони схиляють і готують особистість до певних демографічних дій. Такі настанови нерідко є самостійним (подеколи неусвідомленим обома сторонами) способом впливу на прийняття репродуктивних рішень. Транслятором настанов часто виступають ЗМІ, наприклад, через експертів (психологів, демографів, лікарів та ін.), які висвітлюють ризики певної поведінки (як-от тривалого відкладання народження дитини) або найбільш доцільні варіанти, бажану послідовність дій.

Проведені дослідження специфіки соціального впливу на матримоніальну та репродуктивну поведінку, що одна із авторок Л. Бернарді (L. Bernardi) трактує як процес, за допомогою якого вподобання, цінності чи поведінка індивіда визначаються вподобаннями, цінностями чи поведінкою інших людей, з якими він або вона взаємодіє [19], дали змогу їй виділити чотири способи такого впливу: соціальне навчання, соціальний тиск, суб'єктивні зобов'язання та «контагіозність» (заразливність).

Соціальне навчання найчастіше відбувається під час взаємодії і обміну інформацією, важливою для прийняття рішення (зокрема, про наро-

¹ Зокрема, несприятливих чинників або ситуацій економічної невизначеності.

дження дитини), воно може приймати різні форми, включаючи спостереження за досвідом сімей з найближчого оточення, котрі народили дитину. Наприклад, труднощі, з якими стикаються ці сім'ї, особливо в періоди невизначеності та нестабільності, можуть схилити до рішення відкласти народження дитини, допоки ситуація не стане сприятливішою. Соціальний тиск, як правило, сильніше відчувається з боку батьків. На рівні держави він може бути у вигляді стимулів-заохочень (наприклад, програми доступного житла з вигіднішими умовами для сімей з дітьми) або покарань-санкцій (як-от колишній податок на бездітність). Суб'єктивні зобов'язання пов'язані із індивідуальними переконаннями або сприйняттям того, що думають чи можуть подумати інші, тож і очікування інших людей стають мотивацією для певних дій. «Контагіозність» проявляється у випадках тісної згуртованості: час переходу до материнства / батьківства у членів такої спільноти / групи є певною мірою взаємопов'язаним. Тож авторка підкреслює, що для згуртованої групи друзів механізми соціального впливу можуть призвести до каскаду відповідних подій (шлюбів, дітонароджень).

Варто зауважити, що зазвичай суб'єктивне сприйняття різних об'єктивних факторів-обставин відбувається з позиції, властивої для групи, до якої належить індивід, або референтної групи, членом якої він / вона прагне бути. Якщо вишукуються можливості підвищення соціального статусу, пріоритетними будуть погляди груп на вищих соціальних сходинах. Вивчення поведінки представників еталонних груп також може допомогти виявити напрями змін дітородних намірів тих, хто прагне наслідувати їхню поведінку.

Г. Мурс (G. Moors) використав підхід латентних класів для визначення ймовірності народити першу дитину [20]. Серед виявлених латентних груп із різним ставленням до шлюбу, дітей, партнерства, свободи і саморозвитку, «егалітарна» група, яка високо цінує незалежність і не вважає важливим мати дітей, чітко продемонструвала найнижчу ймовірність народження дитини. Цей результат, як і те, що група «традиційного сімейно-орієнтованого» типу показала найвищу ймовірність переходу до материнства, є цілком передбачуваними. А от неочікуваним виявилось, що латентний клас, який, з одного боку, дотримується традиційного погляду на шлюб, але, з іншого, наголошує на важливості роботи, мав вищу за середню ймовірність народити дитину (хоча у цій групі існує переконання, що діти не надають особливого значення життю жінок). Доволі високий рівень ймовірності переходу до материнства був й у жінок, які позитивно оцінювали як сімейні, так і несімейні ролі.

Репродуктивні плани залежать від ступеня соціальної зрілості, сформованої генеративності особи, бажання (чи небажання) брати на себе відповідальність у тих чи інших конкретних умовах. Беручи до уваги отримані італійськими науковцями результати експериментальних досліджень суб'єктивних норм та репродуктивних намірів шлюбних пар (партнерів)

стосовно значущості ефекту / впливу партнера, маємо підкреслити також, що репродуктивні плани й їх реалізація залежать не лише від власних переконань та уявлень індивідів, але й від переконань та намірів їхніх партнерів [21].

У періоди невизначеності, непевності поточної об'єктивної ситуації, відсутності або значної обмеженості інформації, необхідної для зваженого прийняття рішення (особливо такого важливого, як рішення щодо народження дитини) та для оцінок альтернативних варіантів дій і їх наслідків бодай на найближче майбутнє, роль суб'єктивного в детермінації народжуваності зростає, а його вплив набуває деяких специфічних рис. В умовах невизначеності й особливо у несприятливих ситуаціях (зокрема, шоків або соціальних потрясінь) об'єктивні факти та обставини минулого (навіть вельми недавнього) починають відігравати меншу роль, натомість значно посилюється роль очікувань щодо майбутнього. Саме суб'єктивні уявлення індивідів про майбутнє, їхні оцінки сталості стану невизначеності й т.п. стають у таких умовах своєрідним драйвером щодо прийняття репродуктивних рішень (відкладання народжень, коригування або реалізації репродуктивних планів тощо). Подібний алгоритм уявляється доволі логічним ще й з огляду на те, що формування та реалізація репродуктивних намірів належить до дій, фактично орієнтованих на майбутнє².

Саме таку специфіку впливу невизначеності (зокрема, економічної) на траєкторії сімейного життя та репродуктивну поведінку підтверджують результати досліджень, здійснюваних колективом науковців з Флорентійського університету, згідно з якими в умовах невизначеності індивіди діють відповідно до уявного майбутнього, вбудованого в соціальні елементи та їх взаємодію [21, 22]. Люди використовують витвори уяви, продукуючи власний наратив майбутнього, що дає їм змогу діяти тим чи іншим чином. Пандемія *Covid-19* створила «шок невизначеності» і надала можливість ученим емпірично перевірити запропонований ними підхід. Було з'ясовано, що суб'єктивне сприйняття та особисті наративи майбутнього перевершили попередній життєвий досвід і соціально-економічний статус при прийнятті рішення щодо народження дитини [23]. До речі, менший негативний вплив епідемії на народжуваність у країнах Північної Європи та навіть певне підвищення чисельності народжень (*pandemic baby boom*), наприклад, у Фінляндії пов'язують з оптимістичними уявленнями людей щодо майбутнього, яке, своєю чергою, ґрунтувалось на об'єктивно високому рівні соціального забезпечення і відповідній підтримці сімей з дітьми [24].

Варто зазначити, що особистість формує власні наративи майбутнього не в вакуумі й не цілком відокремлено, а зазвичай на основі певних «спіль-

² Невипадково в обстеженнях репродуктивної поведінки часто використовується питання про наявність намірів / планів народити дитину в найближчі три роки.

них наративів». Останні найчастіше створюються різними агентами соціалізації, включаючи батьків, ровесників, представників референтних груп, експертів, інфлюенсерів (із соціальних мереж тощо). Надзвичайно важлива роль у розповсюдженні тих чи інших наративів належить засобам масової інформації.

Додамо, що у випадку тотальної невизначеності (як-от в умовах війни, пандемії тощо) пов'язані між собою індивідуальні / групові / суспільні наративи виступають як чи не єдине керівництво індивіда в сьогоденні, до певної міри орієнтир на майбутнє, альтернативний об'єктивному, оскільки поточна ситуація ніби свідчить про небезпечність рішення народити дитину, надає йому необґрунтовано-хімерного «забарвлення». Варто врахувати також, що в складній об'єктивній ситуації більш дієвими / впливовими є саме позитивні наративи майбутнього³.

Позитивним наративам щодо перспективи (у різних сферах життєдіяльності) належить важливе місце у формуванні більш-менш цілісного оптимістичного уявлення індивідів про майбутнє для себе й своєї родини, що втілюється в славнозвісній «упевненості в завтрашньому дні», яка виступає вагомим суб'єктивним фактором підвищення народжуваності не тільки у суспільствах із низьким її рівнем, але і в тих, де переважає орієнтація на демографічну середньодітність (3—4 дітей)⁴.

Слід зазначити, що попри складні воєнно-політичні й економічні умови в нашій країні, в українському суспільстві формуються доволі життєстверджувальні наративи. Соціологічною групою «Рейтинг» у рамках Дев'ятого загальнонаціонального опитування в умовах війни 20—21 листопада 2022 р. було проведено комплексне дослідження щодо оцінок змін у різних сферах життя, очікувань та сподівань громадян України на 2023 рік. Результати показали, що у динаміці за 2022 р. у наших співвітчизників покращилося відчуття впевненості у майбутньому та оцінки щодо політичної ситуації в країні. Майже 90 % опитаних дивляться у 2023 р. з оптимізмом, і лише 6 % з песимізмом, тоді як щодо 2022 р. показники були відповідно 74 % і 18 % [25]. Цю «наративну рамку» та її можливу динаміку важливо враховувати у вивченні різних суспільних феноменів та формуванні політики в різних сферах життя, що, безумовно, стосується й репродуктивної поведінки та спрямованої на її підтримку соціально-демографічної політики в Україні в умовах війни і повоєнного відродження.

Популярність тієї чи іншої моделі сім'ї в тому чи іншому суспільстві / спільноті є орієнтиром щодо створення підґрунтя для формування об'єктивних умов, в яких можлива реалізація відповідних планів. Соціально-

³ Натомість в об'єктивно хорошому становищі на поведінку сильніше діють негативні очікування щодо майбутнього [22].

⁴ Згадане підтверджують «сплески» народжуваності в деяких країнах Центральної Азії (Узбекистан, Казахстан) за останнє п'ятиліття та результати аналізу їх чинників.

демографічні обстеження не раз виявляли прихильність переважної більшості респондентів в Україні моделі малодітної сім'ї (одна-дві дитини). У відповідях на запитання про бажане число дітей із наголошенням на створенні необхідних для цього умов лише незначна частка опитаних указувала трьох або більше дітей. Превалювання такої позиції перетворює її на об'єктивний орієнтир для демографічної політики, яким не можна нехтувати, ілюзорно сподіваючись на те, що одноразові грошові виплати спроможні вирішити проблему низької народжуваності.

Важливо підкреслити, що для реалізації сім'єю своїх дітородних планів необхідна державна підтримка, адже об'єктивним є й той факт, що дітородні плани значно легше переглядаються у бік зменшення числа дітей, а от рішення про народження дитини / дітей понад заплановане число приймаються значно важче. Варто зважати на те, що запровадження пронаталістських ініціатив створює лиш об'єктивні умови для сімей, щоб скористатися допомогою / пільгами тощо, пов'язаними з народженням дитини. Індивідуальні реакції на таку можливість мають суб'єктивний характер: кожна жінка / шлюбна пара самостійно вирішує, чи варто змінювати свої репродуктивні наміри (число наявних дітей, календар їх народження), зважаючи на запроваджену державою фінансову підтримку.

Законодавче закріплення певних успішних норм щодо регулювання демографічних процесів спонукає до розгляду того досвіду, який відображає певний алгоритм розвитку подій після прийняття закону. Так, наприклад, вітчизняний і міжнародний досвід свідчать, що надання / підвищення розміру грошової допомоги при народженні дитини, як правило, діє на репродуктивні рішення за принципом «доза-ефект», спричиняє кон'юнктуру реакцію населення. Тож такі заходи пронаталістської політики характеризуються недовготривалою результативністю, і от ця їх особливість стає складовою об'єктивних засад динаміки дітонародження, нехтування якою може породжувати невиправдані очікування щодо довготривалого підвищення народжуваності.

У царині демографічної поведінки й її репродуктивної складової зокрема, вагомою є роль неформальних інститутів (традицій, норм, правил, стереотипів тощо), що репрезентують «засоби» соціального впливу. Врахування їх у політиці потребує диференційованого підходу з метою посилення тих, які сприяють підвищенню народжуваності, та нейтралізації тих, які чинять цьому протидію. Яскравим прикладом останніх є стереотипні уявлення щодо гендерного розподілу обов'язків у сім'ї після народження дитини. Законодавством України передбачено право особи, незалежно від її статі, взяти відпустку по догляду за дитиною, але на практиці чоловіки користуються цим правом вельми нечасто. З огляду на усталеність гендерних стереотипів про те, що догляд за малолітньою дитиною є «жіночою справою» та брак економічних стимулів до перерозподілу відповідних

обов'язків, навіть здійснених дотепер в Україні кроків для просування гендерної рівності в цій царині⁵ уявляється замало.

Висновки та напрями подальших досліджень. Об'єктивні і суб'єктивні фактори народжуваності слід розглядати (й враховувати) на макрорівні та на груповому / індивідуальному рівні. Об'єктивні чинники можна визначити (і виміряти) як незалежні від людського сприйняття, вони здебільшого засновані на економічних, соціально-політичних та демографічних характеристиках. Суб'єктивні чинники залежать від людського сприйняття та оцінки, засновані на особистих дослідах, поглядах, очікуваннях та перевагах. Об'єктивні та суб'єктивні чинники взаємопов'язані і можуть взаємодіяти на макро-, а надто — на мікрорівні.

Вплив об'єктивних чинників на дітонародження опосередковується суб'єктивними оцінками з боку індивідів тих чи інших об'єктивних факторів і обставин (що мають місце як на макро-, так і на мікрорівні). Саме суб'єктивне сприйняття ситуацій, обставин, свого статусу разом із впливом панівних соціально-культурних норм зрештою відіграє визначальну роль при прийнятті дітородних рішень, й ці рішення можуть суттєво варіювати в межах «простору», однорідного щодо об'єктивних факторів та умов.

У періоди загальної невизначеності та потрясінь (економічні кризи, пандемії, війни, природні катастрофи) суб'єктивне сприйняття (відчуття, очікування) може бути чи не єдиним орієнтиром для індивіда / сім'ї при прийнятті рішення щодо народження дитини / ще однієї дитини, адже об'єктивна ситуація (в рамках раціональної поведінки) схиляє до відмови або довготривалого відкладання. Суб'єктивні очікування або наративи майбутнього, які мають позитивно-оптимістичне забарвлення, можуть стати драйвером перелому тенденції зниження рівня народжуваності в Україні. У зв'язку з цим висуваються особливі вимоги до державної політики, адже підкріплення цих наративів відшукуються у сьогоденному житті, а от відчуття того, що навіть війна не може змінити попередні «порядки», де панують корупція і безкарність тих, від кого залежить доля більшості, зневіра щодо можливості відбудувати державу на реальних (а не заявлених) принципах демократії, справедливості, свободи та усвідомлення цінності кожної людини, спричинятимуть у населення України стійкі установки на одностійкість або й бездітність.

⁵ З метою забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною, у квітні 2021 р. було внесено зміни до законодавчих актів України, згідно з якими чоловіку, дружина якого народила дитину, надається одноразова оплачувана відпустка тривалістю до 14 календарних днів (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#n31> (дата звернення: 18.02.2023).

Питання щодо механізмів впливу суб'єктивних факторів на дітородну поведінку в українському суспільстві ще очікують на поглиблені дослідження. Без них вельми складно сформуувати обґрунтовану сімейну й пронаталістську політику в країні. Потрібні дані спеціальних соціально-демографічних опитувань: для тестування теоретичних гіпотез, для «замірів» суб'єктивних факторів (сприйняття різних аспектів об'єктивного становища, уявлень про майбутнє, оцінки ступеня впевненості в ньому і под.), для визначення дітородних орієнтацій та планів, перепон щодо їх реалізації тощо. Обстеження допомогли б прояснити і питання щодо більш ефективних форм соціального впливу на демографічну поведінку у повоєнний період. Проте вже наразі видається, що, зокрема, пронаталістські заходи мають формуватись у руслі підтримки добровільних репродуктивних рішень сім'ї, сприяння подружжю у виконанні батьківських функцій у складний період, адже молодь, яка відвойовувала свою свободу на полі бою, не сприйматиме будь-який тиск чи примус в особистому житті.

Важливо, щоб Україна брала участь у загальноєвропейських і світових обстеженнях: мала змогу долучитись до обстеження «Покоління й гендер» (GGS), повернувшись до Європейського соціального обстеження (*European Social Survey — ESS*) та провела б принаймні чергове Мультиіндикаторне кластерне обстеження (*MICS*). Результати аналізу таких «замірів» надади б змогу сформуувати уявлення щодо тих характеристик демографічного розвитку нашої країни, які визначатимуть її подальший повоєнний поступ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксьонова С. Ю. Парадоксальність проблем сучасної дітородної активності в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2007. № 2. С. 14—23.
2. Основи філософії. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
3. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек /пер. с англ. М. Б. Левина. 2015. URL: <https://geopolitikym.org/wp-content/uploads/2020/04/konec-istorii-i-posledniy-chelovek-fykyuama.pdf> (дата звернення: 17.12.2022).
4. Kubiszewski I., Zakariyya N., Costanza R. Objective and Subjective Indicators of Life Satisfaction in Australia: How Well Do People Perceive What Supports a Good Life? *Ecological Economics*. 2018. Vol. 154. P. 361—372. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.08.017>
5. Савич В. О. Єдність об'єктивного і суб'єктивного у політичній науці. *Регіональні студії*. 2020. № 20. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.20.29>
6. Macku K., Caha J., Paszto V., Tucek P. Quality of life indices: how robust are the results considering different aggregation techniques? 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/363939070_Quality_of_life_indices_how_robust_are_the_results_considering_different_aggregation_techniques (дата звернення: 25.10.2022).
7. Li L., Young D., Wei H., Zhang Y., Zheng Y., Xiao S. et al. The relationship between objective life status and subjective life satisfaction with quality of life. *Behavioral Medicine*. 1998. № 23(4). P. 149—159. <https://doi.org/10.1080/08964289809596371>

8. Vignoli D., Guetto R., Bazzani G. et al. A reflection on economic uncertainty and fertility in Europe: The Narrative Framework. *Genus*. 2020. 76: 28. <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00094-3>
9. Busetta A., Mendola D., Vignoli D. Persistent joblessness and fertility intentions. *Demographic Research*. 2019. № 40(8). P. 185—218. URL: <https://www.jstor.org/stable/26726997> (дата звернення: 05.01.2023).
10. Comolli C. L., Vignoli D. Spreading Uncertainty, Shrinking Birth Rates: A Natural Experiment for Italy. *European Sociological Review*. 2021. Vol. 37. № 4. P. 555—570. <https://doi.org/10.1093/esr/jcab001>
11. Araujo L., Teixeira L., Ribeiro O., Paul C. Objective vs. Subjective Health in Very Advanced Ages: Looking for Discordance in Centenarians. *Frontiers in Medicine (Lausanne)*. 2018. 5: 189. <https://doi.org/10.3389/fmed.2018.00189>
12. Курило І. О. Соціально-демографічні особливості самооцінки стану здоров'я населенням України. *Демографічні дослідження*. Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 25. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2003. С. 44—55.
13. Multiple Indicator Cluster Survey 2012. Ukraine 2012. Final Report. URL: <https://microdata.worldbank.org/index.php/catalog/2348> (дата звернення: 21.02.2023).
14. Abrams M. Subjective social indicators. *Social trends*. 1973. Vol. 4. P. 35—50.
15. Strom S., Bernhardt E. First Births in Sweden: Objective and Self-perceived Constraints on Childbearing. *Stockholm Research Reports in Demography*. 2012. Preprint. <https://doi.org/10.17045/sthlmuni.14519670.v1>
16. Preis H., Tovim S., Mor P. et al. Fertility intentions and the way they change following birth — a prospective longitudinal study. *BMC Pregnancy Childbirth*. 2020. 20: 228. <https://doi.org/10.1186/s12884-020-02922-y>
17. Vignoli D., Mencarini L., Alderotti C. Is the effect of job uncertainty on fertility intentions channeled by subjective well-being? *Advances in Life Course Research*. 2020. Vol. 46. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2020.100343>
18. Moglie M., Mencarini L., Rapallini C. Is it just a matter of personality? On the role of subjective well-being in childbearing behavior. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2015. Vol. 117. P. 453—475. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2015.07.006>
19. Bernardi L. Channels of Social Influence on Reproduction. *Population Research and Policy Review*. 2003. Vol. 22. P. 427—555. <https://doi.org/10.1023/B:POPU.0000020892.15221.44>
20. Moors G. The valued child. In search of a latent attitude profile that influences the transition to motherhood. *European Journal of Population*. 2008. 24(1). P. 33—57. <https://doi.org/10.1007/s10680-007-9123-9>
21. Matera C., Dommermuth L., Bacci S. et al. Perceived Economic Uncertainty and Fertility Intentions in Couples: A Dyadic Extension of the Theory of Planned Behaviour. *Journal of Family and Economic Issues*. 2022. <https://doi.org/10.1007/s10834-022-09872-x>
22. Vignoli D., Bazzani G., Guetto R., Minello A., Pirani E. Uncertainty and Narratives of the Future: A Theoretical Framework for Contemporary Fertility. *Analysing Contemporary Fertility. The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis*. 2020. Vol. 51. https://doi.org/10.1007/978-3-030-48519-1_3
23. Guetto R., Bazzani G., Vignoli D. Narratives of the future and fertility decision-making in uncertain times. An application to the COVID-19 pandemic. *Vienna Yearbook of Population Research*. 2022. Vol. 20. P. 1—38. <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2022.res1.6>
24. Brown E. A. The pandemic delivered a surprise to Nordic countries: a baby boom. *National Geographic*. 2021, December. URL: <https://www.nationalgeographic.com/history/article/the-pandemic-delivered-a-surprise-to-nordic-countries-a-baby-boom> (дата звернення: 12.12.2022).

25. Дев'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Підсумки року. Очікування від майбутнього. Соціологічна група «Рейтинг». Листопад 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nineteenth_national_survey_results_of_the_year_expectations_for_the_future_november_20-21_2022.html (дата звернення: 17.12.2023).

REFERENCES

1. Aksyonova, S. Yu. (2007). Paradoxical problems of modern childbearing activity in Ukraine. *Demography and social economy*, 2, 14—23 [in Ukrainian].
2. The Basics of philosophy (2017). Kyiv: Center for Educational Literature, 412 p. [in Ukrainian].
3. Fukuyama, F. (2012). The End of History and the Last Man. <https://archive.org/details/TheEndOfHistoryAndTheLastMan>
4. Kubiszewski, I., Zakariyya, N., & Costanza, R. (2018). Objective and Subjective Indicators of Life Satisfaction in Australia: How Well Do People Perceive What Supports a Good Life? *Ecological Economics*, 154, 361—372. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.08.017>
5. Savych, V. O. (2020). Unity of objective and subjective in political science. *Regional studies*, 20. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.20.29> [in Ukrainian].
6. Macku, K., Čaha, J., Paszto, V., & Tucek, P. (2020). Quality of life indices: how robust are the results considering different aggregation techniques? https://www.researchgate.net/publication/363939070_Quality_of_life_indices_how_robust_are_the_results_considering_different_aggregation_techniques
7. Li, L., Young, D., Wei, H., Zhang, Y., Zheng, Y., & Xiao, S. et al. (1998). The relationship between objective life status and subjective life satisfaction with quality of life. *Behavioral Medicine*, 23(4), 149—159. <https://doi.org/10.1080/08964289809596371>
8. Vignoli, D., Guetto, R., & Bazzani, G. et al. (2020). A reflection on economic uncertainty and fertility in Europe: The Narrative Framework. *Genus*, 76, 28. <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00094-3>
9. Busetta, A., Mendola, D., & Vignoli, D. (2019). Persistent joblessness and fertility intentions. *Demographic Research*, 40(8), 185—218. <https://www.jstor.org/stable/26726997>
10. Comolli, C. L., & Vignoli, D. (2021). Spreading Uncertainty, Shrinking Birth Rates: A Natural Experiment for Italy. *European Sociological Review*, 37 (4), 555—570. <https://doi.org/10.1093/esr/jcab001>
11. Araujo, L., Teixeira, L., Ribeiro, O., & Paul, C. (2018). Objective vs. Subjective Health in Very Advanced Ages: Looking for Discordance in Centenarians. *Frontiers in Medicine (Lausanne)*, 5, 189. <https://doi.org/10.3389/fmed.2018.00189>
12. Kurylo, I. O. (2003). Socio-demographic features of self-assessment of the state of health by the population of Ukraine. *Demographic studies. Interdepartmental collection of scientific papers*. Kyiv: Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine. 25, 44—55 [in Ukrainian].
13. Multiple Indicator Cluster Survey 2012. Ukraine (2012). Final Report. <https://microdata.worldbank.org/index.php/catalog/2348>
14. Abrams, M. (1973). Subjective social indicators. *Social trends*, 4, 35—50.
15. Strom, S., & Bernhardt, E. (2012). First Births in Sweden: Objective and Self-perceived Constraints on Childbearing. *Stockholm Research Reports in Demography*. Preprint. <https://doi.org/10.17045/sthlmuni.14519670.v1>
16. Preis, H., Tovim, S., & Mor, P. et al. (2020). Fertility intentions and the way they change following birth — a prospective longitudinal study. *BMC Pregnancy Childbirth*, 20, 228. <https://doi.org/10.1186/s12884-020-02922-y>

17. Vignoli, D., Mencarini, L., & Alderotti, C. (2020). Is the effect of job uncertainty on fertility intentions channeled by subjective well-being? *Advances in Life Course Research*, 46. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2020.100343>
18. Moglie, M., Mencarini, L., & Rapallini, C. (2015). Is it just a matter of personality? On the role of subjective well-being in childbearing behavior. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 117, 453—475. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2015.07.006>
19. Bernardi, L. (2003). Channels of Social Influence on Reproduction. *Population Research and Policy Review*, 22, 427—555. <https://doi.org/10.1023/B:POPU.0000020892.15221.44>
20. Moors, G. (2008). The valued child. In search of a latent attitude profile that influences the transition to motherhood. *European Journal of Population*, 24(1), 33—57. <https://doi.org/10.1007/s10680-007-9123-9>
21. Matera, C., Dommermuth, L., & Bacci, S. et al. (2022). Perceived Economic Uncertainty and Fertility Intentions in Couples: A Dyadic Extension of the Theory of Planned Behaviour. *Journal of Family and Economic Issues*. <https://doi.org/10.1007/s10834-022-09872-x>
22. Vignoli, D., Bazzani, G., Guetto, R., Minello, A., & Pirani, E. (2020). Uncertainty and Narratives of the Future: A Theoretical Framework for Contemporary Fertility. *Analysing Contemporary Fertility. The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis*, 51. https://doi.org/10.1007/978-3-030-48519-1_3
23. Guetto, R., Bazzani, G., & Vignoli, D. (2022). Narratives of the future and fertility decision-making in uncertain times. An application to the COVID-19 pandemic. *Vienna Yearbook of Population Research*, 20, 1—38. <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2022.res1.6>
24. Brown, E. A. (2021). The pandemic delivered a surprise to Nordic countries: a baby boom. *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/history/article/the-pandemic-delivered-a-surprise-to-nordic-countries-a-baby-boom>
25. Nineteenth National Survey. Results of the year. Expectations for the future. Sociological group «Rating» (2022, November). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nineteenth_national_survey_results_of_the_year_expectations_for_the_future_november_20-21_2022.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 01.03.2023

Iryna Kurylo, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1379-1756
Scopus ID: 57190215809

Svitlana Aksyonova, PhD (Economics), Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

THE IMPACT OF OBJECTIVE AND SUBJECTIVE FACTORS ON FERTILITY IN TIMES OF UNCERTAINTY

The article examines a complex of objective and subjective factors that determine fertility on a macro and micro level, as well as the specificity of their relationships during periods of uncertainty. The purpose of this study is to identify objective and subjective factors of fertility, analyze the relationships between them, and the characteristics of their influence

under conditions of socio-economic and military-political uncertainty in Ukraine. To accomplish this, a range of methods were employed, including systematization and generalization, critical evaluation of scientific progress in the relevant field, categorization, conceptual modeling of factors affecting demographic processes (reproductive behavior and fertility), structural-logical analysis, comparative analysis and others. The novelty of the work lies in identifying the nature of the influence of objective and subjective factors, their interrelationships and role in the determination of fertility on a macro and micro level in conditions of uncertainty. Objective and subjective factors are interrelated and, depending on the context and level of fertility determination (macro or micro level), their significance and the nature of influence differ. The specificity of the relationship between objective and subjective factors of fertility is reflected in the “transition” of ones into others at various levels. The influence of objective factors on fertility is mostly mediated and occurs through subjective perception by individuals of any particular objective factors and circumstances. Subjective perceptions at the micro level are characterized by variability and may not coincide with the nature of changes in objective factors. In conditions of uncertainty and social upheavals (such as economic crisis, pandemic, war, etc.), discrepancies increase, and the influence of the subjective in fertility determination increases and takes on special characteristics. One manifestation of this is the increased role of expectations for the future (narratives of the future) in reproductive decision-making. Positive narratives about the future, reinforced by the implementation of measures to improve the quality of life for the population in a free democratic space, could become a driving force for increasing birth rate in Ukraine, particularly for strengthening the compensatory effect in its dynamics after the war.

Keywords: objective and subjective factors, uncertainty, demographic processes, fertility, reproductive behavior, family and pronatalist policy.

Cite: Shevchuk, Pavlo (2023). Inequality in the Face of Death under Covid-19 in Ukraine. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 40-53. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.040>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.040>

УДК 314.47:314.422(477)

JEL Classification: J11

PAVLO SHEVCHUK, PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1158-4438
Scopus ID: 56845578800

INEQUALITY IN THE FACE OF DEATH UNDER COVID-19 IN UKRAINE

If there is a decline in mortality, it is mainly in younger age groups. As a result, more and more deaths are occurring in older age groups. In advanced societies, therefore, people are becoming “more equal in the face of death”. A sharp increase in mortality, such as that caused by the Covid-19 pandemic, affects different age groups of the population to different degrees. It is therefore relevant to study the change in inequality of life expectancy under the conditions of a sudden shock. The purpose of this paper is to analyse the inequality of lifespan variation in Ukraine in 2020—2021 and to compare it with countries with different levels of mortality.

Previous studies of lifespan variation specifically devoted to Ukraine, or those that used data for Ukraine, were conducted or related to the pre-Covid period. The novelty of this work is the study of the behaviour of indicators characterising the inequality of lifespan before and during the two years of the epidemic, for which data are available. The demographic method for constructing life tables and statistical methods for calculating lifespan variation indicators were used. Those are: Gini coefficient, average inter-individual difference in length of life, lifespan disparity, entropy of the life table, standard deviation of age at death, coefficient of variation. These indicators were calculated for the period 1989—2021 for Ukraine, Poland, Sweden, Spain, Japan, and England and Wales. It was confirmed that life expectancy is generally inversely related to inequality in the life table. It was found that this rule can be violated during mortality shocks such as the Covid-19 pandemic. It is shown that male life expectancy and lifespan inequality in Ukraine decreased in 2020—2021. Average inter-individual difference in length of

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

life and lifespan disparity have decreased by 6.6—6.9 %. On the other hand, almost all indicators of inequality for women have increased. The life expectancy elasticity indicator (entropy of the life table) turned out to be the most sensitive, increasing to 4.9 %. At the same time, it is interesting to note that the standard deviation of age at death for women in Ukraine decreased by 1.8 %. The Covid-19 pandemic has affected inequality depending on sex and the country's pre-Covid level. Inequality indicators in Japan have hardly changed. Inequality rates rose in Spain and Sweden before returning to their previous downward trend. Available data for England and Wales suggest a continued slow trend towards greater inequality.

Keywords: *lifespan inequality, lifespan disparity, Gini coefficient, Covid-19.*

*'... of all the casualties of this existence upon earth,
not one was dealt out with so unequal a hand as Death.'*

(Charles Dickens, Hard Times)

Relevance of the research. Charles Dickens, renowned for his powers of observation, noticed 170 years ago that deaths were distributed in society unequally. At the time, infant and child mortality was extremely high. One of the characters in Charlotte Brontë's novel says to a 5-year-old girl: "Children younger than you die daily." Life expectancy at birth, both period and cohort, conceal details of the distribution of mortality by age. Life expectancy at birth in England and Wales in 1840—1850 was 36.5—43.6. Cohorts born in that decade lived on average 38.9—44.6 years. By way of comparison, Robert L. Stevenson died at 44 and Elizabeth Gaskell at 55. But in the same era, Queen Victoria lived to almost 82, and Thomas Hardy died at 87. In other words, when a large proportion of people died in childhood, there were some persons who managed to live almost twice as long as the expected average.

Since then, the age structure of mortality has changed significantly: young children no longer die with the same intensity as they did a century and a half ago. The decline of infant mortality has been the main driver of the increase in life expectancy at birth. The age at which people die has gradually shifted to older age groups. This process formed an increasing concentration of deaths in an increasingly narrow age range. More and more people began to die at about the same age. Thus, people became more equal before death. Still, not everyone dies at the same age. Even in advanced countries, the risk of premature death is not equally distributed and varies according to social status, standard of living, and other related factors.

In Ukraine, life expectancy has undergone several sharp and multidirectional changes over the last half century. In some periods, the mortality rates of individual age groups changed in different directions at the same time. As a result, life expectancy at birth could hardly change, but the structure of mortality by age was redistributed again, as it was in 2000—2008. The Covid-19 pandemic led to a sharp decrease in life expectancy at birth in Ukraine. Mortality caused directly or indirectly by Covid-19 affected different age groups of the population unequally. It is therefore relevant to look more closely at how much inequality in life expectancy changed in Ukraine during the years of the Covid-19 pandemic.

Literature review. Inter-individual inequality in the life expectancy of the population of Ukraine was investigated by N. M. Levchuk and L. V. Luschik [1]. Using the Gini coefficient and the quartile range, they studied the process of mortality compression. Their work revealed a decrease in inter-individual inequality in length of life in Ukraine since the 2000s.

Indicators of the lifespan variation deepen the understanding of the dynamics of life expectancy during sharp shocks in mortality. In particular, absolute and relative indicators of variation have been used to study mortality during the famines of 1772—1773 in Sweden and 1932—1933 in Ukraine, the epidemics of 1808—1809 in Sweden and 1846 in Iceland [2]. This work also shows that during periods of sharp increases in mortality, relative indicators of variation in life expectancy increase, while their absolute counterparts decrease [2, p. 304—307].

J. M. Aburto and A. A. van Raalte [3] explored trends in lifespan variation in Central and Eastern European countries from 1960 to the beginning of the second decade of the 21st century using life disparity indicator. They identified five periods defined by trends in the coefficient of variation of male life expectancy [3, p. 2073]. The authors showed the heterogeneity of mortality patterns observed in this region and their differences from those observed in most developed countries. They also quantified the impact of large classes of causes of death on the life disparity trends for the period 1994—2010.

Overall, the interest in research on life expectancy inequality over the past two decades has been extraordinary. Life expectancy, like any other average, does not describe all the differences in the life expectancy across the population. Therefore, there has been a need for increased use and monitoring of indicators to measure lifespan variation, such as: Gini coefficient [4], standard deviation [5], life-years lost [6], life table entropy [7] etc. A detailed overview of the lifespan variation indicators and their properties can be found in the paper by A. A. van Raalte and H. Caswel [8].

Although the increase in life expectancy is mainly accompanied by a decrease in inequality, there have recently been reports of the possibility of a simultaneous increase in some countries or subpopulations [9, p. 5250]. This situation can be observed as a result of declining mortality in older age groups (above a certain threshold age) [10, p. 11].

The research of the burden of the *Covid-19* on life expectancy and lifespan inequality in England and Wales discovered a new, previously undocumented pattern, when these indicators decline simultaneously [11, p. 739]. This was due to the increased excess mortality in older age groups and a corresponding shift in the age distribution of deaths, which made the age at death more similar and reduced the variation due to the overall increase in mortality [11, p. 739].

Novelty. A system of indicators characterising lifespan variation in Ukraine during the *Covid-19* pandemic in comparison with the previous period and

several other countries was calculated. The behaviour of these indicators under the influence of abrupt shifts in mortality was studied.

The aim of the article is to study the change in lifespan variation with a sharp change in mortality. The analysis will provide a deeper understanding of the processes of transformation of the life expectancy regime in Ukraine.

Data. This study used data retrieved from the State Statistics Service of Ukraine [12], the Human Mortality Database [13], the SCB Statistical Database [14], Statistics Poland [15], and the Instituto Nacional de Estadística [16]. The invasion of Ukraine by the Russian Federation in 2014 resulted in incomplete registration of demographic events or the inability to obtain complete data on the population in certain regions of Ukraine. Therefore, the analysis of mortality in the period 2014—2021 covers only part of Ukraine. The full-scale war in 2022 caused a significant under-reporting of mortality and migration throughout Ukraine. There are also serious reasons to doubt the relevance of the current population estimates, which in turn distorts all demographic indicators whose denominator is population exposure. As a result, a detailed analysis of demographic processes in Ukraine is not possible from 2022 onwards. Therefore, the last available year for the analysis of the data series is 2021.

Methods. Several indicators are used to measure changes in lifespan variation. They have different mathematical properties and sensitivity to changes in mortality. This study analyses the dynamics of three absolute indicators of lifespan variation and their relative equivalents.

K. Hanada [17, p. 96] has proposed a variant of the Gini concentration ratio applied to life tables:

$$G_x = 1 - \frac{1}{e_x l_x^2} \int_x^{\omega} l_x^2 dx, \quad (1)$$

where e_x is the life expectancy at age x , l is a survival function with the life table radix $l_0 = 1$, and ω is the open age interval.

Average inter-individual difference in length of life, also known as absolute Gini is:

$$AID_x = G_x \cdot e_x. \quad (2)$$

Lifespan disparity, also known as e-dagger, is the average number of life-years lost as a result of death [6, p. 202]:

$$e_x^\dagger = -\int_x^{\omega} l_x \ln(l_x) dx = \frac{1}{2} e_\omega + \frac{1}{l_x} \sum_{y=x}^{\omega-1} d_y (e_{y+1} + 1 - a_y), \quad (3)$$

where d is the distribution of deaths in the life table population, a is the fraction of the last age interval of life (the average years lived in this interval by

those who died in this interval), and y is the mean age of persons who died in this interval. It is important, as in equation (1), that the radix of the life table is supposed to be 1.

Correspondingly, the relative counterpart is life disparity divided by life expectancy, also known as entropy of the life table or Keyfitz's H [9, p. 5254]:

$$H_x = -\frac{\int_x^{\omega} l_x \ln(l_x) dx}{\int_x^{\omega} l_x dx} = \frac{e_x^\dagger}{e_x}. \quad (4)$$

Another measure of lifespan variation is the standard deviation of age at death (also known as lifespan inequality):

$$SD_x = \sqrt{\frac{\sum_{y=x}^{\omega} d_y (\bar{y}_y)^2}{l_x} - (x + e_x)^2}. \quad (5)$$

Then the coefficient of variation is defined as:

$$CV_x = \frac{SD_x}{x + e_x}. \quad (6)$$

The main results of the research. As already mentioned, an increase in average life expectancy is usually accompanied by a decrease in mortality inequality. This makes sense because the decline in mortality is more pronounced and faster in the younger age groups, even if mortality is decreasing across the entire age profile. More and more people are living to a respectable age and dying in a narrower age range. In general, this process is shared by humans and other primates [18]. In advanced societies, the decline in mortality in the oldest age groups may exceed the progress in the middle age groups, resulting in a positive relationship between life expectancy and life inequality [19, p. 1002]. A third pattern of relationship between changes in life expectancy and life inequality is their simultaneous decline, found for England and Wales by Aburto et al. [11, p. 739].

Indeed, as was shown previously [20, p. 40], mortality during the Covid-19 epidemic in Ukraine in 2020–2021 resulted in a greater loss of life potential in older age groups than in younger ones.

This process can be clearly illustrated by the number of deaths in the male life table. As can be seen in Fig. 1, in 2021 there is a shift towards mode from both the younger and older age groups. The modal interval in 2021, together with the two adjacent ones, is higher and concentrates more deaths of the stationary popula-

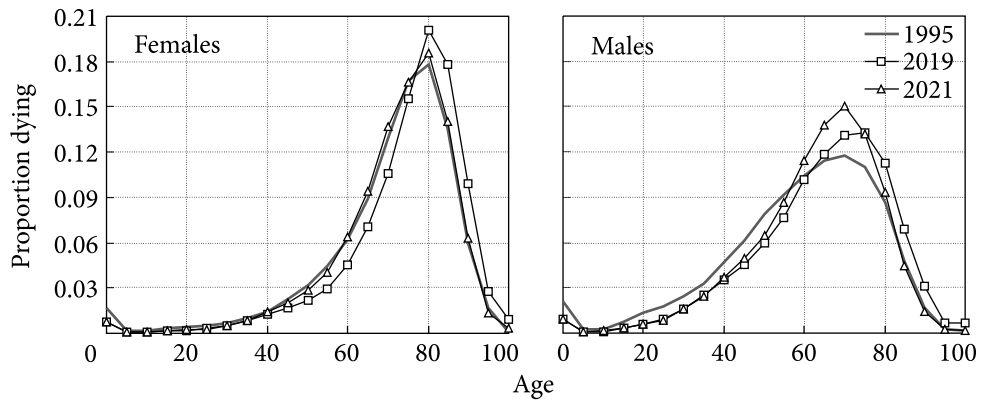

Fig. 1. Life table deaths (dx) in Ukraine in selected years
 Source: own calculation by the State Statistics Service of Ukraine data.

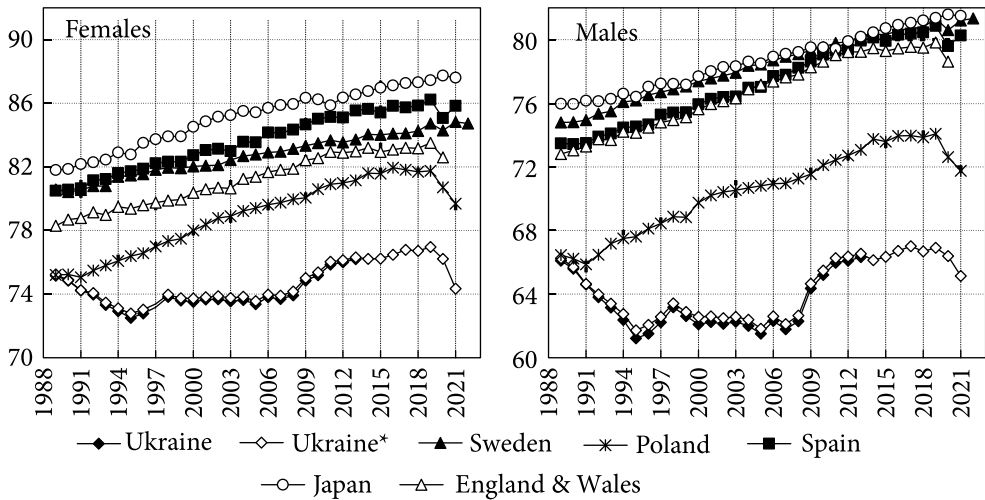

Fig. 2. Life expectancy at birth in several countries
 Source: [12—16]; *Ukraine — without data for AR Crimea, Donetsk and Luhansk oblasts, and the city of Sevastopol.

tion than the corresponding intervals in 2019, which preceded the epidemic. The plots for 1995, which had the lowest life expectancy for 1989—2021, show a distribution with a higher degree of inequality and lower life expectancy.

In 2019—2021, a reverse process of mortality decompression was observed for women. The mode of the life table deaths in 2021 became lower than in 2019, and in general the distribution shifted towards younger age groups. Although visually the 1995 and 2021 graphs almost overlap (Fig. 1, left panel), the latter is still more concentrated around the mode at 80—84 years and has a lower level up to 65 years. As a result, life expectancy in 2021 is still higher than in 1995 (Fig. 2).

The life expectancy of women in Ukraine is not only much higher than that of men, but also changes more slowly over time. This statement is also true for other populations. The exceptions are massive short-term mortality shocks, such as natural catastrophes (tsunami, cyclones) [21] or famine, which have a greater impact on women [2, p. 293]. For the case of Ukraine in particular, several studies have come to a similar result. Although in fact the female life expectancy remained higher, the decline in this indicator was faster for women than for men in 1932—1933 [22, pp. 35—36 & 23, pp. 65]. This was also the case this time. Ukrainian women were more vulnerable during the Covid-19 epidemic. In 2021 female life expectancy in Ukraine fell by 2.6 years compared to 2019, while male life expectancy fell by 1.8 years [20, p. 37]. This is not the case in Sweden, Spain, and Poland, where the decline in life expectancy was greater for men (Fig. 2).

A likely explanation for this is the higher life expectancy achieved by European men compared to Ukrainian men. As shown earlier, Ukrainian men even experienced a decrease in mortality from external causes, as well as infectious and parasitic diseases due to the introduction of lockdowns and social distancing measures, which contributed to reducing the number of Ukrainian men exposed to potentially dangerous situations [20, pp. 38—39]. The male population in European countries had a lower mortality rates to begin with, which did not allow them to benefit from reduced exposure to dangerous situations under the Covid-19 restriction policy.

It should be noted that the life expectancy dynamics in the most advanced countries remained almost unchanged in 2020—2021 (Japan) or recovered quickly (Sweden). Even Spain, which was severely affected by Covid-19, with life expectancy falling by 1.2 and 1.3 years in 2020 (for women and men respectively) almost recovered the lost positions in 2021 (Fig. 2). Unfortunately, it was not possible to find data for England and Wales in 2021. Considering the problems of the British health care system [24], it would be very useful to draw comparisons and conclusions for the case of Ukraine.

Therefore, a research question arises: how unequal became lifespan variation in 2020—2021 in Ukraine and how does it compare with other countries?

A common summary measure of age at death variation is the standard deviation (5). Calculations show that female lifespan inequality in Ukraine continued its slow decline (Fig. 3) during the 2020—2021 epidemic period (by 1.8 %). For men inequality decreased significantly — by 5.9 %. There was also a noticeable decrease in the standard deviation for men in Poland — by 2.5 %. Women in Poland and Spain experienced an increase of 1.0 and 1.9 % respectively (Fig. 3).

Previous research on lifespan variation shows that when there is a significant increase in mortality, “absolute and relative variations present contrasting dynamics: the former decreases during the crisis, while the latter increases” [2, p. 304]. Obviously, it depends on the ratio of the increment of the numerator and the denominator in equation (6). If standard deviation decreases faster than life

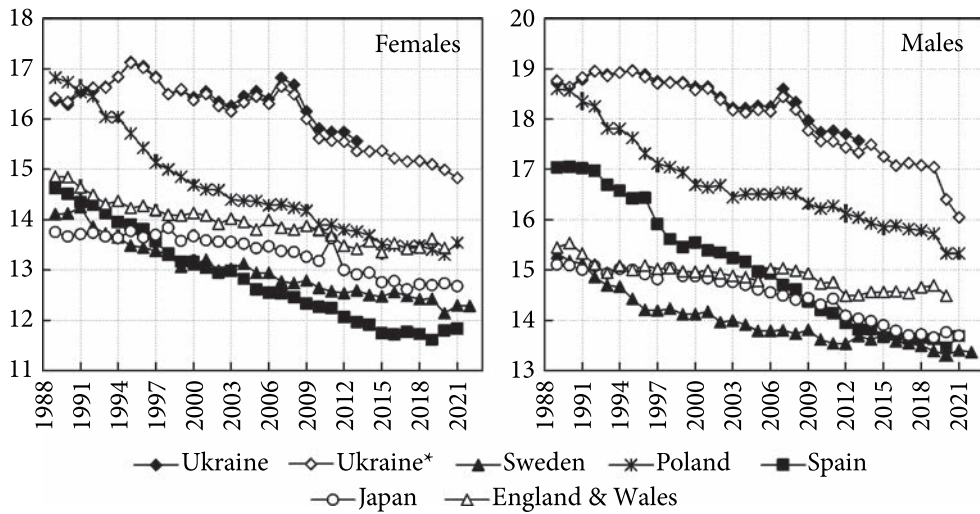

Fig. 3. Standard deviation (lifespan inequality) of age at death
 Source: own calculation by data from various sources [12—16].

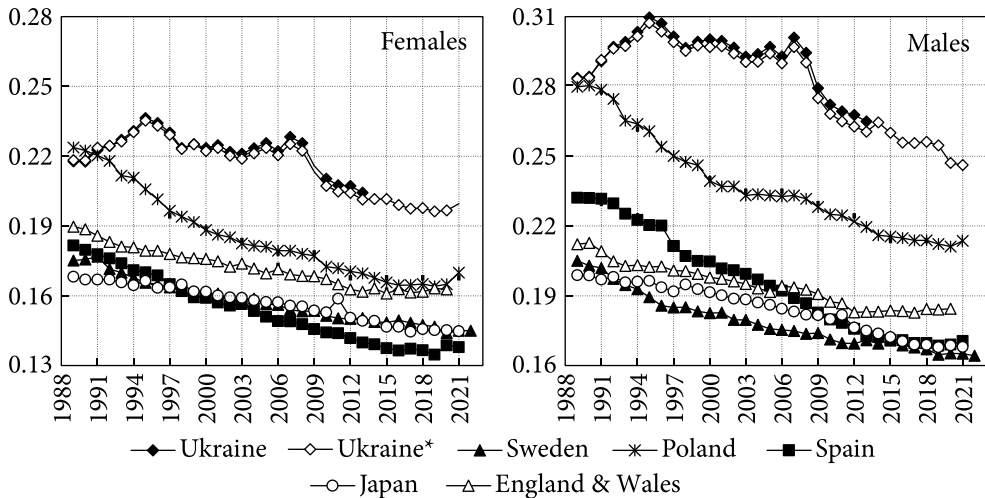

Fig. 4. Coefficient of variation
 Source: own calculation by data from various sources [12—16].

expectancy, coefficient of variation also decreases. This can be seen in the data for Ukrainian men. In 2021 the Ukrainian males' coefficient of variation not only decreased since the pre-Covid period, but became the lowest for the last decades (Fig. 4). As noted before, in 2021 Ukrainian males' life table deaths became more concentrated, i.e. more equal (Fig. 1). The situation is different for Ukrainian women. Female standard deviation decreased very little (Fig. 3), while life expectancy decreased much more than that of Ukrainian males (Fig. 2).

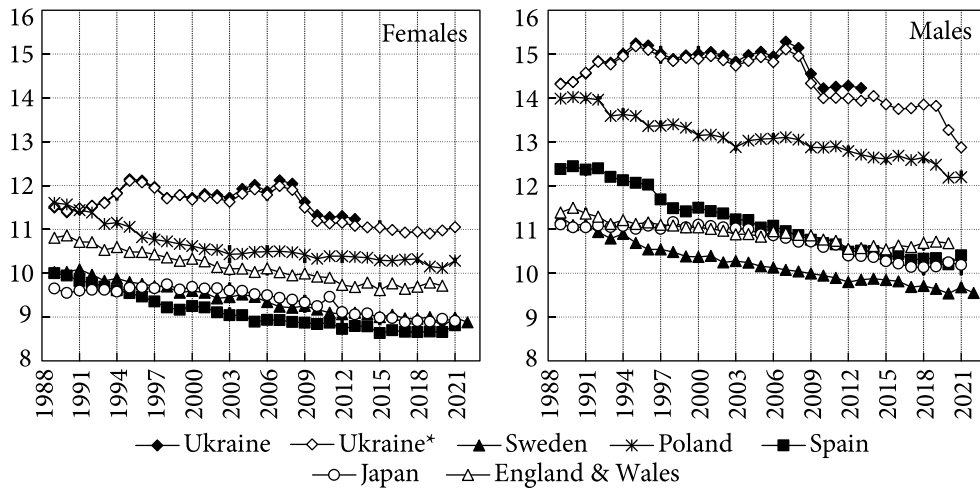

Fig. 5. Lifespan disparity (e-dagger)

Source: own calculation by data from various sources [12—16].

Thus, female coefficient of variation in Ukraine increased by 1.7 % in 2021 compared to 2019 (Fig. 4). The increase for women in Poland is even higher, at 3.6 %. Coefficient of variation in life expectancy and the standard deviation in England and Wales has remained at around the same level since 2012. Women's coefficient of variation in Spain increased slightly more than men's. Coefficient of variation in Sweden and Japan remained almost unchanged in 2019—2021 (Fig. 4).

Another consequence of the more equal distribution of male deaths in Ukraine is a significant decrease in the lifespan disparity. This measure decreased by more than 0.9 year (–6.9 %) during 2020—2021 (Fig. 5). Men in Poland also experienced a decrease (–2.3 %). The other countries considered show almost no changes. Women, on the other hand, show a slight increase during this period, ranging from around 1.3—1.6 % in Poland and Ukraine to 1.6 % in Spain. In Sweden, in 2022, both women and men resumed their previous downward trend in the lifespan disparity (Fig. 5).

Another dimension of lifespan variation is shown by the life table entropy. This indicator depends on the dynamics of both lifespan disparity and life expectancy according to equation (4). Women in Ukraine and Poland experienced an increase in lifespan disparity (Fig. 5), while life expectancy decreased significantly (Fig. 2). The entropy of the life tables for Ukrainian and Polish women increased by 4.9 and 3.9 % respectively (Fig. 6). Women in Spain showed a slight increase of 2.1 %, while Spanish men showed an increase of 1.4 %. Only Ukrainian men showed a notable decrease of 4.3 %. The rest showed almost no change (Fig. 6). Data for Sweden in 2022 show a continuation of the downward trend.

As mentioned above, the dynamics of the Gini coefficient in Ukraine has already been studied [1]. However, this was done a few years before the outbreak

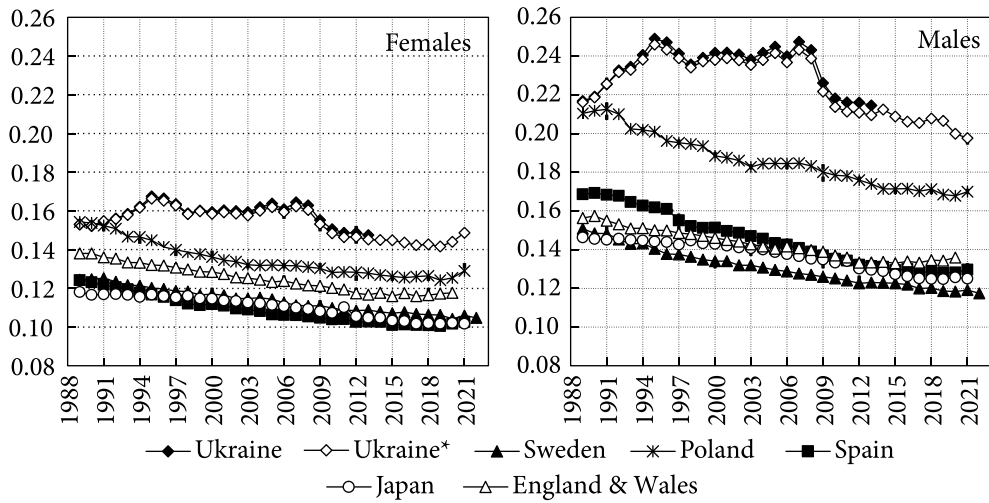

Fig. 6. Entropy of the life table (Keyfitz's H).
 Source: own calculation by data from various sources [12–16].

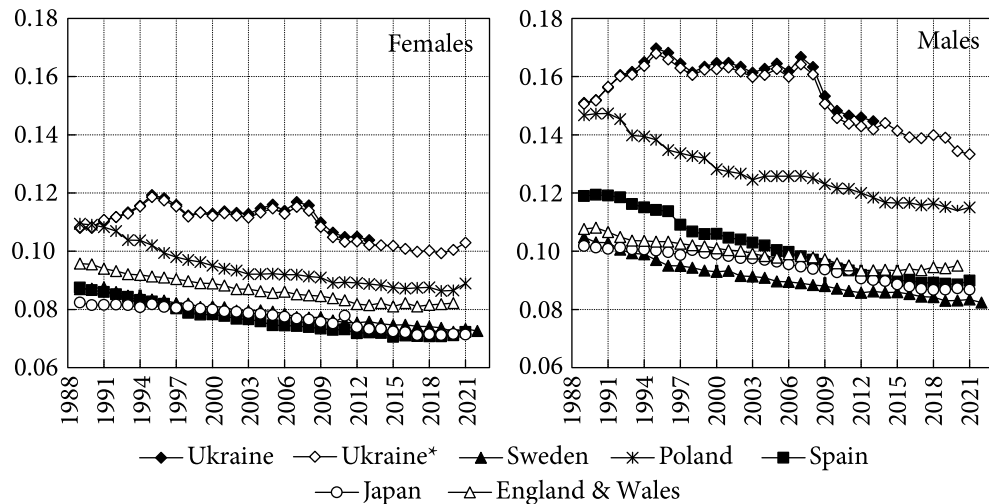

Fig. 7. Gini coefficient
 Source: own calculation by data from various sources [12–16].

of the Covid-19 pandemic. Therefore, this study provides some new insights into the behaviour of this indicator during an abrupt increase in mortality.

Like most other indicators of inequality, the Gini coefficient for men and women in Ukraine shows a different direction. While this indicator decreases by 4.1 % for men in 2021 compared to 2019, it increases by 3.7 % for women over the same period (Fig. 7). In Sweden this indicator continues its gradual movement towards greater equality in 2022 (Fig. 7).

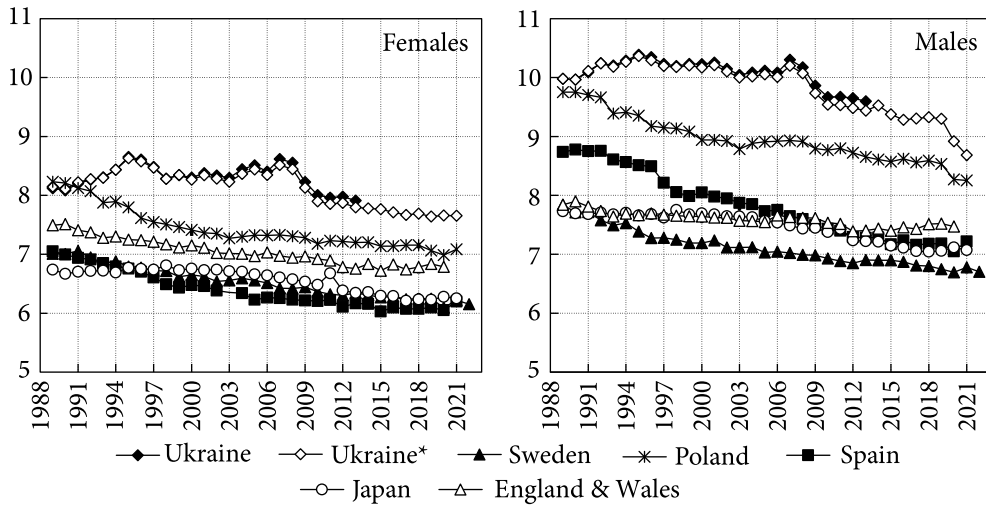

Fig. 8. Average inter-individual difference in length of life
 Source: own calculation by data from various sources [12–16].

The average inter-individual difference for women in the period 2019–2021 did not change much, except in Spain, where the indicator increased by 1.7 %, almost reaching the level of the corresponding indicators for Sweden and Japan (Fig. 8). In the more developed countries, the average inter-individual difference for men also changed by less than 1 %. On the other hand, the average inter-individual difference in life expectancy for men in Poland and Ukraine fell quite sharply — by 3.2 and 6.6 % respectively (Fig. 8), which is consistent with other indicators (Figs. 3 and 5).

A limitation of this study is the long absence of a population census in Ukraine. This may affect the relevance of the current population estimate and, consequently, affect the accuracy of the calculated indicators. The advantage is the short period of the epidemic considered — 2 years. Therefore, it can be hoped that the error of the current population estimate in 2021 will not differ much from the error of such an estimate in 2019.

Conclusion. Calculations over a 30-year period confirm that life expectancy tends to be inversely related to inequality in the life table. The Covid-19 pandemic has affected this rule in different ways, depending on sex and the country’s pre-Covid level.

Both absolute and relative measures of the lifespan variation for women in Ukraine in 2021 compared with 2019 have mostly increased slightly. Only the standard deviation of age at death decreased slightly. For men in Ukraine, the decrease in life expectancy was accompanied by a decrease in all inequality indicators. This is confirmed by a clear concentration of deaths around the modal interval.

Lifespan variation in Sweden and Japan barely felt the shock of Covid-19. In Spain, these indicators had already started to return to the pre-crisis trend by 2021. Most indicators of mortality inequality converged in these countries, despite some differences in life expectancy. The indicators in England and Wales continued their slow drift towards higher inequality. It is therefore important to avoid the mistakes of the British model when reforming the health care system in Ukraine.

Looking ahead, it would be advisable to analyse the lifespan variation by region in Ukraine. This will shed more light on the regional variation in mortality in Ukraine, its spatial and temporal differences. Such a study would contribute to a deeper understanding of the change in the spatial gradient of mortality in Ukraine over the period 1989—2021.

Unfortunately, the full-scale war unleashed by the Russian Federation makes it impossible to obtain complete demographic data for the next few years (2022 and beyond). It is unlikely that they will be of high quality for the period of hostilities. Therefore, this study can be used as a reference point for investigating trends in life expectancy and lifespan variation after the restoration of statistical observations and the conduct of a census in the post-war period.

REFERENCES

1. Levchuk, N. M., Luschik, L. V. (2019). Inter-individual inequality in length of life in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 2(36), 52—64. <https://doi.org/10.15407/dse2019.02.052>
2. Vigezzi, S., Aburto, J. M., Permanyer, I., & Zarulli, V. (2022). Divergent trends in lifespan variation during mortality crises. *Demographic Research*, 46(11), 289—336. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2022.46.11>
3. Aburto, J. M., & van Raalte, A. (2018). Lifespan Dispersion in Times of Life Expectancy Fluctuation: The Case of Central and Eastern Europe. *Demography*, 55, 2071—2096. <https://doi.org/10.1007/s13524-018-0729-9>
4. Shkolnikov, V. M., Andreev, E. M., & Begun, A. Z. (2003). Gini coefficient as a life table function: Computation from discrete data, decomposition of differences and empirical examples. *Demographic Research*, 8(11), 305—358. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2003.8.11>
5. Tuljapurkar, S., & Edwards, R. D. (2011). Variance in death and its implications for modeling and forecasting mortality. *Demographic Research*, 24(21), 497—526. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2011.24.21>
6. Vaupel, J. W., & Canudas Romo, V. (2003). Decomposing change in life expectancy: A bouquet of formulas in honor of Nathan Keyfitz's 90th birthday. *Demography*, 40(2), 201—216. <https://doi.org/10.1353/dem.2003.0018>
7. Keyfitz, N., & Caswell, H. (2005). *Applied Mathematical Demography*. Third edition. Springer. 555 p. <https://doi.org/10.1007/b139042>
8. van Raalte, A. A., & Caswell, H. (2013). Perturbation Analysis of Indices of Lifespan Variability. *Demography*, 50, 1615—1640. <https://doi.org/10.1007/s13524-013-0223-3>
9. Aburto, J. M., Francisco Villavicencio, F., Basellini, U., Kjærgaard, S., & Vaupel, J. W. (2020). Dynamics of life expectancy and life span equality. *PNAS*, 117(10), 5250—5259. <https://doi.org/10.1073/pnas.1915884117>

10. Zheng, Y., Chen, M., & Yip, P. S. (2021). A decomposition of life expectancy and life disparity: comparison between Hong Kong and Japan. *International Journal of Health Policy and Management*, 10(1), 5—13. <https://doi.org/10.15171/ijhpm.2019.142>
11. Aburto, J. M., Kashyap, R., & Schöley, J. et al. (2021). Estimating the burden of the COVID-19 pandemic on mortality, life expectancy and lifespan inequality in England and Wales: a population-level analysis. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 75, 735—40. <https://doi.org/10.1136/jech-2020-215505>
12. Databank of State Statistics Service of Ukraine (06 March 2023). http://db.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp
13. Human Mortality Database (2016). Berkeley: University of California; and Rostock, Germany: Max Planck Institute for Demographic Research. <https://www.mortality.org/Country/Country?cntr=UKR>
14. Life table by sex and age. Year 1960—2022. SCB Statistical Database (02 April 2023). https://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/START__BE__BE0101__BE0101I/LivslangdEttariga/
15. Life expectancy tables of Poland 2021. GUS (30 March 2023). <https://stat.gov.pl/en/topics/population/life-expectancy/life-expectancy-tables-of-poland-2021,2,15.html>
16. Population mortality tables for Spain by year, sex, age and functions. INE (04 April 2023). <https://www.ine.es/jaxiT3/Tabla.htm?t=27153>
17. Hanada, K. (1983). A formula of Gini's concentration ratio and its application to life tables. *Journal of Japan Statistical Society*, 13(2), 95—98. <https://doi.org/10.11329/jjss.1970.13.95>
18. Colchero, F. et al. (2016). The emergence of longevous populations. *PNAS*, 113(48), E7681—E7690. <https://doi.org/10.1073/pnas.1612191113>
19. van Raalte, A. A, Sasson, I., & Martikainen, P. (2018). The case for monitoring life-span inequality. *Science*, 362(6418), 1002—1004. <https://doi.org/10.1126/science.aau5811>
20. Shevchuk, P. E. (2022). The Impact of COVID-19 on Mortality and Life Expectancy in Ukraine in 2020—2021. *Demography and Social Economy*, 4(50), 23—45. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.023>
21. Neumayer, E., & Plümper, T. (2007). The gendered nature of natural disasters: The impact of catastrophic events on the gender gap in life expectancy, 1981—2002. *Annals of the Association of American Geographers*, 97(3), 551—566. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.2007.00563.x>
22. Meslé, F., & Vallin, J. with contributions from V. Shkolnikov, S. Pyrozkhov, S. Adamets (2012). *Mortality and Causes of Death in 20th-Century Ukraine*. Springer. 279 p. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-2433-4>
23. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P., & Kovbasiuk (Savchuk), A. (2015). Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932—1933. *Canadian Studies in Population*, 42(1—2), 53—80. <https://doi.org/10.25336/P6FC7G>
24. Hiam, L. et al. (2018). Why is life expectancy in England and Wales 'stalling'? *Journal of Epidemiology and Community Health*, 72, 404—408. <https://doi.org/10.1136/jech-2017-210401>

Павло Шевчук, канд. екон. наук, старший наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1158-4438
Scopus ID: 56845578800

НЕРІВНІСТЬ ПЕРЕД ЛИЦЕМ СМЕРТІ ПІД ЧАС COVID-19 В УКРАЇНІ

Якщо відбувається зниження смертності, це насамперед позначається на молодших вікових групах. Тому все більше смертей концентрується в старшому віці. Таким чином, у більш розвинених суспільствах люди стають «більш рівними перед обличчям смерті». Різке зростання смертності, як, наприклад, спричинене пандемією Covid-19, різною мірою зачіпає різні вікові групи населення. Тому актуальним є дослідження зміни нерівності в очікуваній тривалості життя в умовах раптового шоку. Метою цієї роботи є аналіз нерівності за очікуваною тривалістю життя в Україні у 2020—2021 рр. та порівняння її між країнами з різним рівнем смертності населення. Попередні дослідження нерівності очікуваної тривалості життя, спеціально присвячені Україні, або ті, що використовували дані щодо України, були проведені або стосуються доковідного періоду. Новизна цієї роботи полягає у вивченні динаміки показників, що характеризують нерівність очікуваної тривалості життя до і протягом двох років епідемії, за які є доступні дані. Використано демографічний метод побудови таблиць смертності та статистичні методи розрахунку показників варіації тривалості життя: коефіцієнт Джині, середню міжіндивідуальну різницю у віці смерті, середню кількість років утраченого життя, ентропію таблиці смертності, стандартне відхилення віку смерті, коефіцієнт варіації. Показники нерівності в очікуваній тривалості життя розраховано за статтю за період 1989—2021 рр. для України, Польщі, Швеції, Іспанії, Японії, Англії та Уельсу. Підтверджено, що середня очікувана тривалість життя загалом обернено пропорційно залежить від нерівності в таблиці життя. Виявлено, що під час шоків смертності, таких як пандемія Covid-19, це правило може порушуватися. Показано, що середня очікувана тривалість життя при народженні чоловіків та нерівність за тривалістю життя в Україні у 2020—2021 рр. зменшилися. Зокрема, середня міжіндивідуальна різниця в тривалості життя та нерівність тривалості життя зменшилися на 6,6—6,9 %. З іншого боку, майже всі показники нерівності жінок зросли. Найбільш чутливим виявився показник еластичності очікуваної тривалості життя (ентропія таблиці смертності), який збільшився до 4,9 %. Цікаво, що стандартне відхилення віку смерті для жінок в Україні зменшилося на 1,8 %. Встановлено, що пандемія Covid-19 вплинула на нерівність залежно від статі та досягнутого рівня смертності в країні до пандемії. Показники нерівності в Японії майже не змінилися. В Іспанії та Швеції показники нерівності зросли, а потім повернулися до попередньої тенденції до зниження. Наявні дані щодо Англії та Уельсу свідчать про продовження повільної тенденції до зростання нерівності.

Ключові слова: нерівність тривалості життя, коефіцієнт Джині, Covid-19.

Cite: Dyakonenko, Oksana (2023). Sotsialnyj kapital terytorialnykh hromad Ukrainy v umovakh vijny: suchasni transformatsii ta prohnozni zrushennia [Social Capital of the Territorial Communities of Ukraine in the Conditions of War: Current Transformations and Forecasted Changes]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 54-71. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.054>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.054>

УДК: 316.472.4:332.1]:355.01(477)

JEL Classification: Z130

ОКСАНА ДЯКОНЕНКО, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4645-7471

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПРОГНОЗНІ ЗРУШЕННЯ

Актуальність дослідження сучасних та прогнозних трансформацій соціального капіталу територіальних громад обумовлена необхідністю зміцнення соціального капіталу на місцевому рівні як засобу консолідації населення в умовах дестабілізуючого тиску війни та ризиків зниження регулюючих спроможностей державного управління. Метою дослідження є розкриття трансформаційних зрушень соціального капіталу територіальних громад України у воєнний та повоєнний періоди. Наукова новизна роботи полягає у виявленні особливостей впливу російсько-української війни та зумовленої нею гуманітарної кризи на тенденції розвитку соціального капіталу територіальних громад України. Прогнозування трансформацій соціального капіталу базується на використанні системного підходу, прийомів абстрагування та узагальнення, моделювання, сценарного прогнозування, часових рядів. Використання сценарного підходу зумовлене низькою передбачуваністю та нестабільністю воєнних дій та включає реалістичний, оптимістичний та песимістичний варіанти прогнозу. Передбачення за реалістичним варіантом ґрунтується на припущенні нарощування потенціалу соціального капіталу громадами країни і передовсім звільнених від тимчасової окупації територій. Підтверджено, що соціальний капітал зростатиме переважно в межах громади

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

і в меншій мірі — за її межами, що обумовлено потребою мешканців ідентифікувати себе з громадою та її цінностями в ситуації загрози життю. Сплеск соціального капіталу та високої вмотивованості населення проявиться активною участю мешканців у громадському житті громад та повоєнній відбудові економіки. Показано тенденції трансформації соціального капіталу у розрізі трьох груп громад: тимчасово окупованих територій, територіальних громад «близького тилу» та громад «глибокого тилу». Оптимістичний варіант ґрунтується на припущенні, що в прогностичний період трансформація соціального капіталу відбуватиметься в умовах успішного закінчення воєнних дій та звільнення території України від окупаційних військ. Очікується, що в умовах повоєнного відновлення громад мультиплікативний ефект від нарощування фінансової спроможності здійснюватиме позитивний вплив на соціальний капітал громади та матиме прояв у посиленні у мешканців відчуття соціального захисту і зниження рівня економічної тривожності. За песимістичним варіантом — трансформація соціального капіталу територіальних громад відбуватиметься в умовах повторного масованого наступу російських військ та захоплення нових територій, що може спричинити зменшення рівня довіри між мешканцями у боротьбі за обмежені ресурси, до розбрату та зниження громадської участі.

Ключові слова: соціальний капітал, територіальна громада, прогноз, російсько-українська війна, Україна.

Постановка проблеми та актуальність. З переходом російсько-української війни в активну фазу актуалізувалась необхідність дослідження трансформаційних зрушень соціального капіталу територіальних громад, спричинених впливом війни, та обґрунтування прогностичних тенденцій його розвитку. Зміцнення соціального капіталу на місцевому рівні, в умовах високих ризиків зниження регулюючих спроможностей державного управління, є запорукою згуртованості та консолідації мешканців, що мінімізує прояви конфліктності, нетерпимості та насильства, знижує впливовість російської пропаганди, активізує потенціал громади на повоєнне відновлення поселень. Продуктивне використання соціального капіталу та його науково підтвержене корегування на засадах прогнозування дасть можливість поліпшити ефективність управлінських функцій в умовах дестабілізуючого тиску війни, подолати відтворювальні диспропорції економічної системи та деформації поселенської структури, спричинені людськими, фінансовими, інфраструктурними та іншими втратами. Це визначає актуальність дослідження трансформацій соціального капіталу територіальних громад України в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні науковці не раз акцентували увагу на проблематиці соціального капіталу та його трансформації під впливом воєн чи громадських конфліктів. Ґрунтовно цю проблематику в Україні вивчають фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України: Е. Лібанова (E. Libanova) [1], Т. Заяць (T. Zaiats) [2—3], В. Звонар (V. Zvonar) [4—5], О. Цимбал (O. Tsymbal) [1], О. Позняк (O. Pozniak) [1] у рамках дослідження втраченого соціального капіталу біженців, загиблих громадян, депортованого

в РФ населення тощо. Трансформаційні процеси соціального капіталу також досліджували М. Дж. Гілліган, Б. Дж. Паскуале та К. Самі (M. J. Gilligan, B. J. Pasquale, C. Samii), які, аналізуючи соціальну згуртованість в умовах громадянської війни в Непалі, встановили, що мешканці більш схильні до підтримки внутрішньогрупового соціального капіталу і менш — до позагрупового [6]. Дж. Беллоуз та Е. Мігель (J. Bellows, E. Miguel) вивчали вплив війни на мешканців Сьєрра-Леоне й дійшли висновку, що особи, котрі зазнали насильств чи травмувань, проявляють активнішу громадянську позицію [7]. С. Дурлауф (S. Durlauf) обґрунтував наявність залежності між кількістю родичів та друзів, що живуть в одній палестинській громаді, та ймовірністю працевлаштування особи у воєнний та повоєнний періоди [8]. П. Хоканссон та Ф. Шьохольм (P. Håkansson & F. Sjöholm) аналізували вплив громадянської війни в Боснії і Герцеговині на довірливість населення та виявили, що етнічний конфлікт негативно впливає на рівень довіри до всіх людей незалежно від національної приналежності [9]. Відзначаючи вагомий внесок учених у вирішення проблеми, варто вказати на недостатню дослідженість трансформаційних зрушень у соціальному капіталі територіальних громад України у воєнний та повоєнний періоди.

Наукова новизна роботи — виявлення особливостей впливу російсько-української війни та зумовленої нею гуманітарної кризи на тенденції розвитку соціального капіталу територіальних громад України.

Мета статті полягає у висвітленні трансформаційних тенденцій розвитку соціального капіталу в умовах російсько-української війни і розкритті ймовірних зрушень, спрогнозованих за використання сценарного підходу та у розрізі трьох груп територіальних громад України (тимчасово окуповані території, територіальні громади «близького тилу» та громади «глибокого тилу»).

Методи дослідження. Оцінка та прогнозування змін соціального капіталу є доволі складним процесом з огляду на відсутність необхідного економіко-статистичного масиву даних і достатньо опрацьованої методичної бази прогнозування, що суттєво обмежує аналітичні передбачення та їх аргументацію. Прогнозування трансформацій соціального капіталу базується на використанні системного підходу, прийомів абстрагування та узагальнення, моделювання, сценарного прогнозування, економетричних моделей, часових рядів, методу порівнянь, графічного методу, експертних оцінок. Дослідження базується на гіпотезі про причинно-наслідковий взаємозв'язок трансформацій соціального капіталу та розвитку територіальних громад у воєнний та повоєнний періоди. Основними параметрами прогнозу є трансформаційні зрушення у: просоціальній поведінці мешканців громад (динаміка волонтерства, благодійності, альтруїзму, довіри, соціальних конфліктів, соціальної напруги, допомоги внутрішньо переміщеним особам, Збройним силам України, постраждалим від війни мешканцям

при евакуації чи у випадку руйнації житла, наданні засобів життєзабезпечення); соціальній згуртованості мешканців громади в умовах війни (індекс відчуття згуртованості); соціальному капіталі громади під впливом міграції населення, фінансової спроможності громад, активності підприємницького сектору, кон'юнктури ринку праці, безпечних умов життя, пошкоджень житлового фонду, виробничих та інфраструктурних об'єктів; участі мешканців у громадському житті громади (членство у громадських об'єднаннях, політичних партіях, голосування на виборах, участь у діяльності громади тощо). Вирішальне значення для достовірності прогнозної оцінки розвитку соціального капіталу в умовах війни та повоєнного відродження країни має тривалість прогнозного періоду. На нашу думку, такий прогноз в Україні має здійснюватися переважно на короткий термін, що зумовлено нестабільністю ситуації та її динамічністю. Водночас тривалість прогнозного періоду залежить від методу прогнозування. У разі використання методу прогнозної екстраполяції термін прогнозу зазвичай обмежується 2—3 роками. Використання сценарного підходу зумовлене особливістю трансформації українського суспільства в умовах непередбачуваності та нестабільності воєнних дій та наслідків і включає використання реалістичного, оптимістичного та песимістичного варіантів прогнозу. У роботі використано дані демографічного прогнозу, розроблені науковцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прогнозування трансформацій соціального капіталу базується на використанні сценарного підходу — застосуванні реалістичного, оптимістичного та песимістичного варіантів прогнозу, що обумовлено непередбачуваністю та нестабільністю воєнних дій та їх наслідків. Прогноз розвитку соціального капіталу за *реалістичним варіантом* ґрунтується на припущенні, що впродовж 2023 р. відбуватиметься трансформація та нарощування потенціалу соціального капіталу громад країни, передовсім звільнених від тимчасової окупації територій Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської та Миколаївської областей. Очікується, що у 2023—2024 рр. нових імпульсів для зміцнення соціальних зв'язків надаватиме процес звільнення територій від окупаційних військ, відновлення зруйнованої інфраструктури та житлового фонду, повернення ВПО до місць постійного проживання.

Очікувано триватимуть значні трансформації соціального капіталу територіальних громад, які порівняно з довоєнним періодом відзначатимуться зрушеннями у просоціальній поведінці мешканців та соціальній структурі громадянського суспільства (рис. 1). Зокрема, на рівні громад об'єднуючий соціальний капітал матиме прояв у зменшенні кількості соціальних конфліктів та соціальної напруги, зростанні довіри і допомоги, особливо Збройним силам України, активній допомозі постраждалим від війни мешканцям під час евакуації чи у випадку руйнації житла, наданні

Рис. 1. Трансформація соціального капіталу територіальних громад України під впливом російсько-української війни
 Джерело: розроблено автором.

засобів життєзабезпечення (продукти харчування, засоби обігріву, медикаменти тощо), запобіганні випадків мародерства.

В умовах війни серед мешканців ТГ зростатиме взаємодовіра та взаємодопомога, які матимуть прояв переважно в межах соціального капіталу громади і, меншою мірою — за його межами. На думку психологів, в основі цих процесів є нейропептид окситоцин — хімічна речовина, яка виробляється людиною в умовах загрози смерті і змушує особу ідентифікувати себе зі своєю громадою і цінностями громади [10]. Цю закономірність відмічено і згадуваними вище вченими М. Дж. Гілліганом, Б. Дж. Паскуале та К. Самі, які дослідили соціальну згуртованість в умовах війни в Непалі і стверджують, що мешканці одного населеного пункту демонструють більший внутрішньогруповий соціальний капітал і менший — позагруповий [6]. Тож терор армії РФ на території громад України, катування і вбивство людей, руйнування житлових та інфраструктурних об'єктів лише посилять прагнення громадян України до прояву солідарності, співпереживання та взаємодопомоги до співмешканців. За результатами опитування, організованого *Factum Group Ukraine*, індекс відчуття згуртованості серед українців у березні 2022 р. перевищував показник аналогічного

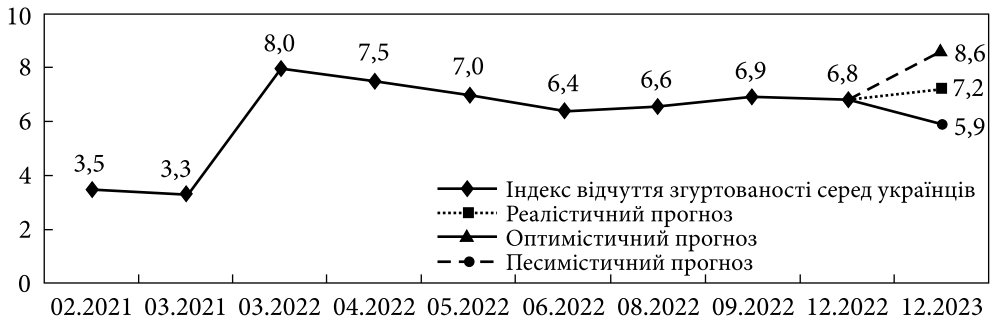

Рис. 2. Індекс відчуття згуртованості серед українців

Джерело: [11].

періоду попереднього року в 2,4 раза (рис. 2). За реалістичним варіантом розвитку подій, у 2023 р. індекс відчуття згуртованості очікується на рівні 7,2 за умови успіхів ЗСУ по відвоюванню українських територій та виваженої консолідуючої політики згуртування населення.

У повоєнний період сплеск соціального капіталу та високої вмотивованості населення дає підстави очікувати на активну участь мешканців у громадському житті (участь у діяльності громади, членство у громадських об'єднаннях, політичних партіях, голосування на виборах тощо), відповідно — на швидке повоєнне відновлення економіки та інфраструктурних об'єктів територіальних громад. Ці процеси будуть обумовлені не стільки трансформацією індивідуальних поглядів, скільки інституційною адаптацією та набуттям більш просоціальних норм. Активну громадянську позицію проявлятимуть також особи, що зазнали насильства, психологічних чи фізичних травмувань від війни. На думку вчених М. Дж. Гіллігана, Б. Дж. Паскуале, К. Самі, Дж. Беллоуза, Е. Мігеля, саме ця категорія населення характеризуватиметься вищим рівнем соціального капіталу та проявлятиме активнішу громадянську позицію і турботу про співгромадян [6, 7].

В Україні переважно особи з високим соціальним капіталом ставали об'єктами насильства та переслідувань з боку російської армії — це управлінська ланка громад, підприємці, активні громадські діячі, волонтери, воїни ЗСУ, відомі діячі сфери культури, освіти та спорту. Для них (як і всього населення країни) травмуючий вплив війни може проявитися довготривалими наслідками, як-от: зниження довіри та рівня щастя, постійний страх втратити свою сім'ю й дім, упереджене ставлення до росіян, що ґрунтується на перенесених стражданнях і нормі справедливості. Терор армії РФ і геноцид населення України матимуть структурний і реляційний вплив, що проявляться зростанням недовіри та ворожості до громадян РФ. У жовтні 2022 р. «холодно» ставились до росіян 81 % українців, і «однозначно вороже» до РФ — 93 % [12]. Соціологічне опитування *Info Sapiens* для *World Values Survey* засвідчило подібні результати: за 2022 р. питома вага

українців, які негативно ставляться до РФ, зросла на 23 п.п., сягнула 95 % усього населення України [13]. Варто зауважити, що результати опитувань можуть дещо відрізнятися від дійсних, оскільки тут не враховано думку населення тимчасово окупованих територій.

Очікується, що за реалістичним варіантом розвитку подій у воєнний і повоєнний періоди трансформація соціального капіталу у розрізі громад матиме наступні тенденції:

1. *На тимчасово окупованих територіях* АР Крим, м. Севастополь, а також окупованих громад Донецької, Запорізької, Луганської, Херсонської областей розвиток громадянського суспільства відбуватиметься в умовах окупації і бойових дій, а також активного поступу ЗСУ з відвоювання захоплених територій.

Активні бойові дії змусили багатьох мешканців названих громад мігрувати до безпечніших регіонів. Як правило, до переїзду вдалися громадяни з середнім та вище середнього рівнем соціального капіталу, маючи ресурси і зв'язки для переміщення. Міграція цієї категорії населення спричинила зниження соціального капіталу громад шляхом порушення зв'язків між мешканцями. Дослідження Д. П. Лесіжа, Х. Л. Ха [14] та багатьох інших учених підтверджують цю закономірність, зазначаючи, що при переїзді громадяни забирають свій соціальний капітал з собою. Варто зазначити, що і соціальний капітал біженців зазнає зниження і трансформується впродовж періоду перебування за межами громади / країни внаслідок відокремлення від своїх соціальних мереж. В епоху інформаційного суспільства порушення соціальних зв'язків може бути мінімальним; під час повернення до місць постійного проживання біженці зможуть відновити попередній рівень соціального капіталу, однак цей процес буде повільним.

Повернення громадян до місць постійного проживання варіюватиметься залежно від міри пошкоджень житлового фонду, виробничих та інфраструктурних об'єктів, активності підприємницького сектору, фінансової спроможності громад, наявності безпечних для життя умов. Варто зазначити, що впродовж 2022 р. громади цієї групи суттєво потерпали від зменшення бюджетних надходжень: у Мирненській і Старомлинівській територіальних громадах Донецької області та Ювілейній, Виноградівській, Новомиколаївській територіальних громадах Херсонської області спостерігався найнижчий по країні дохід на одну особу внаслідок військових дій, руйнації інфраструктури, зниження економічної активності населення (рис. 3). Проти III кв. 2021 р. доходи загального фонду на 1 особу в Ювілейній територіальній громаді Херсонської області знизились у три рази, Новомиколаївській — 2,5, Виноградівській — 2,3.

Вищими темпами повернення біженців відбуватиметься у звільнених громадах, на території яких відновлюють та активізують свою діяльність суб'єкти підприємництва, створюючи робочі місця для працевлаштування

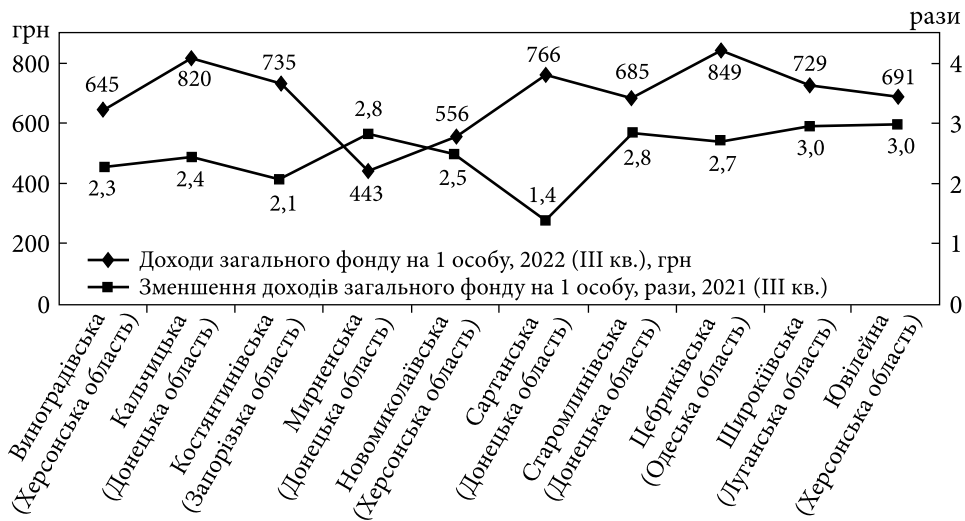

Рис. 3. Доходи загального фонду на 1 особу громад-аутсайдерів України (без трансфертів), III кв. 2022 р.

Джерело: [15].

місцевого населення. У воєнний і повоєнний періоди значимість соціального капіталу в питаннях працевлаштування залишатиметься високою. За звужених можливостей виконання своїх функцій державними та місцевими інституціями ефективним засобом працевлаштування населення в цих регіонах будуть неофіційні зв'язки та соціальна мережа на рівні громад. Більшість громад, де на території ведуться активні бойові дії, матимуть високий рівень безробіття серед населення та обмежені можливості працевлаштування внаслідок закриття низки підприємств та високих ризиків ведення підприємницької діяльності. За даними Державного центру зайнятості, найбільша по країні кількість безробітних на одну вакансію на кінець 2022 р. спостерігалась у Херсонській (131 особа на вакансію), Запорізькій (62) та Донецькій (33) областях за найвищих серед регіонів країни розмірах зарплат по цим вакансіям — 11,0 тис. грн, 10,3 та 12,4 тис. грн відповідно [16].

Серед внутрішньо переміщених осіб більше шансів працевлаштуватись матимуть особи, які повернуться до місць постійного проживання впродовж двох років після початку позбавлення економічної активності та закінчення воєнних дій [17, с. 4]. Ті біженці, що повернуться раніше, стикнуться з проблемою відсутності вакансій через низьку підприємницьку активність у громадах, а згодом — унаслідок високої трудонадлишковості ринку праці. Нівелювати ці явища допоможе використання неформальної мережі контактів у працевлаштуванні як ефективний та недорогий засіб з високою ймовірністю отримати дохідну роботу. Однак дослідження іноземних вчених показує, що кількість родичів та друзів, які живуть в

одній палестинській громаді, знижує ймовірність працевлаштування особи у воєнний та повоєнний періоди, пояснюючи цю закономірність «пасткою бідності», до якої призводить соціальна мережа, і зокрема потреба родичів у допомозі по домогосподарству, догляду за іншими членами сім'ї тощо [8]. На нашу думку, подібна закономірність не матиме поширення в Україні з огляду на іншу ментальність населення.

Основним стримувальним чинником формування продуктивного соціального капіталу в цих територіальних громадах буде спротив проросійсько налаштованих мешканців, пов'язаний з небажанням приймати українську владу. Спротив був сформований систематичним антиукраїнським і проросійським інформаційним тиском РФ за використання комплексу інструментів, методів впливу у медіа- і кіберпросторі (підміна фактів, апелювання до емоцій, мова ворожнечі) та підтримки проросійських груп впливу серед різних сегментів населення (політикуму, управлінської ланки, бізнесу, поліції, судової системи, громадських об'єднань, релігійних організацій тощо). Очікується, що проросійсько налаштовані категорії населення сприятимуть нагнітання русофільських та українофобських настроїв, виправдовуванню агресії військ РФ на території України, посиленню соціальної напруги і невдоволеності та поширенню деструктивних ідей в соціумі. Більшою мірою неприйняття нових цінностей і умов життя після звільнення від окупації буде притаманне військовозобов'язаним та працівникам силових структур. Переживаючи втрату перспектив реалізації сподівань на приєднання територій до РФ, вони намагатимуться зайняти позицію чи то пасивного відторгнення, чи активного опору, спричиняючи дезінтеграційні, дестабілізаційні та дегуманізаційні процеси в громадах. Високим є ризик використання російськими агентами невдоволені цієї категорії населення в ініціюванні соціальних протестів та порушенні громадської стабільності.

2. *Територіальні громади «близького тилу»* з високими ризиками для життя, що входять в 50—100 кілометрову смугу вздовж лінії фронту та прикордонні області: Вінницька, Одеська, Сумська, Харківська, Чернігівська області та неокуповані громади Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей. Вказану групу формують територіальні громади, які не знаходяться у зоні бойових дій, проте перебувають під умовною загрозою наступу чи обстрілів з боку противника та формують першу лінію тилового забезпечення Збройних сил України.

Основні трансформаційні зрушення соціального капіталу територіальних громад «близького тилу», спричинені повномасштабним вторгненням російської армії в Україну, характеризуються пожвавленням співпраці інститутів громадянського суспільства, налагодженням соціальних зв'язків і відносин між ними, зростанням довіри до благодійних і волонтерських організацій та нарощуванням їхньої співпраці з органами виконавчої вла-

ди, просоціальною поведінкою мешканців територіальних громад в аспекті взаємодопомоги та допомоги постраждалим від війни.

У 2022 р. потужним сплеском громадської активності характеризувались Дніпропетровська, Харківська та Одеська області, які входять в когорті областей-лідерів країни за показниками громадського руху. Натомість у Херсонській, Донецькій, Чернігівській, Сумській та Миколаївській областях з початком повномасштабного вторгнення громадський рух був незначним, що обумовлено обмеженими можливостями в умовах високих ризиків для життя, а також більшою довірою мешканців до неформальних (аніж формальних) громадських організацій. На прифронтових територіях громад спостерігалось зменшення кількості офіційних громадських та благодійних організацій, а створення нових відбувалось переважно в обласних центрах і фокусувалось передовсім на допомозі армії та жертвам війни.

Значний, але фрагментарний, соціальний капітал територіальних громад Херсонської, Донецької, Чернігівської, Сумської та Миколаївської областей, соціальна неоднорідність та низька злагодженість дій мешканців цих громад поряд із деструктивним впливом міграції громадян, погіршення фінансового забезпечення громади та її мешканців, зниження освітніх характеристик молодшого покоління не сприятимуть нарощуванню згуртованості та соціальної активності населення у повоєнному відновленні країни. На протигагу поширенню фрагментарного соціального капіталу, що формується на основі закритих мереж та інформаційних комунікацій і поглиблює соціальний та матеріальний розрив між членами громади, має стати виважена соціальна політика на засадах згуртованості, солідарності та взаємодовіри. За збереження цієї ситуації матиме поширення негативна сторона соціального капіталу як засобу виживання в умовах низького правового захисту та бідності, що проявиться хабарництвом, корупцією, тіньювою економікою, неформальною зайнятістю.

Найбільш імовірно, що прифронтові та прикордонні території зазнаватимуть подальших обстрілів по житлових та інфраструктурних об'єктах громад, перетину кордону російськими диверсійними групами та піддаватимуться терактам та диверсіям, що деструктивно впливатиме на інвестиційний клімат, підприємницьку активність, стресостійкість і психологічний стан мешканців. Неготовність значної частини населення громад цієї групи до тривалих психологічних стресів та економічних негараздів матимуть прояв у посиленні тривожних станів переживання, зниженні рівня задоволеності життям, зростанні дезадаптації й екстернальності. Тривале перебування в такому стані та низька спроможність пристосуватись до нової реальності може спричинити міграцію громадян з низьким порогом витривалості за кордон, а також до великих міст (Київ, Харків, Одеса, Львів), до територіальних громад, розташованих поблизу великих міст, а ще у напрямі «периферія — центр територіальної громади» та між сусід-

німи громадами у вигляді міграції робочої сили з територіальних громад-аутсайдерів у заможні громади з високими можливостями реалізації трудової активності. Зважаючи на високі темпи еміграції населення та наростаюче демоекономічне навантаження на працездатне населення, можна передбачити, що спонтанність та низька керованість процесами міграції проявиться посиленням загрози порушення демографічної, економічної, культурної та психологічної рівноваги в громадах країни. Крім того, високими є ризики превалювання індивідуальних інтересів над інтересами громади, зростання питомої ваги тіньового сектору, криміналізація соціального середовища, що проявиться у поширенні масової аномії внаслідок руйнування соціально значущих цінностей. Мінімізувати ці ризики можливо за допомогою активної політики місцевого розвитку, орієнтованої на: забезпечення першочергових потреб громад (ремонт поруйнованих доріг, медичних та освітніх закладів, водогонів, відновлення вуличного освітлення, поліпшення благоустрою поселень, створення нових робочих місць), що формуватиме у населення позитивні очікування відносно поліпшення якості життя та зниження до певної міри тривожних настроїв і соціальної напруги; соціальний захист вразливих категорій населення, насамперед тих, котрі мають поруйноване житло, відчутну нестачу продуктів харчування, одягу, медикаментів тощо; залучення соціальної відповідальності як вияву громадськості та моральності населення, які допоможуть відчутти відносну стабільність та впевненість у своїх силах.

3. *Територіальні громади «глибокого тилу»* (Івано-Франківська, Закарпатська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області). До цієї групи належать громади, що є основними базами для прийому біженців та бізнесу.

Значними ризиками та загрозами розвитку соціального капіталу в цих територіальних громадах є відтік кваліфікованих людських ресурсів з високим рівнем соціального капіталу за кордон та нездатність місцевої влади ефективно використати потенціал релокації бізнесу і ВПО на користь громади. Але високоюмовірно, що безпечні умови проживання в громадах-реципієнтах стримають частину ВПО від повернення до місць попереднього проживання, де панують бідність та злиденність у зруйнованих і пограбованих окупантами поселеннях, занепалий підприємницький сектор, відсутні соціальні послуги. Ці громадяни намагатимуться інвестувати у соціальні відносини в громадах нового місця проживання і прагнутимуть приєднатися до наявних соціальних і громадських організацій задля покращення своїх умов праці та проживання. Для громад-реципієнтів вони є можливістю посилити соціальний капітал громад висококваліфікованими та освіченими громадянами, створивши їм умови для асиміляції, забезпечуючи житлом, робочими місцями, доступом до соціальних послуг, активно практикуючи соціальне інвестування [18].

Оптимістичний варіант ґрунтується на припущенні, що в прогнозний період трансформація соціального капіталу відбуватиметься в більш сприятливих умовах, які характеризуватимуться успішним закінченням воєнних дій та звільненням території України від окупаційних військ. Очікується, що в умовах припинення російсько-української війни активізуються процеси відновлення місцевих економік та підвищення якості життя, що сформує передумови для вдосконалення мережевої взаємодії, зниження відчуття економічної і соціальної тривожності. Темпи повернення біженців до громад, що потерпіли від бойових дій, варіюватимуться залежно від ступеня пошкоджень житлового фонду, виробничих та інфраструктурних об'єктів, фінансового забезпечення громад та темпів відновлювальних робіт. На тлі значних руйнувань унаслідок воєнних дій відчуватиметься зростання нерівності в економічному розвитку, оплаті праці, кон'юктурі локального ринку праці, які можуть активізувати міграційні переміщення з громад з критично важкими умовами проживання до заможніших. Тому можна очікувати, що у найближчій перспективі у фінансово стабільних громадах відтік населення зберігатиметься в обсягах ретроспективного періоду із незначним зменшенням міграційної активності у середньостроковій перспективі. Зокрема, варто очікувати на зростання позитивного сальдо міграції в громадах із високою фінансовою спроможністю, як-от Черкаська та Новолатівська територіальні громади Дніпропетровської області, Дачненська територіальна громада Одеської області та Гончарівська територіальна громада Чернігівської області. Зазначені громади відзначаються високими показниками доходів загального фонду на одного мешканця, мають потужний підприємницький сектор, розвинуту інфраструктуру та соціальну сферу, тобто тут сформовано основні передумови для збереження людського потенціалу в межах громади, а руйнування внаслідок воєнних дій є незначними.

За *несимістичним варіантом* трансформація соціального капіталу територіальних громад з високою ймовірністю відбуватиметься в умовах активного наступу російських військ та захоплення нових територій. Характерними ознаками зазначеного сценарію є різке зростання динаміки зрушень у людності територіальних громад та інтенсивності переміщень населення, які можуть значно перевищити відповідні показники першого повномасштабного вторгнення армії РФ у лютому 2022 р. У першій половині 2023 р. до територій істотного зменшення людності належатимуть громади східних та південних областей України, а приросту — Дніпропетровська, Київська, Львівська, Вінницька та Полтавська області (рис. 4).

Активізація військових дій армією РФ може зменшити рівень довіри між мешканцями громади у боротьбі за обмежені ресурси, що призведе до розбрату та конфліктності. До прикладу, військовий конфлікт у Боснії та Герцеговині спричинив зниження загальної довіри в громадах, особливо

Рис. 4. Очікувані ланцюгові темпи росту (скорочення) чисельності населення в регіонах України за оптимістичним та песимістичним прогнозом, 2023 р., %
Джерело: ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

серед населення етнічно неоднорідних регіонів країни, які суттєво постраждали від військових дій. Ці мешканці характеризувались недовірою до всіх оточуючих (окрім членів сім'ї), однак спостерігався дещо вищий рівень довіри серед осіб з вищими доходами та активних учасників громадських об'єднань [9].

Основні ризики та загрози соціального капіталу територіальних громад за песимістичним варіантом: різке зростання міграційної активності населення, диспропорційність міграційних потоків та поява потенційно небезпечних змін у поселенській структурі; низький правовий захист населення, який обумовить поширення соціального капіталу як засобу виживання та сприятиме поширенню хабарництва, прихованого безробіття та неформальної зайнятості; переслідування окупаційною владою представників управлінської ланки громад, активних громадських діячів, волонтерів, воїнів ЗСУ, відомих діячів сфери культури, освіти та спорту; ризик спалаху інфекційних захворювань через руйнування інфраструктури водопостачання, антисанітарії, перемерзання, недоїдання.

Висновки. Соціальний капітал територіальних громад — дієвий засіб подолання негараздів війни та забезпечення повоєнного відновлення територіальних громад у нових реаліях українського суспільства. Російсько-українська війна трансформує структуру соціального капіталу територіальних громад України та проявляється нарощуванням соціального

капіталу громадами країни і, насамперед, на звільнених від тимчасової окупації територій. Нарощування соціального капіталу на рівні громад простежується в активній волонтерській допомозі, підтримці постраждалим від війни та зростанні довіри до ЗСУ.

Непередбачуваність і нестабільність воєнних дій та їх наслідків обумовили використання сценарного підходу у прогнозуванні трансформацій соціального капіталу територіальних громад країни. За реалістичним варіантом прогнозу очікується нарощування соціального капіталу як реакція на звільнення територій від окупаційних військ. Очікується, що соціальна згуртованість та взаємодопомога зростатимуть передовсім серед мешканців однієї громади і меншою мірою поширюватимуться на інші громади. Сплеск патріотичності та високої вмотивованості дають підстави очікувати на зростання громадської активності населення і, зокрема, участі у громадських об'єднаннях, управлінні громадою, голосуванні на виборах, що буде обумовлено інституційною адаптацією населення та набуттям більш просоціальних норм. Очікується, що у розрізі громад трансформація соціального капіталу проявиться: на окупованих територіях — зниженням соціального капіталу за рахунок міграції населення в безпечніші регіони, трансформацією громадянського суспільства, зростанням значущості неофіційних зв'язків та соціальної мережі; в громадах «близького тилу» серед мешканців можливі прояви тривожних станів, зниження рівня задоволеності життям, зростання дезадаптації й екстернальності під впливом тривалих психологічних стресів та економічних негараздів; у громадах «глибокого тилу» трансформація соціального капіталу відбуватиметься під впливом процесів міграції кваліфікованих людських ресурсів з високим рівнем соціального капіталу та низької спроможності місцевої влади використати соціальний капітал ВПО та потенціалу релокації бізнесу на користь громади.

За оптимістичним варіантом розвитку подій очікуються процеси вдосконалення мережевої взаємодії та співробітництва членів громади у досягненні цілей сталого розвитку, що матиме прояв у зниженні рівня соціальної та економічної тривожності серед мешканців. Позитивних наслідків стабілізуючого впливу закінчення війни слід очікувати за умови відновлення місцевих економік та відбудови житлового фонду, виробничих та інфраструктурних об'єктів, які сформують передумови для повернення біженців до місць постійного проживання.

Песимістичний варіант ґрунтується на припущенні масованого наступу російських військ та захоплення нових територій, що спричинять зниження рівня довіри між мешканцями громади у боротьбі за обмежені ресурси життєзабезпечення та активізують інформативну та комунікативну функції соціального капіталу як засіб виживання. Високоймовірним є переслідування російськими військами представників управлінської ланки

громад, активних громадських діячів, волонтерів, воїнів ЗСУ, відомих діячів сфери культури, освіти та спорту — осіб з високим соціальним капіталом. Травмуючий вплив війни проявиться такими довготривалими наслідками, як зниження довіри та рівня щастя, страх втратити свою сім'ю й дім. Терор армії РФ і геноцид населення України матимуть структурний і реляційний вплив, які простежуватимуться у зростанні недовіри до громадян РФ.

Перспективні дослідження мають бути пов'язані з обґрунтуванням стратегічних напрямів розвитку соціального капіталу в період повоєнного відновлення територіальних громад, основними з яких є: розвиток соціального капіталу територіальних громад не лише на рівні горизонтальних взаємовідносин, а й вертикальних (зокрема, взаємовідносин місцевих державних адміністрацій і вищого керівництва держави), налагодження яких стримується соціальною і політичною віддаленістю суб'єктів взаємодії; забезпечення соціальної згуртованості територіальних громад з метою консолідації спільних зусиль у повоєнному відновленні країни на засадах інклюзивного розвитку; розвиток інститутів громадянського суспільства, залучення механізму фінансової підтримки громадських ініціатив та підвищення громадянської освіти місцевого населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 48(2), 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
2. Zaiats T., Kraievska H., Diakonenko O. Social capital of rural territorial communities in Ukraine: problems of strengthening and directions of their solution. *Agricultural and Resource Economics*. 2022. Vol. 8. № 2. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.02.09>
3. Заяць Т. А., Краєвська Г. О. Розвиток соціального капіталу територіальних громад в Україні. *Економіка України*. 2020. № 12. URL: http://economyukr.org.ua/?page_id=723&lang=uk&aid=435 (дата звернення: 23.02.2023).
4. Звонар В. П. Джерела та принципи розвитку соціального капіталу. *Економіка України*. 2021. № 1. С. 24—39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.024>
5. Звонар В. П., Дяконенко О. І., Сова О. Ю. Закономірності формування соціального капіталу в Україні: теоретичні засади і міжнародний контекст. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 3 (49). С. 102—122. <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.102>
6. Gilligan M. J., Pasquale B. J., Samii C. Civil war and social cohesion: Lab-in-the-field evidence from Nepal. *American Journal of Political Science*. 2014. Vol. 58(3). P. 604—619. <https://doi.org/10.1111/ajps.12067>
7. Bellows J., Miguel E. War and local collective action in Sierra Leone. *Journal of Public Economics*. 2009. Vol. 93. С. 11—12. P. 1144—1157.
8. Durlauf S. Groups, social influences, and inequality. In: *Poverty traps*. Princeton University Press, 2006. P. 141—175.
9. Håkansson P., Sjöholm F. Who do you Trust? Ethnicity and Trust in Bosnia and Herzegovina. 2005. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b45d294aaa523e6cffd6a7c4c67fbe1e4a458ffb> (дата звернення: 27.02.2023).

10. Bauer M., Cassar A., Chytilová J., Henrich J. Warfare during ontogeny increases egalitarian and parochial motivations. Working paper, 2011.
11. Самопочуття українців. URL: <https://youkraina.com.ua/> (дата звернення: 10.02.2023).
12. Вісімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ставлення українців до іноземних країн (8—9 жовтня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_international_102022_xviii_press.pdf (дата звернення: 29.03.2023).
13. Зміни в українському суспільстві. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259> (дата звернення: 16.02.2023).
14. Lesage J. P., Ha C. L. The Impact of Migration on Social Capital: Do Migrants Take Their Bowling Balls with Them? *Growth and Change*. Vol. 43. № 1 (March 2012). P. 1—26.
15. Бюджет територіальних громад України. URL: https://public.tableau.com/app/profile/ulead/viz/_16360623127390/sheet0 (дата звернення: 13.02.2023).
16. Ситуація на зареєстрованому ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості. Січень—грудень 2022 року. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68> (дата звернення: 06.03.2023).
17. Aghajanian A. J. Social Capital and Conflict. Impact and Implications: Institute of Development Studies University of Sussex. United Kingdom, 2016.
18. Горемікіна Ю. В. Роль недержавних організацій у соціальному інвестуванні. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 50 (4). С. 118—135. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.118> (дата звернення: 29.03.2023).

REFERENCES

1. Libanova, E., Pozniak, O., & Tsymbal, O. (2022). Scales and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*, 48 (2), 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
2. Zaiats, T., Kraievska, H., & Diakonenko, O. (2022). Social capital of rural territorial communities in Ukraine: problems of strengthening and directions of their solution. *Agricultural and Resource Economics*, 8(2), 158—178. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.02.09>
3. Zaiats, T. A., & Kraievs'ka, H. O. (2020). Development of social capital of territorial communities in Ukraine. *Economy of Ukraine*, 12, 56—72. http://economyukr.org.ua/?page_id=723&lang=uk&aid=435
4. Zvonar, V. P. (2021). Sources and principles of social capital development. *Economy of Ukraine*, 1, 24—39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.024> [in Ukrainian].
5. Zvonar, V. P., Diakonenko, O. I., & Sova, O. Yu. (2022). Regularities of Social Capital Formation in Ukraine: Theoretical Framework and International Context. *Demography and Social Economy*, 3(49), 102—122. <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.102>
6. Gilligan, M. J., Pasquale, B. J., & Samii, C. (2014). Civil war and social cohesion: Lab-in-the-field evidence from Nepal. *American Journal of Political Science*, 58(3), 604—619. <https://doi.org/10.1111/ajps.12067>
7. Bellows, J., & Miguel, E. (2009). War and local collective action in Sierra Leone. *Journal of Public Economics*, 93(11—12), 1144—1157.
8. Durlauf, S. (2006). Groups, social influences, and inequality. In: *Poverty traps*. Princeton University Press, 141—175.
9. Håkansson, P. & Sjöholm, F. (2005). Who do you Trust? Ethnicity and Trust in Bosnia and Herzegovina. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b45d294aaa523e6cffd6a7c4c67fbe1e4a458ffb>

10. Bauer, M., Cassar, A., Chytilová, J., & Henrich, J. (2011). Warfare during ontogeny increases egalitarian and parochial motivations. Working paper.
11. Well-being of Ukrainians (2023). <https://youkraina.com.ua/>
12. Eighteenth nationwide survey: Attitudes of Ukrainians to foreign countries (October 8–9, 2022). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_international_102022_xviii_press.pdf
13. Changes in Ukrainian society (2023). <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259>
14. Lesage, J. P., & Ha, C. L. (2012). The Impact of Migration on Social Capital: Do Migrants Take Their Bowling Balls with Them? *Growth and Change*, 43(1), 1–26.
15. Budgets of territorial communities of Ukraine (2023). https://public.tableau.com/app/profile/ulead/viz/_16360623127390/sheet0
16. The situation on the registered labor market and the activities of the State Employment Service. January-December 2022 (2023). <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68>
17. Aghajanian, A. J. (2016). Social Capital and Conflict. Impact and Implications. Institute of Development Studies, University of Sussex. United Kingdom.
18. Horemykina, Yu. V. (2022). The role of non-governmental organizations in social investment. *Demography and Social Economy*, 50 (4), 118–135. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.118> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 16.03.2023

Oksana Dyakonenko, PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4645-7471

SOCIAL CAPITAL OF THE TERRITORIAL COMMUNITIES
OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR:
CURRENT TRANSFORMATIONS AND FORECASTED CHANGES

The relevance of the study of current and forecasted transformations of the social capital of territorial communities is due to the need to strengthen social capital at the local level as a means of consolidating the population in the conditions of the destabilizing pressure of war and the risks of reducing the regulatory capabilities of state administration. The purpose of the study is to reveal the transformational shifts in the social capital of the territorial communities of Ukraine in the war and post-war periods. The scientific novelty of the work consists in revealing the peculiarities of the influence of the Russian-Ukrainian war and the humanitarian crisis caused by it on the trends of the development of social capital of the territorial communities of Ukraine. Forecasting of social capital transformations is based on the use of systemic approach, methods of abstraction and generalization, modeling, and scenario forecasting of time series. The use of the scenario approach is due to the low predictability and instability of military actions and includes realistic, optimistic, and pessimistic forecast versions. The prediction according to the realistic version is based on the assumption of building up the potential of social capital by the communities of the country and, above all, the territories freed from temporary occupation. It is substantiated that social capital will grow mainly within the community and to a lesser extent outside it, which is due to the residents' need to identify themselves with the community and its values in conditions of threat to life. The surge of social capital and high motivation of the population will be manifested in the active participation of residents in the public life of territorial communities and the post-war

reconstruction of the economy. The trends of the social capital transformation are substantiated for three groups of communities: temporarily occupied territories, territorial communities of the «near rear», and communities of the «deep rear». The optimistic version is based on the assumption that in the forecast period, the transformation of social capital will take place in the conditions of the successful end of hostilities and the liberation of the territory of Ukraine from the occupying forces. It is expected that in the conditions of the post-war reconstruction of communities, the multiplier effect of increasing financial capacity will have a positive impact on the social capital of the community and will manifest itself in the strengthening of the residents' sense of social protection and the reduction of the economic anxiety level. According to the pessimistic version, the transformation of the social capital of territorial communities will take place in the conditions of a repeated massive offensive of Russian troops and the capture of new territories, which may cause a decrease in the level of trust between residents in the struggle for limited resources, discord, and a decrease in civic participation.

Keywords: social capital, territorial community, forecast, Russian-Ukrainian war, Ukraine.

Cite: Novikov, Valerii, & Hvelesiani, Anna (2023). Housing Affordability Issues in Ukraine. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 72-91. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.072>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.072>

УДК 365: 338

JEL Classification: R31: R21

VALERII NOVIKOV, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5892-815X
Scopus ID: 57221437748

ANNA HVELESIANI, PhD in Economics, Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: gvelana@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6396-1288

HOUSING AFFORDABILITY ISSUES IN UKRAINE

The article is dedicated to the analysis of population's housing provision in Ukraine and its certain regions considering the methodological features of assessing housing affordability indicators, as well as the losses in the housing stock as a result of military invasion. The purpose of the paper is the methodological determination of housing affordability indicator, assessment of its pre-war trend in Ukraine; and determination of an acceptable for modern conditions institutional mechanism for improving housing affordability based on the principle of rent. The novelty of the research is the substantiation of use of permanent housing lease mechanism. These schemes can be implemented at the state and regional levels with the direct participation of investors and local self-government bodies within the framework of public-private partnerships. In the paper the pros and cons of the current mechanisms of housing construction and obtaining are identified; prospective directions and possible financial mechanisms for state housing policy implementation in the current condition of construction industry and population welfare are shown. Research methods are the following: correlational, analog, time series for the analysis of regional differentiation of housing affordability in Ukraine.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Housing affordability has become much more complicated due to the need to restore damaged and destroyed dwellings. In view of current situation, prospective dynamics of living area commissioning indicator aimed at bringing the level of housing provision of Ukrainian citizens closer to the indicators of European countries was determined. In the absence of official housing purchase estimates at the national level, the ratio of median cost per square meter of living area to the median wage was used as the housing affordability ratio. The housing affordability ratio for the regions of Ukraine was calculated. According to the generally accepted classification of housing markets by affordability criterion, the purchase of housing in the country is significantly complicated. The correlation between the housing affordability indicator and the living area commissioning indicator was calculated, which was negative and indicated that the regional programs for providing the population with housing are critically unsatisfactory. The positive and negative features of the financial instruments for ensuring the housing affordability for the population and their compliance with the strategic goals of the housing policy development were determined. The financial and organizational mechanism of lease as a target vector for providing the population with housing was proposed.

Keywords: *housing affordability ratio, economic sentiment indicator, living area, mortgage, housing lease, rent, collective investment institutions.*

Introduction. Ensuring housing affordability is an urgent task of social and housing policy of Ukraine. It is because providing the population with living space cannot be ensured only by market financial instruments: joint financing institutions, targeted bonds, construction financing funds, bank mortgages, and others. Therefore, the requirement to manage the offer of affordable housing by various alternative institutional mechanisms in the modern state housing policy cannot be doubted. However, the issues of choosing financial instruments favorable to the population is not sufficiently analyzed. In this regard, the study of solving the housing affordability issue is scientifically appropriate.

Analysis of recent research and publications. Scientific developments in the field of housing provision for population can be broadly divided into three analytical blocks: financial and economic, social and statistical, architectural-spatial and domestic.

Publications on financial and economic problems are purposefully presented in a specialized international journal “Housing finance international”. The issue of housing provision development for the population of Ukraine and the problem of financial affordability of housing was covered by V. Novikov and A. Burdiak [1, p. 17—24]. The research revolved around stable conditions of Ukrainian economy’s functioning. Since the publication of this article, there have been radical changes of macroeconomic and socio-demographic situation, which require a new understanding of housing provision issues for the population of Ukraine.

The social and statistical issues of housing provision were investigated in numerous studies, e.g. by W. Adema and M. Plouin [2], K. Dumičić, B. Žmuk [3], which analyze housing affordability in different countries and discuss recommendations for governments to make housing more affordable. Important issues

of housing affordability are the ability of the population to pay for housing and utility services, which are considered in the studies by V. Sarioglo [4, 5], M. Ohay [5], G. Tereshchenko [5].

Issues of housing provision in Ukraine's local territories in terms of architectural-spatial and household arrangement were studied in collective monograph "Housing conditions of the population: factors, current state and regulation policy" [6] by the team of authors from the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. Articles on particular issues of comfortable housing in Ukraine were written by L. Cherenko [4, p. 126—139], A. Reut, Y. Kohatko [8, p. 123—144,], L. Holovko [9, p. 103—115], V. Zaiats [10, p. 137—151], V. Shychkin [11, p. 152—165], Y. Klymenko [12, p. 209—217].

The aim of the article. The purpose of the paper is the methodological determination of housing affordability indicator, the assessment of its pre-war trend in Ukraine; and determination of an acceptable for modern conditions institutional mechanism for improving housing affordability based on the principle of rent.

Research methods are the following: correlational, analog, time series for the analysis of regional differentiation of housing affordability in Ukraine.

The novelty of the study. The expediency of using the permanent housing rent mechanism as a tool for providing affordable housing in the conditions of a high-level uncertainty of using market instruments for the majority of the population was substantiated. Such scheme could be implemented at the state and regional levels with the direct participation of investors and local self-government bodies within the framework of public-private partnerships.

The current state and crucial problems of housing sector. The situation with housing provision for population in Ukraine in acute martial law conditions is exposed to additional risks associated with requirement to rebuilt destroyed or damaged houses. This situation leads to the threat of slowdown in the total living area commissioning that is required for implementation strategic goals and annual tasks of the state housing policy.

Since 2014 (after illegitimate occupation of the Autonomous Republic of Crimea, the city of Sevastopol, and parts of the Donetsk and Luhansk regions), the unequal recovery of housing sector has been increasing, and the housing provision inequality has been growing both regionally and socially. It leads to growing tension in socio-economic and political relations, which results in decreasing population's trust in measures for formation and implementation of state housing programs. Institutional instruments for financing housing construction and housing sale have been remaining untransparent, and their implementation have not been stimulating the growth of solvent demand for housing.

According to the special study data, as of September 5, 2022, the amount of damaged and destroyed housing was 131.3 thousand houses, of which 15.27 thousand were high-rise apartment buildings. Direct losses amounted to UAH

47.8 billion, for 88,5 % of which accounted high-rise apartment buildings. It has had extremely negative impact on the population's housing provision (Table 1) [13].

The amount of damaged and destroyed housing, according to preliminary data, is 131,3 thousand houses. Direct losses amounted to UAH 47.8 billion (Table 1). About 800 thousand Ukrainians need to repair or rebuild their homes. First of all, compensation will be provided to the categories of citizens determined by the Verkhovna Rada of Ukraine. As of March 2023, the Ministry of Digital Transformation of Ukraine has recorded more than 340,000 applications concerning damaged and destroyed housing [13].

By the end of 2022, it was also planned to introduce financial mechanisms to provide rent support to vulnerable categories of IDPs and those, whose housing was destroyed. From October 1, the Affordable mortgage program at 3 % is to become operational in Ukraine. According to Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution No. 856, mortgage loans at a preferential rate of 3 % or 7 % per annum will be issued for 20 years, and the obligatory contribution of the borrower will be at least 20 % of the value of the real estate object. The main obstacle to the housing reconstruction is, firstly, the absence of a single legal regime for land and the building built thereon, which restricts developers from access to bank financing; secondly, the lack of transparent mechanism for the use of the Fund for the Reconstruction of Property and Destroyed Infrastructure. According to experts' estimates, the corruption margin is from 20 to 40 % of the cost of the constructed objects.

One of the main indicators of population's housing provision is the total area of commissioned residential buildings. From 2014 till 2021, the dynamics of this indicator has been negative in contrast to previous years (Fig. 1).

Thus, from 2000 to 2013, the total area of commissioned housing increased more than twice, while for the period 2015—2021, its index was 0.98. The slow-down in housing growth has negative impact on housing provision of the population. In 2020, there were 24.5 square meters of living area for each resident of Ukraine. This indicator is comparable to similar indicators in other former Soviet countries, but lower than in the countries of the Eastern Europe, for example, Hungary (31.2), the Czech Republic (28.7) and significantly less than in

Table 1. Losses in the housing sector, September 2022

Objects	Direct losses, \$ billion	Quantity, units, thousand	Total indirect losses, \$ billion	The total need to restore the sector, \$ billion
Residential buildings:	47.8	131.3	3.5	75.3
private houses	5.4	115.9	—	—
apartment buildings	42.3	15.27	—	—

Source: [13].

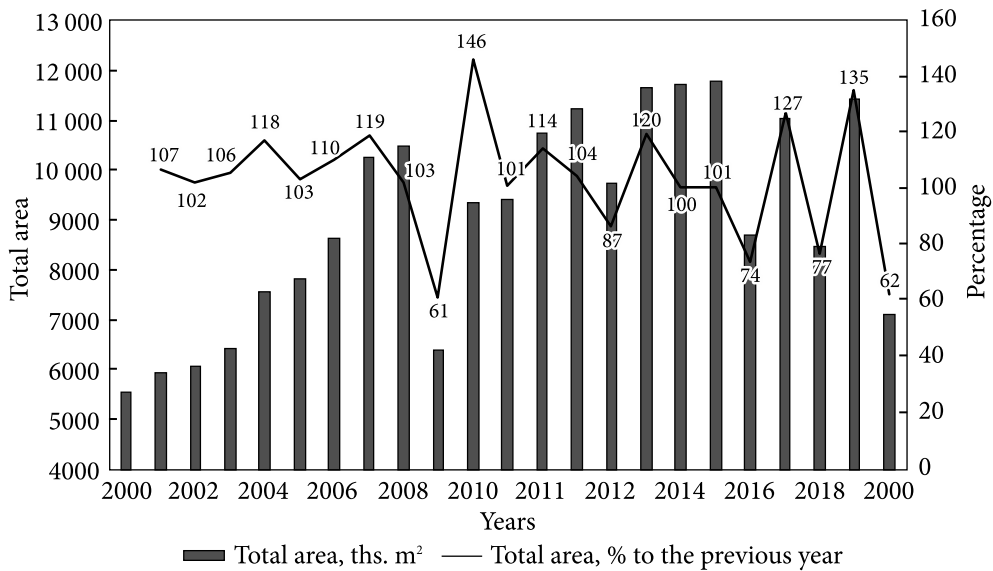

Fig. 1. Total area of commissioned residential buildings, 2000–2022

Source: State Statistics Service of Ukraine [16].

EU countries such as Germany (42.9), the Netherlands (41.4), Switzerland (46.6), Denmark (51.4) [14].

In order to get closer to European countries in terms of providing the population of Ukraine with housing up to the level of 35.0 square meters of total living area per person in 10 years (2024–2034), after the restoration of residential buildings destroyed or damaged in 2022 and 2023 (total of 3,322,000 sq. m.), it is necessary to ensure the annual rate of housing construction of at least 3.6 % (Fig. 2).

In fact, for 2000–2019, the index of total living area of commissioned residential buildings in cities was 1.57, the index of living area (apartments) commissioning was 1.69, which is twice less than required. At the same time, the excess of the growth of residential units over the growth of the living area means a reduction in the rate of the living area commissioning. The reason is the high market prices for dwellings, that leads to reducing the availability of comfortable housing. In terms of socio-demographic policy, it is important to provide the family with comfortable living conditions, that's why the strategy of housing provision for population should focus on two indicators: total living area commissioning (thousand square meters) and the number of residential units and rooms in them, which meets modern housing standards.

The housing stock of Ukraine consists mainly of old buildings. Only 8.7 % of houses were built after 1991. In its remaining part, 40.5 % are houses that were built before 1960 and require capital and current repairs. These include

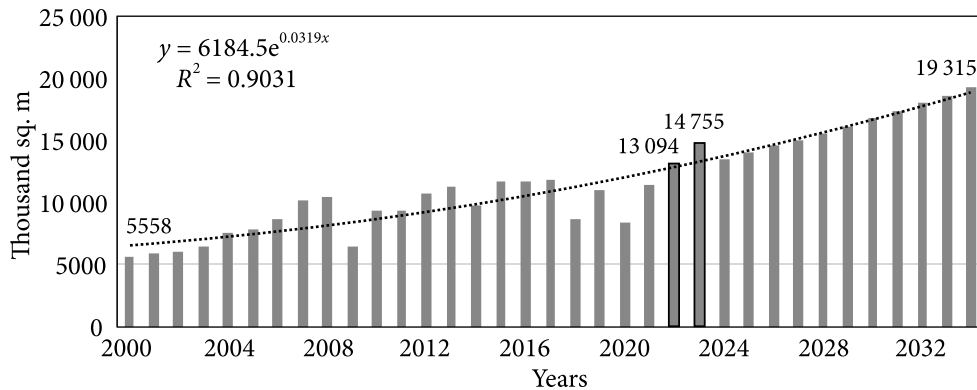

Fig. 2. The dynamics of the buildings' total living area commissioning
Source: [17].

multi-apartment buildings, which have already exhausted their operational resource after several decades of mismanagement and lack of proper repair. According to academic and statistical studies, houses that are repaired every year make up 0.1 % of the housing stock. However, even in them, repairs are limited to urgent works that do not lead to any improvement in living conditions. Almost 0.4 % of the housing stock of Ukraine is dilapidated and wrecked. In such houses live 177.8 thousand citizens.

A consequential aspect of housing affordability is housing overcrowding. The overcrowding rate is defined as the percentage of the population living in an overcrowded household, i.e., a household that does not have at its disposal a minimum number of rooms available, depending on the household's size, family situation and the ages of its members [18].

In 2021 in Ukraine almost 50 % of total population lived in overcrowded housing [18]. The largest share of such individuals lives in Zakarpattya, Ivano-Frankivsk, Lviv, Khmelnytskyi, Ternopil oblasts and the city of Kyiv (Fig. 3). The negative situation in the housing sector is aggravated by the long-standing issue of overcrowded households. According to 2021 statistical data, 7.1 % of households are almost three times behind the national average size of living area per person, they have less than 7.5 square meters per each family member [17].

In the EU 17 % of population lived in overcrowded households in 2021 [18]. The overcrowding rate in Ukraine is comparable with similar indicators in some Eastern European countries, such as Romania (41 %), Poland (35.7), Bulgaria (37.9), Latvia (41.3, but it is inferior to, for example, Hungary (18), the Czech Republic (15.4 and is significantly worse than in the countries of the central EU, such as Germany (10.6), Switzerland (5.8), the Netherlands (3.4 %) [18]. The main reason for the high level of housing overcrowding in Ukraine is low housing affordability and inability of the majority of the population to purchase their own

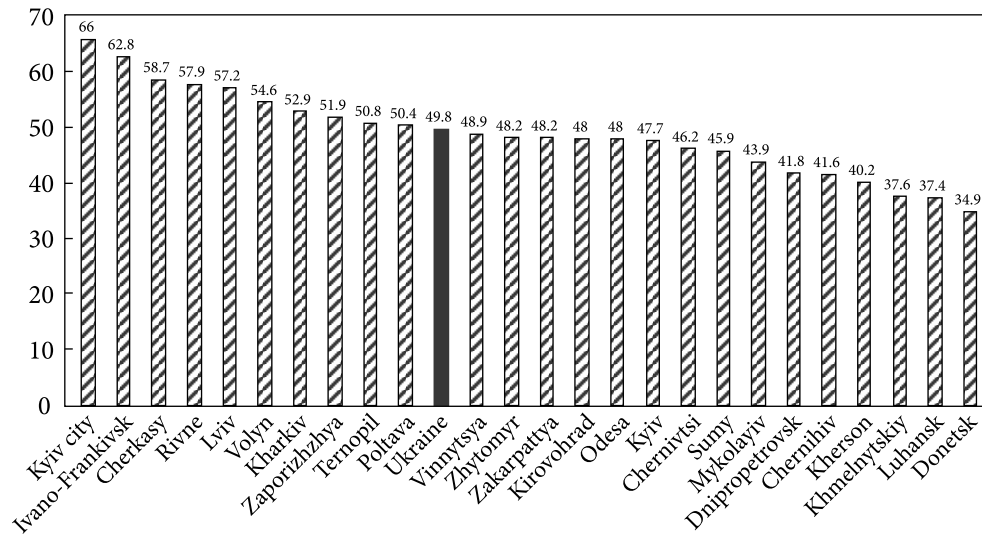

Fig. 3. Share of the population of Ukraine living in overcrowded housing conditions
Source: [17].

housing of appropriate quality. The limited living space and housing overcrowding make the issue of housing affordability more sharp. Therefore, an important component of housing affordability is increasing the availability of improved housing conditions for households living in overcrowded conditions.

Housing affordability. The analysis of housing conditions shows that in the general socio-demographic structure of households there are different groups of households, including those that live in unsatisfactory conditions and require special attention within the framework of the national housing policy. However, at the national level, there are no official assessments of the housing purchases, on the basis of which it is possible to estimate the housing market development and to elaborate the effective financial instruments for housing construction. Meanwhile, housing affordability indicators are regularly calculated in international practice. There is no international agreement on definition or measurement of housing affordability, and there is no single measure to completely reflect all issues around the ability of households to secure decent housing in an appropriate location for an acceptable price. One of such housing affordability measures is the median multiple indicator, recommended by the World Bank and the United Nations, that rates affordability of housing by dividing the median house price (or median cost per

Table 2. Demographia Housing Affordability Ratings

Housing Affordability Rating	Median Multiple
Affordable	<3
Moderately Unaffordable	3–4
Seriously Unaffordable	4–5
Severely Unaffordable	>5

Source: [19].

ment of housing affordability, and there is no single measure to completely reflect all issues around the ability of households to secure decent housing in an appropriate location for an acceptable price. One of such housing affordability measures is the median multiple indicator, recommended by the World Bank and the United Nations, that rates affordability of housing by dividing the median house price (or median cost per

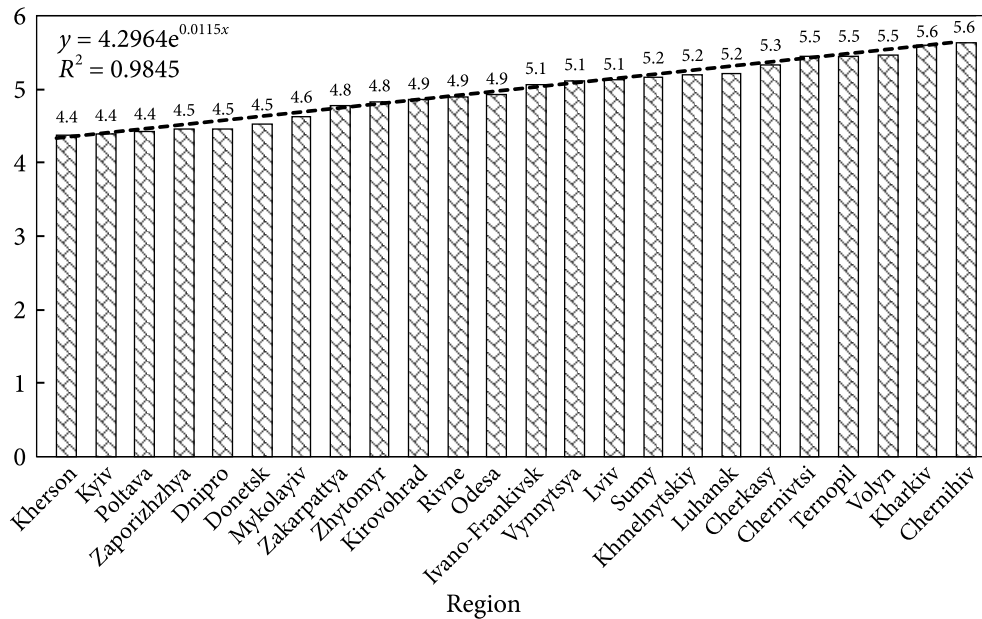

Fig. 4. Housing affordability ratio by regions of Ukraine

Source: own calculations based on [20].

square meter of living area) by the median household income (or median wage). This indicator characterizes the population's demand for housing and is measured by the number of years in which family can purchase a dwelling.

According to this methodology there are generally accepted Housing Affordability Ratings (Table 2). This rating rates middle-income housing affordability in 92 major housing markets in eight nations: Australia, Canada, China, Ireland, New Zealand, Singapore, the United Kingdom and the United States.

In Ukraine, research of affordability, construction and diversity of housing is in development stage. There are the results of studies on the housing affordability in Ukraine, which are compared with similar international indicators. Owing to the lack of data on housing prices in local markets in Ukraine, housing affordability was estimated based on average price data at the regional level. The proposed approach is useful but does not particularly solve the problems of comparing the solvent demand and housing construction indicators, their mutual influence, as it relies on "manual" collection of information in the absence of official statistical data. The data show that in one half of the regions the housing purchase is seriously complicated, in the other — it is essentially unaffordable, and there is not a single region where it is affordable. For a more detailed assessment of housing affordability, it is theoretically possible to compare the calculated housing area commissioning index by regions. The results of the calculations are shown in Fig. 5, Table 3.

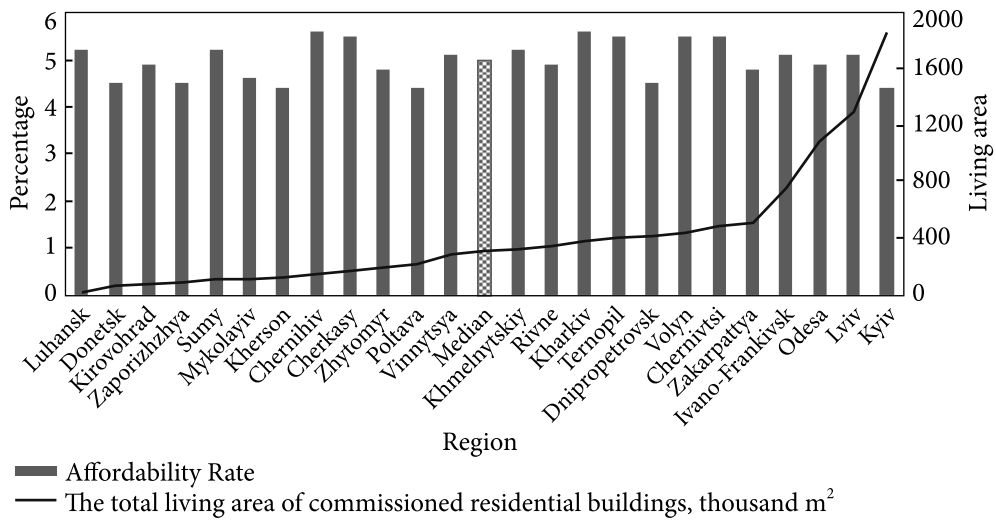

Fig. 5. The population’s housing provision in the regions of Ukraine, 2020
 Source: own calculations based on [17].

Table 3. Indicators of the statistical series variation of population’s housing provision by the regions of Ukraine, 2020

Oblasts	Affordability Rate	The total living area of commissioned residential buildings, thousand m ²
Median	5.0	306
Standard deviation	0.405	440.5
Coefficient of variation	8.1 %	144 %
Correlation coefficient	-0.086	

Source: own calculations based on [17].

Data in Table 3 shows a significant difference in the regional indicators of variation between the housing availability and total living area commissioning. Coefficients of variation characterize the amplitude of deviation of series and show the homogeneity or heterogeneity of phenomena and processes that determine the housing provision to the population.

The coefficient of variation of total living area commissioning is 144 % and exceeds the variation of housing availability by almost 17.8 times. This suggests that the regional population’s demand for dwellings, which is to some extent determined by the affordability factor, does not correspond with the indicators of its satisfaction. Regional programs of total living area commissioning, as already noted, differ by 17.8 times from the population’s needs in housing and have remained critically unsatisfactory for a long time. The correlation between the two mentioned series is negative and low (-0.086), which confirms the low level of

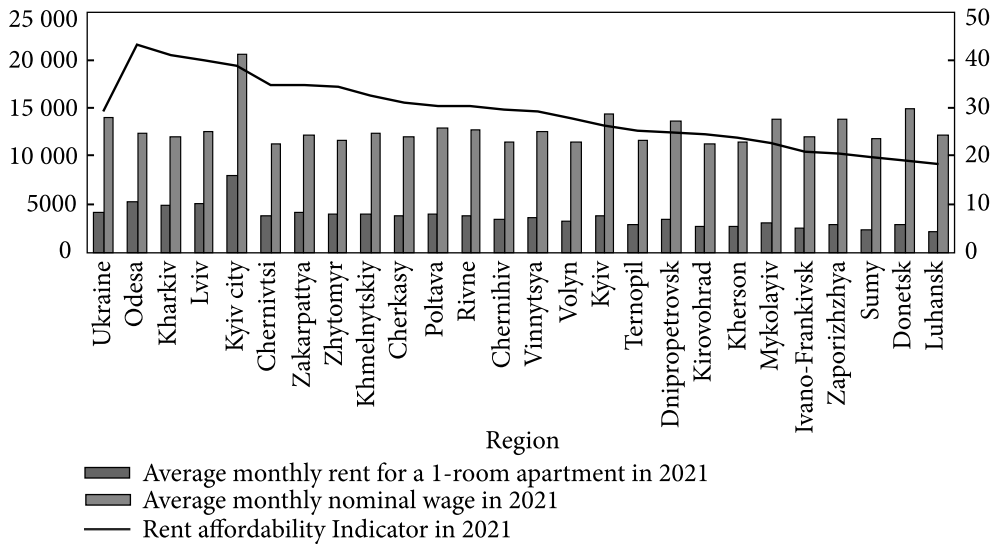

Fig. 6. The rent affordability indicator in 2021
 Source: own calculations based on [20].

connection density between the two mentioned series and indicates the weakness of the state’s housing policy.

The negative correlation across the country as a whole was the result of the situation in nine regions: namely, in Kyiv, Lviv, Odesa, Ivano-Frankivsk, Zakarpattya, Chernivtsi, Volyn, Dnipro, Ternopil oblasts. In these oblasts, the correlation between the indicator of housing affordability and the indicator of total living area commissioning was negative and amounted to -0.487 , coefficient of variation of total living area commissioning indicator was 1.002 and that of housing affordability -0.084 . In the rest of the regions, the correlation between the analyzed indicators was 0.353 with a variation of 0.084 and 0.083, respectively. The high level of heterogeneity of total living area commissioning indicators by regions clearly indicates that in the first group of regions, the population purchased housing not only at the expense of available wages, but also from other sources of income that were not taken into account by statistical authorities. This trend has been stable for many years.

The rent affordability indicator measures whether a typical salary is enough for a typical rental home at the national level based on the most recent price and income data. It is calculated by dividing the average monthly rent for a 1-room apartment by an average monthly nominal wage [20]. The calculation determines whether rent payments are less than, equal to or more than 30 % of average wage. For Ukraine at the end of 2021, this ratio was at the level of the affordability threshold and stood at 29.4 % (Fig. 6), but for some oblasts it exceeded 40 % (in Odesa oblast rent affordability indicator was 43 % in 2021, in Kharkiv oblast — 41, in Lviv oblast — 40, in the city of Kyiv — 39 %).

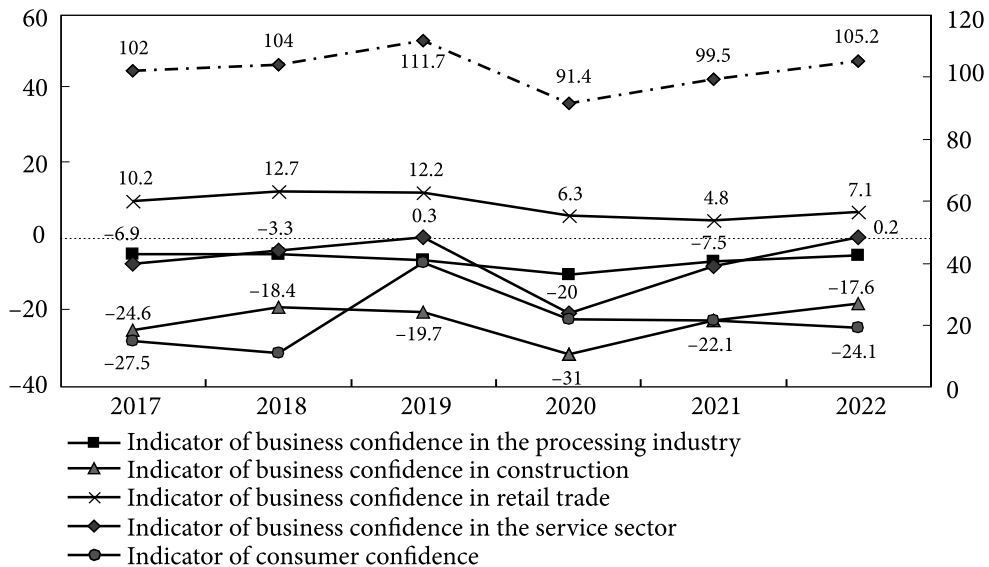

Fig. 7. Economic sentiment indicators (ESI)
Source: [21].

In the near future, the ratio between the housing affordability rate and total living area of commissioned residential buildings will be influenced by the condition of construction industry. The Economic sentiment indicator (ESI) in construction has a negative value, is unstable and inferior to the indicators of other industries (Fig. 7). In this paper the ESI is calculated by the method of business expectations indicators calculation, approved by order of the State Statistics Service of Ukraine of December 3, 2021 No 301. Indicators of business confidence, depending on the sector, are evaluated on the basis of surveys on the current level of orders and finished product stocks, changes in sales amounts over the past three months, forecast of changes in production/sales amounts and the number of employees in the next three months. The slowdown of the ESI in construction has a similar effect on housing construction. During 2017—2020, housing construction indices decreased from 22.5 to 14.6 (Fig. 7).

In the conditions of military invasion, the negative dynamics of the economic sentiments indicator in construction will intensify. Already in the first quarter of 2022, it was 17.6. Accordingly, the total living area commissioning will also slow down. To revive business activity, developers should take measures to reduce the housing cost per square meter. This can improve the housing affordability ratio. However, in housing stock structure, a significant share will still belong to poor households, whose housing needs remain unsatisfied. Measures to restore destroyed and damaged housing can have a positive effect on the housing affordability ratio, since the owners of such housing are mostly low- and middle-income households. According to the Government, the demand for hou-

sing in coming years will increase. About 800,000 Ukrainians are already in need of home repair or reconstruction. Due to the state housing policy, measures of social support will be implemented to meet their needs. First of all, compensation will be received by categories of citizens determined by the Verkhovna Rada of Ukraine. As of March 2023, the Ministry of Digital Transformation of Ukraine recorded more than 340,000 applications concerning damaged and destroyed housing [14]. Under these conditions, it is necessary to revise and improve the mechanisms of housing construction financing.

Financial instruments and strategic aims of housing development. Before the full-scale invasion, a wide system of institutional instruments for housing construction financing has been developed in Ukraine, that includes: housing and construction cooperatives; joint financing institutions; targeted bonds; venture fund options; funds for financing construction; bank mortgage; preferential housing financing programs (state, regional, corporate, bank); state mortgage; financing at the individuals' own expense.

However, before choosing the housing construction financing method during the period of war, attention should be paid to a number of important issues. It is of primary importance for investors, developers and customers of construction to determine the risks of certain financing method.

In fact, housing and building cooperatives (HBCs) were a massive and only way of housing construction financing before the transition of the economy to market relations. HBCs as a traditional way of purchasing housing have been integrated into the market economy and are used by the population along with other methods to improve housing conditions. With the cooperative method of financing, the HBCs act as the customer of the construction, and the buyer becomes a member of the HBC and concludes an agreement on share participation. According to the document, buyer makes a share contribution to the HBC and, after the construction is completed, receives an apartment.

The advantages of HBCs as non-profit organizations are that together with individual entrepreneurs, who provide various services for HBCs, they significantly optimize taxes for their own benefit. However, cooperative method of financing housing contains some limitations for the development of urban infrastructure. Thus, if the construction project provides for the placement of commercial premises (shops, cafes, restaurants, etc.) in a residential building, then their obtaining by individuals through the housing association is complicated, as this would be contrary to the statutory goals of the housing association, where housing is defined as the main object.

For dwellings' buyers the main risk of housing construction financing by HBCs is that in case of discontinuation of construction for any reason (including as a result of financing cessation, the obstacles in the approval of project documentation by state bodies, etc.), no one is responsible for the termination of construction and, accordingly, the return of funds to investors (buyers of apartments).

The legal specifics of HBCs consist in the fact that buyers of apartments combine their financial and other resources and carry out construction independently. In fact, the developer as such does not exist in the usual sense, because the developer is the HBC as a legal entity, the members of which are the buyers. In this regard, two legal entities are combined in one subject of economic relations. When problems arise during construction, a conflict of ownership manifests itself: the members of the cooperative do not lose the legal basis for solving them through their cooperative organization, of which they are members.

The problem could be solved through the so-called associate membership, which is provided for by the Ukrainian legislation. For many years, in practice real developers act as founders of the HBCs and become their members with the right to vote and make any decisions. All apartment buyers investing in housing construction are accepted exclusively as associate members, not full members. The main difference between them is that the associated members have the right to only an advisory vote, which does not allow them to vote and make decisions on the activities and functioning of HBC. Therefore, membership in HBC does not provide any real privileges to investors (associate members).

The economy stagnation in 2012 and the deep recession since 2013 became the main obstacles on the way to the renewed development and implementation of housing policy. In addition, Ukraine faced serious challenges in 2014 due to occupation of parts of the Donetsk and Luhansk oblasts and the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol. Under these conditions, the search for the institutional forms of state support for housing construction became an urgent task. In view of this, the Law of Ukraine "On Collective Investment Institutions" [22] was adopted in 2013. Collective investment institutions (CIIs) are investment funds that accumulate financial resources for gaining further profit by investing them in securities of other issuers, corporate rights and real estate. In Ukraine such institutes are defined as corporate or mutual funds, that operate in the construction industry as CIFs (corporate investment funds) or UIFs (unit investment funds). The essence of joint investment consists in joint investment both by the founders of CIFs / UIFs, and by individuals and legal entities that purchase securities issued by such funds.

When investing with the participation of CIFs / UIFs, two schemes are used: sale of property rights to apartments by the fund; or selling derivatives (forward contracts).

According to the first investment scheme, the property rights to the apartments are transferred by the developer to the CIF / UIF, which further transfers the full property rights to the apartments to the future owners on its own behalf.

According to the second scheme, the developer issues forward contracts for the purchase of property rights to apartments. The CIF / UIF buys these contracts on the stock exchange and further concludes contracts of purchase and sale of derivatives (forward contracts) with housing buyers, who pay the CIF/ UIF the

certain price of the contract. After concluding the contract, the buyer gets the right to conclude a contract for the purchase and sale of property rights to the apartment with the developer in the future.

The main advantage for the developer is tax optimization. CIF / UIF acts as a wallet for the developer, where the net profit from the sale of dwellings is accumulated. According to the second scheme, the buyer concludes two contracts — with the CIF / UIF and with the developer company. The buyer pays part of the funds to the CIF / UIF, which due to its special status does not pay income tax, and the other part — to the developer company, which spends the funds directly on the construction.

The disadvantage of these schemes is that if the CIF / UIF buys property rights or derivatives from the developer exclusively with the funds received from apartment buyers, then such operation does not correspond to the essence of joint investment, which involves funds from both CIF / UIF founders and third-party buyers. Accordingly, there is a risk that such transactions will be recognized as fictitious by the court at the request of the tax authorities with the corresponding imposition of taxes and fines.

According to the Law of Ukraine “On financial and credit mechanisms and property management during housing construction and real estate transactions” (as of January 1, 2004) [23], developers and intermediary investors lost the mechanism of attracting funds for housing construction through investment contracts. The new law on housing financing provides for raising funds through targeted bonds, which are debt securities, the purchase of which allows to obtain goods or services. The developer issues targeted bonds, the repayment of which occurs through the transfer of real estate objects. Usually, the redemption of issued bonds is carried out by mutual investment institutions (CIF / UIF). The advantage of the bond transaction for CIFs / UIFs is that they are not subject to VAT, and they don't have to pay income tax, which is very important in an unstable economic situation.

However, the institution of targeted bonds reveals certain contradictions in practice. Key condition for the issuance of targeted bonds in accordance with the legislation is the redemption of such bond issue in full at nominal value. Since the bonds are issued for the entire area of the construction object, it is quite problematic to carry out their full redemption, even at the expense of the construction costs, due to the need to attract a large amount of funds.

Usually, with this investment scheme, the buyer will purchase bonds, to each of which a certain number of square meters is assigned without detailing the accommodation. In addition, the developer and the buyer sign a contract for the reservation of accommodation, with the characteristics of the apartment, which is to be transferred to the buyer in the future. However, such reservation agreement does not impose real legal obligations on the developer, and as a result, the buyer will purchase square meters of an unspecified property. In addition,

the reservation is made for the projected apartment number, therefore, after completion of construction the numbering of the apartments may be changed.

Along with the mentioned law, the Law “On financial and credit mechanisms and property management during housing construction and real estate transactions” (2003) [23], which is in force in Ukraine, defines the general principles, legal and organizational principles of attracting funds of individuals and legal entities to management for the purpose of financing housing construction and the peculiarities of managing these funds, as well as legal principles and peculiarities of issuing, placement and accounting of certificates of real estate transaction funds.

The common financial mechanism for the purchase of housing is a mortgage, which is regulated by the Law of Ukraine “On Mortgages” (2003) [24]. A mortgage is a targeted bank loan for housing, that is beneficial for several reasons: no costs for renting temporary housing; no need to accumulate significant sums of money; a way to avoid inflation as real estate rises in value. After paying the initial payment, people become the owners of housing, which is gradually paid off. Banking programs also extend to land plots and shares in residential complexes under construction. This makes the mortgage even more profitable because at the zero cycle, prices are lower than at the stage of putting the house into operation. Interest rates on mortgages are generally lower than on other types of loans. Creditors could offer a variety of mortgages, and a mortgage with affordable options could be found [24].

Disadvantages of mortgage lending include the risk of remaining in debt even after many years, and possibility of losing dwelling in the event of non-compliance with payment requirements. The mortgage system may involve various fees. In addition to the interest rates, the fee for real estate appraisal, insurance, commissions could be added. Interest rates on mortgage loans may increase depending on the market situation. Significant general costs are another disadvantage of mortgage. The amount paid during the entire term of the mortgage can be equal to the value of the dwelling that becomes the property of the mortgagee.

A mortgage with state financial support has a great social importance. The advantage of this way of housing provision is the low interest rate, that makes mortgages available to more people. There is a possibility to encourage the borrower for payments in preferential mortgage programs. In particular, if the loan is not paid within three months, the borrower generally loses the privileges for compensation. There are methods in the practice of banks that do not allow zeroing of funds that are intended for housing construction. They allow banks to write off funds, and this procedure does not depend on interruptions with budget funding.

The issue of subsidized mortgage is its financial dependence on state support. With its reduction or termination, the mortgage program loses its effectiveness. The crisis trends of 2014—2017 had a negative impact on the implementation of

state programs for providing for housing needs of citizens who are partially compensated for the cost of housing construction. The three most common housing programs: “Affordable housing”, “Program to reduce the cost of mortgage loans”, “State program for providing housing for youth for 2013—2017” [25, 26, 27] were reduced due to lack of funds since 2013. State funds were used only to fulfill obligations under previously concluded contracts.

This method of housing financing has certain advantages. According to the Tax Code of Ukraine, art. 173 [28], a person who owns real estate for up to three years pays 5 % personal income tax and 1.5 % military levy for its sale. The cost of notary services is about 2 %. Thus, the tax burden on the natural person (a construction customer) is only 8.5 %. This scheme is especially common in the Kyiv oblast, where there are low-rise buildings with small living area.

The analysis of the main methods of housing financing in Ukraine shows, that they mostly have an entirely market orientation and are aimed at the high-income population. The sustainability of these financial mechanisms is closely related to the financial stability of the economic system. The stronger it is, the more efficiently the institutional mechanisms in the housing sector work. A stable and effective system of financial methods for purchasing housing, which citizens trust, is a necessary condition for the development of the housing sector. The National Bank of Ukraine, which has a wide range of instruments for ensuring financial stability, pays insufficient attention to the effectiveness of housing financing mechanisms, their qualitative analysis and informing and warning about the detection of risks. It is necessary that the National Bank, which adheres to the recommendations of the European Systemic Risk Board (ESRB), clearly and publicly defines the goals and tools of macroprudential policy in the area of construction and purchase of housing by the population. It is important that this is done and publicized in macroprudential strategies. They should focus on solving two urgent tasks: restoring destroyed housing and creating a modern, civilized housing market for the future.

It could be implemented through the housing lease mechanism as a targeted providing of population with housing in the system of public-private partnership. In the updated housing policy, the particular importance has a system of rental apartment houses construction in the regions, that ensures the housing affordability for population. Such schemes can be implemented at the state and regional levels with the direct participation of investors and local self-government bodies. Financing of rental apartment houses should become the main source and organizational mechanism for the development of residential construction in the medium term.

Rental housing on the basis of non-commercial hiring would give an opportunity to provide housing for households with incomes insufficient to purchase dwellings and will offer possibility to improve the situation with housing overcrowding.

The development of affordable rental housing construction is possible if the following measures are implemented [29]:

- gradual increase of the share of rental housing to 5—10 % of the total volume of newly built housing;
- ensuring of affordable commercial housing rents for families with average incomes;
- development and implementation of typical construction projects for rental buildings with economy-class apartments;
- creation of a specialized state body with the functions of an investor and owner of rental housing;
- deshadowing of rental operations due to a reduction in the tax rate on rental income.

Creating social prospects for improving living conditions for all strata of the population without balanced functional-spatial development of territories and improving the quality of the urban environment carries the risk of losing the sustainable spatial organization of settlements. In the conditions of military operations, changes in the housing market, internal migration of the population and free movement of capital, it is necessary to calculate the prospects of complex socio-economic development of urban and rural areas. Expanding the spectrum of opportunities in this direction will not only prevent negative consequences in the disposal of land during housing construction, but will also contribute to the implementation of new planning solutions.

Conclusions. The issue of housing affordability requires coordination of the goals and objectives of the housing policy with the goals and objectives in other areas of regulation, for example, financial. In Ukraine, the study of the availability and diversity of housing construction mechanisms in relation to household income is just beginning, which is mainly due to the lack of necessary statistical data. The article uses housing affordability coefficient — the ratio of the median cost of square meter of living area to the median wage, which makes it possible to characterize the population's demand for housing. Sixteen regions of the country are the most deficient in terms of housing affordability: Kirovohrad, Poltava, Chernihiv, Sumy oblasts and others. According to the generally accepted classification of housing markets according to the criterion of affordability in Ukraine in general, the purchase of housing is seriously complicated. The value of the housing affordability factor is equal to five. Above this threshold, housing is considered unaffordable. In the article, the affordability of housing is considered as a tool to increase the solvent demand of the population for housing construction. Monitoring and evaluation of the existing institutional mechanisms for attracting public funds for the purchase of comfortable housing was carried out. Their potential was determined in relation to the cost of housing and the availability of the involved financial resources of the population. When interpreting the obtained results, it is important to keep in mind that the investment value

of each of these market mechanisms at each moment of time is very conditional and cannot serve as a universal measure of housing affordability.

To ensure the availability of housing, the concept of non-commercial rental houses is proposed. This approach makes it possible, in accordance with social standards, to provide housing to citizens who have low incomes and need to improve living conditions. The mechanism for the development of non-commercial rental houses is focused on the possibility of subsidized rent at below-market rates. A positive attitude towards the lease mechanism is based on European practice. More than 50 % of households in European countries live on the basis of rent.

REFERENCES

1. Burdyak, Aleksandra, & Novikov, Valery (2014). Housing finance in Ukraine: a long way to go. *Housing international*. Autumn, 17—24.
2. OECD (2021). Building for a better tomorrow: Policies to make housing more affordable. Employment, Labour and Social Affairs Policy Briefs. OECD, Paris. <http://oe.cd/affordable-housing-2021>
3. Dumičić, Ksenija & Žmuk, Berislav & Čeh Časni, Anita (2015). Housing affordability levels in selected European countries: Hierarchical clustering approach. https://www.researchgate.net/publication/308918408_Housing_affordability_levels_in_selected_European_countries_Hierarchical_clustering_approach
4. Sarioglu, V. (2021). *Microdata in socio-economic researches*. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. Uman [in Ukrainian].
5. Libanova, E. M. (Ed.) (2012). *Social results of state programs: theoretical-methodological and applied aspects of assessment*. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. Uman [in Ukrainian].
6. Cherenko, L. M., Polyakova, S. V., Shyshkin, V. S., Zayats, V. S. et al. (2020). *Housing conditions of the population: factors, current state and policy of regulation*. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. Uman. https://idss.org.ua/arhiv/living_conditions.pdf [in Ukrainian].
7. Cherenko, L. M. (2018). Housing conditions of the population of Ukraine and the choice of priority areas of housing policy. *Demography and Social Economy*, 1(32), 126—139. <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.126> [in Ukrainian].
8. Reut, A. G., & Kohatko, Yu. L. (2022). Housing problem in Ukraine on the background of war 2022. *Demography and Social Economy*, 49(3), 123—144. <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.123> [in Ukrainian].
9. Holovko, L. V. (2019). Modernization of rural housing stock in Ukraine (2019). *Demography and Social Economy*, 4(38), 103—115. <https://doi.org/10.15407/dse2019.04.103> [in Ukrainian].
10. Zaiats, V. S. (2019). Housing construction development as a factor of formation of housing conditions of population. *Demography and Social Economy*, 2(36), 137—151. <https://doi.org/10.15407/dse2019.02.137> [in Ukrainian].
11. Shyshkin, V. S. Demographic factors of living conditions of the population (2019). *Demography and Social Economy*, 1(35), 152—165. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.135> [in Ukrainian].
12. Klymenko, Yu. A. (2019). Definition Criteria and Evaluation Method of Social Exclusion by Housing Conditions. *Demography and Social Economy*, 1(35), 209—217. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.209> [in Ukrainian].

13. State Statistics Service, Ministry of Communities and Territories Development of Ukraine, KSE Institute (2022). *Assessment of damages in Ukraine due to Russia's military aggression as of September 1, 2022*. Kyiv. https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/ENG-Sep22_Working_Sep1_Damages-Report.docx.pdf
14. Banik, Mstyslav (2023, March 7). Ukrainians submitted more than 340,000 applications concerning property damaged as a result of hostilities through Diya, Ministry of Digital Transformation of Ukraine. <https://espresso.tv/ukrainsi-podali-v-dii-ponad-300-tis-zayavok-pro-poshkodzhene-vnaslidok-boyovikh-diy-mayno-mintsifra> [in Ukrainian].
15. Dol, K. & Haffner, M. (2010). *Housing Statistics in the European Union 2010*. <https://www.iut.nu/wp-content/uploads/2017/07/Housing-Affordability-Housing-Statistics.pdf>
16. State Statistics Service of Ukraine (2022). The total area of residential buildings, putting into service, by type in 2022. https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/bud/kzp/kzp_2022_ue.xlsx [in Ukrainian].
17. State Statistics Service of Ukraine (2022). *Socio-demographic characteristics of households in Ukraine in 2021* (according to the data of a sample survey of the living conditions of households). Kyiv [in Ukrainian].
18. Eurostat (2023). Overcrowding rate by age, sex and poverty status - total population - EU-SILC survey. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_lvho05a/default/table?lang=en
19. The Urban Reform Institute and the Frontier Centre for Public Policy (2022). *Demographia International Housing Affordability 2022*. <http://www.demographia.com/dhi.pdf>
20. State Statistics Service of Ukraine (2023). Wages and social-labor relations. Kyiv. <https://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
21. State Statistics Service of Ukraine (2023). Business Activity Trends. Kyiv. https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/tda.htm [in Ukrainian].
22. Law of Ukraine On Collective Investment Institutions of July 5, 2012, No. 5080-VI. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17?lang=en#Text> [in Ukrainian].
23. Law of Ukraine On Financial and Credit Mechanisms and Property Management during House Building and Real Estate Operations of June 19, 2003, No. 978-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-15?lang=en#Text> [in Ukrainian].
24. Law of Ukraine On Mortgages of June 5, 2003, No. 898-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text> [in Ukrainian].
25. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine On Procedure for providing state support to provide citizens with affordable housing of February 11, 2009, No. 140. <https://www.kmu.gov.ua/npas/196155781> [in Ukrainian].
26. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine On approval of the Procedure for reducing the cost of mortgage loans to provide affordable housing for citizens who need to improve housing conditions of April 25, 2012, No. 343. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2012-%D0%BF?lang=en#Text> [in Ukrainian].
27. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine On the approval of the State program for providing youth with housing for 2013-2023 of October 24, 2012, No. 967. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/967-2012-%D0%BF?lang=en#Text> [in Ukrainian].
28. Tax Code of Ukraine of December 2, 2010, No. 2755-VI. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> [in Ukrainian].
29. The policy of integration of Ukrainian society in the context of challenges and threats of events in Donbas (2015). NAS of Ukraine. Uman [in Ukrainian].

Article submitted on 17.03.2023

Валерій Новіков, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5892-815X

Scopus ID: 57221437748

Анна Гвелесіані, канд. екон. наук

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: gvelana@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6396-1288

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСТУПНОСТІ ЖИТЛА В УКРАЇНІ

У статті здійснено аналіз забезпечення населення житлом у масштабах країни та в розрізі окремих регіонів з урахуванням методологічних особливостей оцінки показників доступності житла, а також втрати частини житлового фонду внаслідок воєнних дій. Метою статті є методологічне визначення показника і основного тренду доступності житла в Україні та обґрунтування прийнятого для сучасних умов інституціонального механізму доступності житла на основі принципу оренди. Новизна дослідження полягає в обґрунтуванні використання механізму безстрокової оренди житла. Така схема може бути реалізована на державному і регіональному рівнях за безпосередньої участі інвесторів і місцевих органів самоврядування в рамках державно-приватного партнерства. Методами дослідження є кореляційний, аналоговий, варіації динамічних рядів для аналізу регіональної диференціації доступності житла в Україні. У статті визначено позитивні та проблемні питання чинних механізмів будівництва і придбання житла. Показано перспективні напрями та можливі фінансові механізми реалізації державної житлової політики в умовах сучасного стану будівельної галузі та добробуту населення. В Україні 2000 р. спостерігалось пожвавлення житлового будівництва, проте проблема забезпеченості громадян України житлом не вирішена. Питання забезпечення житлом значно ускладнилось у зв'язку з необхідністю відновлення пошкодженого і зруйнованого фонду. З огляду на такий стан речей визначено перспективні показники динаміки введення житлової площі в експлуатацію з метою наближення рівня забезпеченості громадян України житлом до показників європейських країн. В умовах відсутності на національному рівні офіційних оцінок придбання житла використано коефіцієнт доступності житла як відношення медіанної вартості квадратного метра житлової площі до медіанної заробітної плати. Розраховано коефіцієнт доступності житла по областях України. Відповідно до загальноприйнятої класифікації ринків житла за критерієм доступності, придбання житла в країні суттєво ускладнено. Розраховано кореляцію між показником доступності житла та показником введення загальної площі житлових будівель в експлуатацію, яка виявилася від'ємною. Негативне значення коефіцієнта кореляції свідчить, що регіональні програми забезпечення населення житлом є критично незадовільними. Відповідно до розрахованого індикатора економічних настроїв, на неузгодженість між двома зазначеними показниками впливатимуть значні ризики в будівельній галузі. Визначено позитивні і негативні риси комплексу фінансових інструментів забезпечення доступності житла для населення і їх відповідність стратегічним цілям розвитку житлової політики. Запропоновано фінансово-організаційний механізм оренди як цільовий вектор забезпечення населення житлом.

Ключові слова: коефіцієнт доступності житла, індикатор економічних настроїв, житлова площа, іпотека, житлова оренда, інститути спільного фінансування.

Cite: Poliakova, Svitlana, & Kohatko, Yurii (2023). Bidnist ukrainskykh pensioneriv: dovoienna sytuatsiia i vplyv viiny [Poverty of the Ukrainian Pensioners: Pre-War Situation and Influence of the War]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 92-109. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.092>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.092>

УДК 330.59(477)

JEL Classification: I32

СВІТЛАНА ПОЛЯКОВА, канд екон. наук, старш. наук. співроб.,
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: polyakova_@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4630-642X

ЮРІЙ КОГАТЬКО, канд. географ. наук, старш. наук. співроб.,
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: kogatko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3392-9783

БІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПЕНСІОНЕРІВ: ДОВОЄННА СИТУАЦІЯ І ВПЛИВ ВІЙНИ

Метою статті є визначення рівня бідності українських пенсіонерів, оцінка позбавлень, включно у розрізі типів поселень, прогнозування впливу повномасштабних військових дій внаслідок вторгнення РФ в Україну на зростання масштабів монетарної бідності. Актуальність дослідження бідності пенсіонерів під час війни не викликає сумнівів, оскільки пенсійний вік є відрізком життя, коли людина вже не може забезпечити себе стабільним доходом, окрім пенсії, потребує доступу до медицини і різного роду соціальних послуг. Військові дії на території України призвели до зростання рівня бідності населення загалом та пенсіонерів зокрема — як найменш захищеної категорії населення, а на територіях, де ведуться бої, унеможливили нормальне існування літніх людей. Для дослідження бідності пенсіонерів в Україні використано комплекс спеціальних та загальнонаукових методів: монографічний метод, бібліометрія та контент-аналіз, для прогнозування впливу повномасштабних військових дій на зростання масштабів монетарної бідності — методи прогнозування та моделювання.

Проаналізовано довоєнний рівень бідності серед українських пенсіонерів, зокрема за самооцінкою. У 2021 р. 26,3 % міських та 29,2 % сільських домогосподарств пенсіоне-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

рів віднесено до категорії бідних за відносним критерієм. У середньому по країні бідними були 23,4 % домогосподарств. Оцінено позбавлення домогосподарств з особами пенсійного віку. Рівень бідності за ознаками депривації в різних типах поселень (частка домогосподарств, які потерпають від 4 та більше депривацій) в 2020 р. в сільській місцевості був у 2,6 раза вищий за аналогічний показник у містах. Надано прогнозні оцінки бідності українських пенсіонерів за абсолютним критерієм за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму. Згідно з прогнозами фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, у 2023 р. проти 2021 р. по країні частка населення, яке проживає за кошти, менші за фактичний прожитковий мінімум, збільшиться в 1,7 раза і сягне 67,8 %. Рівень бідності серед пенсіонерів, включно зі старшими віковими когортами, з року в рік істотно перевищує середні показники по країні, відтак більшість літніх людей — 76,4 % у містах і 83 % у сільській місцевості, потраплять до категорії бідних.

Ключові слова: особи пенсійного віку, бідність за відносним критерієм, позбавлення серед українських пенсіонерів, бідність за абсолютним критерієм за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму, вплив війни на бідність.

Постановка проблеми, актуальність. Бідність серед пенсіонерів є серйозною проблемою в багатьох країнах світу, включаючи Україну. Багато пенсіонерів живуть на межі бідності або вже перетнули її поріг. Це може бути зумовлено різними факторами, як-от низький рівень пенсій за високої вартості життя, необхідність багато витратити на ліки та медичну допомогу, невідповідність житлових умов тощо, що разом визначають монетарний і немонетарний рівні бідності. Для пенсіонерів, які живуть самотньо, особливо складно забезпечити якісне щоденне харчування та виконання щоденної домашньої роботи. Багато пенсіонерів не мають достатньої кількості грошей на оплату комунальних послуг, у т.ч. на опалення та електроенергію. Частина пенсіонерів можуть стикатися зі зниженням мобільності або нездатністю самостійно забезпечувати себе продуктами харчування та необхідними речами.

Пенсіонери є вразливою категорією населення, оскільки вони зазвичай не мають інших стабільних джерел доходу, окрім пенсій. З початком російської агресії ситуація з виплатою пенсій в Україні ускладнилася. Деякі пенсіонери отримують виплати через пошту, відтак, коли частина регіонів була окупована, люди не могли отримати свої виплати, часом позбавлені єдиного доходу, що теж призвело до зростання бідності. Зменшення доходів спричинило обмеження доступу до необхідних продуктів харчування, засобів гігієни та лікарських засобів.

Варто виокремити пенсіонерів у селах, які є особливо вразливою групою щодо забезпечення прийняттого рівня життя. У порівнянні з міськими пенсіонерами їх домогосподарства мають менші доходи, а також гірші споживчі та майнові характеристики. Серйозною проблемою є відсутність базових зручностей у житлі та обмежений доступ до медичних послуг та інфраструктури.

Виходячи з викладеного вище, **актуальність** дослідження бідності пенсіонерів під час війни не викликає сумнівів, оскільки пенсійний вік є періодом життя, коли людина вже не може забезпечити себе іншим стабільним доходом, окрім пенсії, водночас потребує безперешкодного доступу до медицини і соціальних послуг. Військові дії на частині території України взагалі унеможливають нормальне існування і критично загострюють проблему бідності, а там, де немає активних боїв, призводять до суттєвого зростання рівня бідності внаслідок загального падіння рівня життя. У статті поставлено та послідовно вирішено такі **завдання**:

- оцінити масштаби довоєнного рівня бідності серед українських пенсіонерів, зокрема за самооцінкою;
- визначити рівень бідності за позбавленнями;
- оцінити депривації українських пенсіонерів у розрізі типів населених пунктів;
- надати прогностичні оцінки бідності українських пенсіонерів за монетарним критерієм (за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній та вітчизняній літературі наявний значний теоретичний матеріал з проблем соціальної нерівності, бідності та багатства. Методологічні підходи до вивчення бідності та нових її проявів, а також методи вимірювання представлені у роботах Е. Лібанової (E. Libanova) [1]. Л. Черенько (L. Cherenko) займається комплексним вивченням основних профілів та ризиків бідності [2]. І. Гнибіденко (I. Hnybidenko) аналізував проблему бідності на сільських територіях [3]. Міжнародними дослідженнями бідності займаються співробітники Світового банку П. Зіхалі (P. Zikhali) [4] та М. Луго (M. Lugo) [5]. П. Бріджен (P. Bridgen) і Т. Мейер (T. Meyer) досліджували становище осіб пенсійного віку у Великій Британії та Нідерландах [6]. Дж. Драхокопул (J. Drahoкупil) і С. Домонкос (S. Domonkos) вивчали кризи європейських пенсійних реформ [7]. Також проблемам пенсіонерів присвячені праці Б. Ебінгауса (B. Ebbinghaus) [8], П. Фрерікса (P. Frericks) [9], Т. Годеме (T. Goedemé) [10] і К. Хінрікса (K. Hinrichs) [11]. Особливостями пенсійних систем світу займався Р. Хольцман (R. Holzmann) [12]. Проблеми бідності українських пенсіонерів часто піднімаються і в ЗМІ, зокрема [13], [14].

Стаття є першою спробою науково обґрунтованого оцінювання бідності осіб пенсійного віку внаслідок повномасштабних військових дій, а також потенційного зростання позбавлень.

Метою статті є визначення рівня бідності українських пенсіонерів, оцінка позбавлень, включно у розрізі типів поселень, прогнозування впливу повномасштабних військових дій на зростання масштабів монетарної бідності. Відповідно і **новизна** дослідження полягає у прогнозуванні впливу повномасштабних військових дій на зростання масштабів монетарної

Рис. 1. Самооцінка рівня своїх доходів домогосподарствами, які склались тільки з осіб пенсійного віку, 2020 р., %

Джерело: розрахунки за даними мікрофайлу обстеження умов життя домогосподарств.

бідності (за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму), а також у спробі оцінки позбавлень, спричинених війною.

Методологія. Для дослідження бідності пенсіонерів в Україні використано комплекс спеціальних та загальнонаукових методів. Для попереднього вивчення проблеми застосовано монографічний метод, бібліометрію та контент-аналіз, аналіз та синтез — для виокремлення характеристик, за якими сільські пенсіонери потенційно перебувають у гіршому становищі, аніж міські. Позбавлення українських пенсіонерів у часи військового конфлікту було визначено за допомогою методів якісного, порівняльного аналізу, статистичного та розрахункового методів. Для прогнозування впливу повномасштабних військових дій на зростання масштабів монетарної бідності використано розрахунковий метод, прогнозування та моделювання.

Виклад основного матеріалу. Пенсіонери є вразливою категорією з точки зору ризику бідності. Обмеженість джерел доходу у більшості випадків виключно пенсійною виплатою із солідарної системи ставить пенсіонерів у пряму залежність від розміру пенсій. Суттєвий вплив на рівень бідності має територіальний чинник: у осіб пенсійного віку, котрі проживають у сільській місцевості, загалом вищі ризики монетарної (залежать від фінансових можливостей родини) і немонетарної бідності (їх переважно неможливо знизити тільки наявністю ресурсів у домогосподарств).

Оцінка довоєнної ситуації

За даними 2021 р. бідними за відносним критерієм були 26,3 % міських домогосподарств пенсіонерів та 29,2 % сільських (у середньому по країні бідними були 23,4 % домогосподарств). Коли ж до складу домогосподарства входили ще інші особи, крім пенсіонерів, то різниця у показниках бідності між містом і селом була ще більшою (30 % у містах проти 34 % у сільській місцевості).

Рис. 2. Рівень бідності за ознаками депривації в різних типах поселень (частка домогосподарств, які потерпали від 4 та більше з 18 ознак депривації) в 2020 р., %

Джерело: [16].

Якщо орієнтуватись на самооцінку рівня доходів, міські пенсіонери почували себе краще, проте різниця з сільськими не суттєва. Так, частка тих, кому не вдавалось забезпечити навіть достатнє харчування, склала 4,7 % у містах та 4,6 % у сільській місцевості, було достатньо коштів для забезпечення поточних потреб у 34,6 % та 34,2 % домогосподарств відповідно. Водночас у містах помітно вищою була частка сімей, яким вдавалось заощаджувати (9,5 % проти 6,8 %), та на 3,3 в.п. менше тих, хто був змушений економити на всьому, крім харчування (рис. 1).

Бідність населення оцінюють переважно через доходно-витратні характеристики домогосподарств, однак диференціація населення за отримуваними доходами або здійснюваними витратами (споживанням) охоплює лише один аспект нерівності у поточних ресурсних можливостях домогосподарств, який, безумовно, є важливим, однак не повністю відображає картину соціально-економічної нерівності. Наприклад, монетарна бідність не завжди є основною проблемою сільських пенсіонерів, вона суттєво посилюється позбавленнями немонетарного характеру. Навіть у часи до повномасштабної війни серйозною проблемою в Україні була практично повна відсутність комфортного для літніх людей середовища проживання: облаштування житлового фонду у більшості випадків не відповідало їхнім потребам. У містах проблеми стосувались, по-перше, облаштування будинків та прибудинкових територій, по-друге, якісних характеристик приміщень (наявності базових зручностей, поточного та капітального ремонтів). Літні люди проживали переважно в старому житловому фонді, не обладнаному ліфтами, пандусами, поручнями, а комунікації таких будинків потребували капітального ремонту. Проблеми сільських мешканців зумовлювались, у першу чергу, недостатнім забезпеченням закладами соціальної сфери, передусім медичними [15]. Необхідність їздити в інший населений пункт була найбільшою перепорою для сільських пенсіонерів.

Рівень бідності за ознаками депривації в різних типах поселень (частка домогосподарств, які потерпають від 4 та більше депривацій) в 2020 р. у сільській місцевості був в 2,6 раза вищий за аналогічний показник у містах (рис. 2). Дані по особам пенсійного віку чи по сім'ям, де проживають пенсіонери, відсутні, проте можна припустити, що ситуація була гіршою, ніж по населенню загалом.

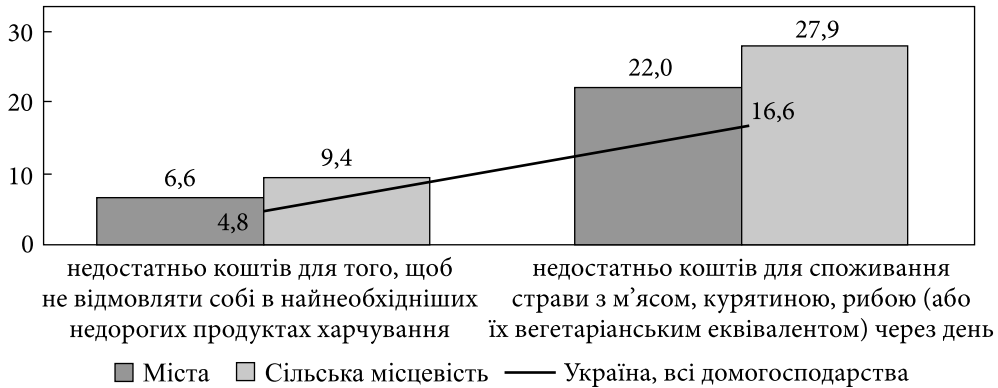

Рис. 3. Частка домогосподарств з пенсіонерами, що потерпали від позбавлень щодо придбання продуктів харчування, 2021 р., %
Джерело: [16].

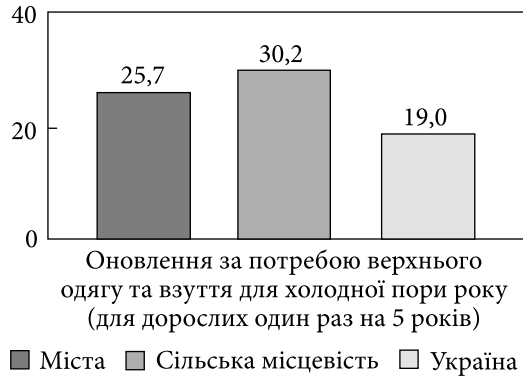

Рис. 4. Частка осіб, які проживали в домогосподарствах разом з особами пенсійного віку, і не мали достатньо коштів для оновлення одягу, 2021 р., %
Джерело: [16].

Українські пенсіонери перебували у суттєво гіршій ситуації з позбавленнями в харчуванні, ніж населення країни загалом. За цих обставин сільські сім'ї, де є особи пенсійного віку, більш обмежені порівняно з міськими. Від недостатності коштів для того, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування, потерпали 9,4 % сільських сімей з пенсіонерами у складі, а в містах — тільки 6,6 % (рис. 3).

На нестачу грошей для споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день вказали 27,9 % сільських родин і 22 % міських.

У сільській місцевості вища частка літніх людей, яким не вистачало коштів для оновлення одягу. Фактично кожен третій пенсіонер у селах не мав ресурсів для оновлення за потребою верхнього одягу та взуття для холодної пори року (30,2 %), у містах — кожен четвертий. Водночас значення по обох типах поселень були суттєво гіршими, чим аналогічні дані по населенню України загалом (рис. 4).

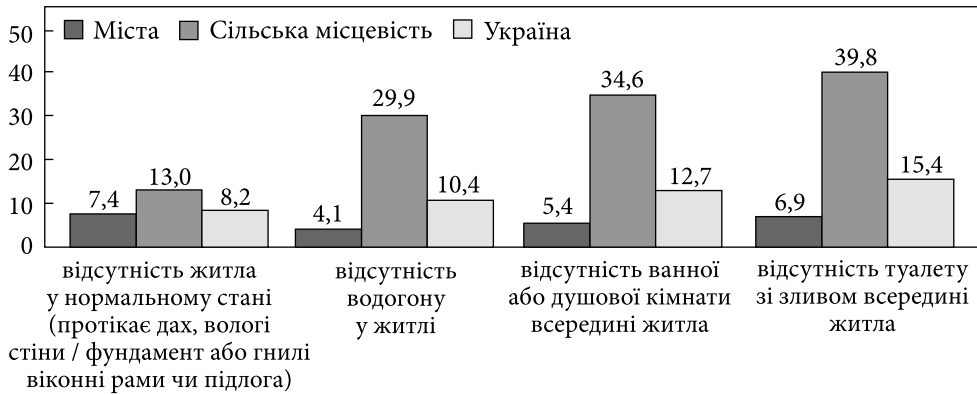

Рис. 5. Частка осіб, котрі проживали в домогосподарствах, де є особи пенсійного віку, в яких відсутнє житло в нормальному стані та базові зручності, 2021 р., %
Джерело: [16].

У довоєнний період найбільш різкою була відмінність між міськими і сільськими пенсіонерами саме в житлових умовах. У сільських населених пунктах рівень благоустрою житлового фонду був значно гіршим. Аналізуючи ситуацію в сільських населених пунктах, доцільно зазначити, що в більшості випадків розмір села визначав також наявність тих чи інших побутових умов. Низький рівень облаштування житла зручностями в сільській місцевості пояснювався не стільки небажанням сільських мешканців мати їх у своїх домівках, скільки перешкодами об'єктивного характеру: відсутністю центральних мереж водопостачання і водовідведення, газопостачання, спеціалізованих служб, техніки тощо.

Попри зміни на краще в житлових умовах у селах, ситуація загалом залишалась складною. Частка осіб, котрі проживали в домогосподарствах з особами пенсійного віку, в яких відсутнє житло в нормальному стані (протікав дах, були вологими стіни / фундамент або гнилими віконні рами чи підлога), становила 13 % проти 7,4 % у містах; 29,9 — не мали водогону, 34,6 — ванни чи душової кабінки всередині житла і 39,8 % — туалету зі зливом всередині житла. Фактично щонайменше третина сільських пенсіонерів мали незадовільні житлові умови (рис. 5).

Навіть маючи нормальне за сучасними мірками житло, особи пенсійного віку не завжди могли комфортно себе в ньому почувати через нестачу грошей на комунальні послуги. Нестачу коштів задля своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі відчували 22,1 % сільських осіб, котрі проживали в домогосподарствах, де є особи пенсійного віку. В містах значення показника — 18 %. Це зумовлене загалом вищими пенсіями в містах, а також меншою площею для опалення в будинках. У сільській місцевості часто пенсіонери проживали самотньо в будинку, який будувався

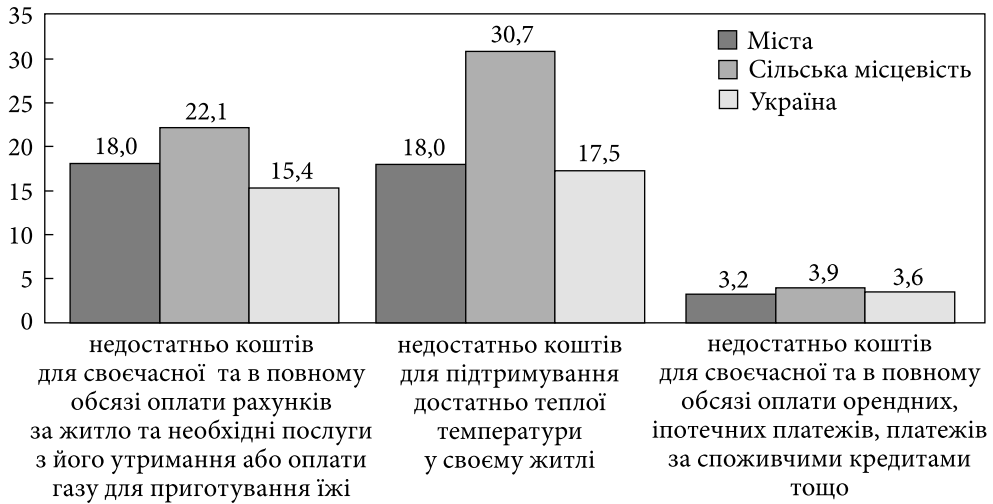

Рис. 6. Частка осіб, котрі проживали в домогосподарствах з особами пенсійного віку, та не мали достатньо коштів для оплати житла, підтримування температури в житлі та оплати оренди й іпотеки, 2021 р., %
Джерело: [16].

з розрахунком на велику родину, і не могли його опалювати навіть із врахуванням субсидії. У багатьох домогосподарствах пенсіонерів зареєстровані працездатні особи, що фактично не проживали, але через факт реєстрації пенсіонер не міг отримати субсидію. У результаті упродовж опалювального сезону 30,7 % домогосподарств з пенсіонерами не мали коштів для підтримування достатньо теплої температури у своєму житлі (на придбання палива, обігрівача тощо). В містах таких родин було 18 %. Різниця в частці населення, що не могло своєчасно та в повному обсязі оплатити орендні, іпотечні платежі, платежі за споживчими кредитами тощо, невелика — всього 0,7 % (у містах 3,2 %, у сільській місцевості — 3,9 %) (рис. 6).

Водночас частка осіб, які проживали разом з пенсіонерами в помешканнях, де житлова площа менше 5 м² на особу, і в містах, і в селах, за даними 2021 р. була невеликою: 1,1 % і 1,6 % відповідно, що свідчить про загалом відсутні відмінності з проживанням у вкрай перенаселеному житлі.

Сільські пенсіонери більше від міських потерпали від неможливості вчасно отримати необхідне лікування. Так, у домогосподарствах з особами пенсійного віку відмінності між типами поселень незначні тільки в можливостях лікування в стаціонарі без проведення хірургічної операції (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі) або життєво необхідної хірургічної операції (крім косметичної) та подальшого пов'язаного з цим лікування в стаціонарі (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі). В даному випадку в містах показник 2021 р. становив 31,9 %, а в сільській місцевості — 32,7 %.

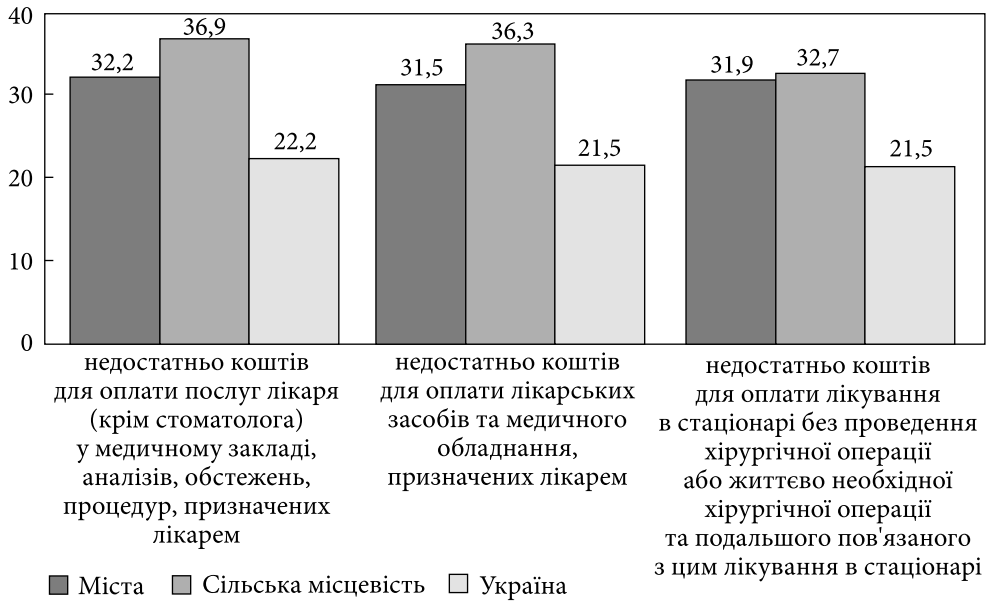

Рис. 7. Частка осіб, котрі проживали в домогосподарствах з особами пенсійного віку, та через нестачу коштів не змогли отримати медичні послуги чи купити ліки, 2021 р., %
Джерело: [16].

Недостатність коштів для оплати необхідних послуг лікаря (крім стоматолога) у медичному закладі (за відсутністю або складністю отримання таких послуг на безоплатній основі), аналізів, обстежень, процедур, призначених лікарем, відзначали 36,9 % сільських пенсіонерів, у місті — 32,2 %. Схожа ситуація і з можливістю покупки лікарських засобів та медичного обладнання, призначених лікарем: 36,3 % у селах і 31,5 % — у містах (рис. 7).

Варто наголосити, що в довоєнний період сільські пенсіонери проживали в більш комфортному екологічному та соціальному середовищі порівняно з містянами. Так, шум від сусідів чи з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо) відмічали 8,4 % у містах, а в селах тільки 3 %. Забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо) були характерні також більше для міст: 14,6 % проти 7 % у селах. Злочини, насильство та акти вандалізму в районі траплялися з 17,4 % самотніх пенсіонерів та 6 % членів пенсіонерських домогосподарств.

Поселенський аналіз злочинів показує, що для сільської місцевості більш характерним було вчинення насильства у родині і крадіжки. На жаль, відсутні дані по групах населення, проте теоретично саме пенсіонери через меншу захищеність і потерпають від крадіжок [17].

Вплив війни

Повномасштабна війна з РФ спричинила негативні зміни в усіх аспектах життєдіяльності всього населення загалом і пенсіонерів зокрема. На окупованих територіях пенсіонери страждають від неможливості отримати пенсію, будь-яку допомогу, перебувають під постійним психологічним тиском. У зоні активних бойових дій та у прикордонних областях — постійні обстріли, під які потрапляють і цивільні, котрі відмовились виїжджати звідти. Перш за все, це люди пенсійного віку, що не хочуть залишати свої помешкання, бояться невідомості, не мають фінансових можливостей переїхати в безпечніше місце або з інших причин залишаються на тих територіях.

Відбулось різке падіння доходів, передовсім від зайнятості та підприємницької діяльності. Стрімко зросли ціни на найнеобхідніші продукти та речі, а відтак відбулось падіння купівельної спроможності доходів, пенсій. Відповідно зріс рівень бідності: монетарної і бідності за позбавленнями. За попередніми оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД) ім. М. В. Птухи НАН України, у 2022 р. рівень монетарної бідності (за витратами менше фактичного прожиткового мінімуму) загалом по країні становив 59,2 % проти 39,1 % у 2021 р. По домогосподарствам міських пенсіонерів рівень бідності зріс з 44,8 % до 60,2 %, сільських — з 52,9 % до 71,4 %.

Погіршилась ситуація з харчуванням пенсіонерів у містах і селах. Унаслідок війни можливості забезпечити себе та родину необхідними продуктами залежать від місцевості проживання чи перебування сім'ї: на території, де і проживали, і де не ведуться активні бойові дії; родина є ВПО та перебуває на території, де не ведуться бойові дії; в прифронтовій чи зоні ведення активних бойових дій; на окупованій території. Вже сам територіальний чинник вносить істотні корективи в харчування сімей. На жаль, в умовах війни кількісні та особливо якісні показники харчування українських пенсіонерів погіршились унаслідок низки причин, насамперед через істотне здорожчання продуктів харчування за незначного збільшення пенсій. Також для частини літніх людей, особливо тих, що проживають у зоні та поблизу активних бойових дій, доступність продуктів погіршилась ще й через неможливість доставки. Пенсіонери, які проживають на окупованих територіях, мають проблеми з отриманням пенсійних виплат, бо частина з них не може отримати гроші, оскільки не мають банківських карток, а інші, навіть якщо вони мають картки, не можуть зняти гроші або здійснити платіж за допомогою картки, адже банки не працюють на окупованих територіях.

Військові дії суттєво погіршили ситуацію з житлом. На сьогодні відсутні дані конкретно по кількості домогосподарств пенсіонерів, що втратили житло або їх помешкання непридатні чи частково придатні до про-

живання, але ці значення великі. І якщо молодші люди більш мобільні, мають змогу переїхати, відремонтувати чи відбудувати свої будинки, то пенсіонерські родини часто залишаються жити в фактично непридатних для проживання будинках. Так, за даними з різних джерел, зокрема ДСНС та громадської організації *Ukrainian Legal Advisory Group*, лише за місяць боїв в Україні було втрачено близько 4 тис. житлових будинків, з них 651 — повністю [18]. За даними на початок березня 2023 р., в Україні зруйновано майже 60 млн м² житлової площі [19].

Як показують дослідження, в Україні і до повномасштабної війни лише в Закарпатській області ринок житла знаходився на межі доступності — на купівлю квартири 54 м² було потрібно 5 років, тоді як по решті регіонів ринки характеризувались як «абсолютно недоступні» для населення [20]. Внаслідок масової міграції населення на заході України зросли найбільше ціни на купівлю і на оренду житла що потенційно унеможлиблює покращення житлових умов [21]. У багатьох випадках саме пенсіонери прийняли в себе рідних.

Суттєво погіршився доступ до медичних товарів і послуг: від неможливості придбати необхідні ліки страждало населення фактично по всій території України, навіть у великих містах в аптеках вишикувались довгі черги, а препаратів не доставляли. Нині ситуацію стабілізовано, проте на прифронтових, фронтових та окупованих територіях люди не мають можливості регулярно та в повному обсязі купувати ліки, як через відсутність коштів, так і неможливість їх туди доставляти. Те ж саме стосується медичного устаткування, можливості пройти обстеження за потреби, отримати консультацію лікаря чи лікування в стаціонарі. І пенсіонерів стосується це в першу чергу, оскільки у них низька мобільність, гірші соціальні зв'язки, тому їм важче купити навіть найнеобхідніші ліки. З початку повномасштабного вторгнення в Україну окупанти повністю зруйнували 144 заклади охорони здоров'я, пошкодили 958 (станом на початок грудня 2022 р.). Збитки, завдані медичній інфраструктурі, становлять понад мільярд євро.

В Україні близько 2/3 обсягу ліків забезпечено внутрішнім виробництвом, війна серйозно ускладнила імпорт лікарських засобів [22]. І хоча закупівлі йдуть, усі логістичні ланцюжки змінені, і часу на доставку потрібно набагато більше.

Критична ситуація склалась з онкохворими, пацієнтами, що потребують гемодіалізу, орфанними хворими, ліки для яких закуповує держава. Проблеми їх лікування та підтримання життєвих функцій лежать у кількох площинах. По-перше, такі пацієнти перебувають на обліку за місцем проживання, відповідно фінансування на придбання ліків та проведення процедур виділяється з урахуванням територіального чинника. Внаслідок бойових дій, окупації люди змушені переїздити в інші, більш безпечні регіони, де навантаження на ті ж апарати гемодіалізу і так було великим.

Препарати, придбані для їх лікування, залишились на складах у зоні бойових дій або (ще гірше) на окупованих територіях. На документальне оформлення зміни лікувального закладу, лікаря необхідно від кількох тижнів до кількох місяців, а це може коштувати не лише здоров'я, а й життя. По-друге, в різних лікарів підходи до лікування хвороб можуть відрізнятися, пацієнти вимушені підлаштовуватись під це та експериментувати з новими методиками та препаратами, що теж не йде їм на користь. По-третє, через війну та санкції, накладені на державу-агресора, а також на фірми, що мали виробництво або якусь його частину в РФ, з українського ринку зникли певні препарати.

Керівники благодійного фонду підтримки дорослих онкопацієнтів *Inspiration Family* зазначають, що західні онкоцентри завантажені на 150 %, тому пацієнти змушені проходити онкотерапію в приватних клініках. До того ж зупинено набори пацієнтів на клінічні дослідження, у багатьох онкоцентрах їх не проводять узагалі, оскільки це міжнародна співпраця і має бути налагоджено безперебійний процес логістики і діагностики. Завжди були проблеми зі знеболенням, а зараз препаратів катастрофічно бракує з огляду на збільшення травм, що потребують знеболення передовсім у військових шпиталях та у лікарнях, де військові проходять лікування.

Для літніх людей доступна медицина є вкрай важливою, адже ризики загострення наявних хвороб або раптового погіршення стану здоров'я у такому віці є значно вищими. За відсутності безоплатних медичних послуг пенсіонери вимушені користуватись платними. Проте і в довоєнний період частка осіб, які проживали в домогосподарствах з пенсіонерами, і не мали можливості здійснювати необхідні витрати за рахунок власних ресурсів, сягала 66,4 % у сільській місцевості та 53,7 % у містах.

Українські негативні зміни відбулись в екологічному та соціальному середовищі проживання. Населення загалом та літні люди зокрема стають жертвами злочинів, насильства та вандалізму, екологічних проблем: від забруднення води та ґрунтів хімічними речовинами та частинами боєприпасів, що не розірвалися під час падіння та можуть загрожувати життю людей упродовж тривалого часу, шуму з вулиці та сирен повітряної тривоги. Важким є морально-психологічний стан, постійне відчуття небезпеки й тривоги за власне життя і за життя своїх рідних та близьких. Оцінити всі аспекти впливу війни буде важко, але вже сьогодні можливо зробити деякі прогнози.

Прогнозна оцінка ситуації з бідністю

Наслідком бойових дій стало суттєве погіршення матеріального становища населення загалом та літніх людей зокрема, — як найменш захищеної його частини. Більшість пенсіонерів опиняться не лише за межею бідності та відторгнення, а фактично і виживання.

За прогнозом фахівців ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, по країні у 2023 р. проти 2021 р. частка населення, вимушеного жити на кошти, менші

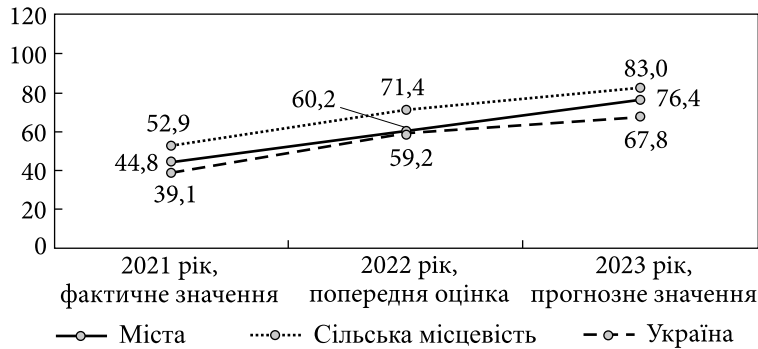

Рис. 8. Рівень бідності по країні та по домогосподарствах з осіб пенсійного віку, за абсолютним критерієм за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму, %
Джерело: розрахунки за даними мікрофайлу обстеження умов життя домогосподарств.

від фактичного прожиткового мінімуму, зросте в 1,7 раза і становитиме 67,8 %. Автори статті безпосередньо брали участь у розробці прогнозу, зробленого на основі методики короткострокового прогнозу бідності [23] з урахуванням особливостей розвитку військових дій на території України в 2022 р. Особливістю прогнозу є поділ регіонів на 3 групи залежно від інтенсивності поширення військових дій. Показниками, за якими відбувалося моделювання 2022 і 2023 років, були ВВП фактичний (закладений темп змін 1,262), мінімальна заробітна плата (6550 і 6700 грн), середня заробітна плата (14 025 і 18 261 грн), розмір соціальних допомог (темп зростання 1,302), мінімальна пенсія (1986 і 2093 грн), середня пенсія (4623 грн у 2022 р.), індекс цін (очікується 1,266 і 1,280), встановлений прожитковий мінімум (закладений темп змін 1,054) і фактичний прожитковий мінімум (очікується темп змін 1,280). Доходи, відмінні від зарплати та соціальних трансфертів, зміняться в середньому відповідно до темпів ВВП, але з урахуванням групи регіонів.

Враховуючи, що з року в рік рівень бідності серед пенсіонерів, особливо т.зв. старих, істотно перевищує середні показники по країні, до категорії бідних потрапить переважна більшість літніх людей: 76,4 % у містах та 83 % у сільській місцевості (рис. 8).

Якщо разом з пенсіонерами проживають інші особи, то рівень бідності становитиме 74,8 % у містах та 81 % у сільській місцевості, тобто різниця не буде суттєвою. Проте це стосується більшою мірою регіонів, де бойові дії не ведуться. Щодо регіонів по лінії фронту, а також окупованих частин країни, то там ситуація катастрофічна. Значна частина осіб пенсійного віку не отримує пенсії, частина навіть якщо отримує на картку, то не матиме змогу їх зняти чи витратити. Сільські пенсіонери, які звикли більше отримувати пенсії через поштові відділення, в окупованих регіонах залишились узагалі без виплат. Так, наприклад, за результатами червня 2022 р., за пові-

домленням АТ «Укрпошта», доставлено тільки 78,36 % профінансованих сум — 12,0 млрд грн [24], у той же час уповноваженими банками зараховано на рахунки пенсіонерів 100 % профінансованих сум — 39,2 млрд грн. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.02.22 № 162 «Про особливості виплати та доставки пенсій, грошових допомог на період введення воєнного стану» [25], визначено, зокрема, механізм виплати та доставки пенсій на період введення воєнного стану, за якими якщо АТ «Укрпошта» не має технічної можливості здійснювати виплату і доставку пенсій на окрему територію України, ПФУ відповідні суми пенсій перераховує на поточні рахунки одержувачів, які відкриваються в банку без отримання від одержувачів заяв про виплату пенсії з відкриттям рахунка в банку, і виплачуються ці пенсії одержувачам після укладення ними договору банківського рахунка з банком [26]. Знову ж таки, чи зможуть пенсіонери одразу скористатися можливістю таким чином отримати кошти — невідомо, особливо коли живуть у віддалених селах. Відповідно й рівень бідності в цих регіонах практично нереально оцінити.

Умови воєнного конфлікту можуть мати серйозні наслідки, коли неможливість отримати своєчасну медичну допомогу може стати причиною не лише погіршення стану здоров'я, а й призвести до втрати життя. Загострення через постійний стрес хронічних хвороб та поява нових на фоні обмеженості доступу до своєчасних медичних послуг неминуче призведе до погіршення стану здоров'я пенсіонерів, зростання показників смертності від основних хвороб і через потрапляння під обстріли.

Висновки. На основі проведеного дослідження доцільно зробити такі висновки:

- Наслідком бойових дій стало суттєве погіршення матеріального становища населення загалом та літніх людей зокрема — як найменш захищеної його частини.
- Згідно з прогнозами фахівців ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, у 2023 р. проти 2021 р. у країні частка населення, яке проживає за кошти, менші за фактичний прожитковий мінімум, збільшиться в 1,7 раза і досягне 67,8 %. З урахуванням того, що рівень бідності серед пенсіонерів, включно зі старшими людьми, з року в рік істотно перевищує середні показники по країні, спрогнозовано, що більшість літніх людей — 76,4 % у містах і 83 % у сільській місцевості, потраплять до категорії бідних (у 2021 р. 26,3 % міських та 29,2 % сільських домогосподарств пенсіонерів належали до категорії бідних за відносним критерієм. У середньому по країні бідними були 23,4 % домогосподарств).
- Монетарна бідність не завжди є основною проблемою сільських пенсіонерів, але вона значно погіршується через депривації немонетарного характеру. Серйозною проблемою в Україні є практично повна відсутність комфортного для літніх людей середовища проживання.

• Українські пенсіонери перебувають у суттєво гіршій ситуації з позбавленнями в харчуванні, ніж населення країни загалом, за цих обставин сільські сім'ї, в яких є особи пенсійного віку, більш обмежені, ніж міські.

• Повномасштабна війна значно погіршила ситуацію з харчуванням, доступом до системи медичних послуг пенсіонерів у містах і селах, критичним моментом є втрата житла.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Київ: КНЕУ, 2008. 330 с.
2. Черенько Л. М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1. С. 11—21. <https://doi.org/10.15407/dse.2015.01.011>
3. Гнибіденко І. Ф. Сільська соціальна інфраструктура: аспекти розвитку та зайнятості населення. Київ: РВПС України НАН України, 2003. 54 с.
4. Zikhali P. A multidimensional poverty index for Gauteng province, South Africa: evidence from Quality of Life Survey data. *Social Indicators Research*. 2015. С. 277—303. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1176-2>
5. Social Indicators Research. Income and Beyond: Multidimensional Poverty in Six Latin American Countries. 2013. С. 291—314.
6. Bridgen P., Meyer T. The politics of occupational pension reform in Britain and the Netherlands: The power of market discipline in liberal and corporatist regimes. *West European Politics*. 2009. № 32(3). С. 586—610.
7. Drahokoupil J., Domonkos S. Averting the funding-gap crisis: East European pension reforms since 2008. *Global Social Policy*. 2012. № 12(3). С. 283—299.
8. Ebbinghaus B. The privatization and marketization of pensions in Europe: A double transformation facing the crisis. *European Policy Analysis*. 2015. № 1(1). С. 56—73.
9. Frericks P., Knijn T., Maier R. Pension reforms, working patterns and gender pension gaps in Europe. *Gender, Work and Organization*. 2009. № 16(6). С. 710—730.
10. Goedemé T., Marchal S. Exploring a blind spot in comparative pension reform research: Long-term trends in non-contributory pensions in Europe. *International Journal of Social Welfare*. 2016. № 25(2). С. 161—175.
11. Hinrichs K., Jessoula M. Labour market flexibility and pension reform. Flexible today, secure tomorrow? Basingstoke, England: Palgrave, 2012.
12. Holzmann R. Global pension systems and their reform: Worldwide drivers, trends and challenges. *International Social Security Review*. 2013. № 66(2). Р. 1—29.
13. Кітраль О. За межею бідності: як вижити українським пенсіонерам. *Спільне*. URL: <https://commons.com.ua/uk/za-mezheyu-bidnosti-yak-vizhivati-ukrayinskim-pensioneram/> (дата звернення: 19.04.2023).
14. У разі затяжної війни 9 із 10 українців опиняться за межею бідності — ООН. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3484291-u-razi-zataznoi-vijni-9-iz-10-ukrainciv-opinatsa-za-mezheu-bidnosti-oon.html> (дата звернення: 19.04.2023).
15. Полякова С. В. Бідність літніх людей в Україні: основні тенденції та рекомендації до політики. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. 3 (31). С. 113—123. <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.113>
16. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг в 2021 році. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sddotp_21.zip (дата звернення: 02.09.2022).

17. Бондар П. Як відрізняється злочинність у селі і місті? Аналіз реєстру судових рішень. *Тексти*. URL: https://texty.org.ua/articles/84272/Jak_vidriznajetsja_zlochynnist_u_seli_i_misti-84272/ (дата звернення: 28.07.2022).
18. Громадська організація підрахувала кількість зруйнованих об'єктів цивільної інфраструктури в Україні. *ZN.UA*. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/hromadska-organizatsija-pidrahuvava-kilkist-zrujnovikh-objektiv-tsilivnoji-infrastrukturi.html> (дата звернення: 03.06.2022).
19. Мапа руйнувань. URL: <https://recovery.gov.ua/> (дата звернення: 03.03.2023).
20. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання / Л. М. Черенько, С. В. Полякова, В. С. Шишкін та ін. Київ: ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, 2020. 257 с.
21. Оренда житла подорожчала майже у всіх регіонах. На скільки? *Ліга.Бізнес*. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/all/novosti/stoimost-arendy-jilya-v-oblastyah-v-zakarpatskoj-225-v-odesskoj--21-infografika> (дата звернення: 25.07.2022).
22. Чайка О. Аптечне питання. Чи загрожує Україні дефіцит ліків під час війни. *Фокус*. URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/513168-deficit-lekarstv-vo-vremya-voyny> (дата звернення: 27.07.2022).
23. Людський розвиток в Україні. Оцінка та прогноз рівня життя населення / ред. Е. Лібанова. Київ: Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи НАН України, 2019. 270 с. URL: https://idss.org.ua/arhiv/monografia__2019.pdf (дата звернення: 14.09.2022).
24. Офіційна сторінка Пенсійного фонду України на facebook. URL: <https://www.facebook.com/pfu.gov.ua> (дата звернення: 21.07.2022).
25. Про особливості виплати та доставки пенсій, грошових допомог на період введення воєнного стану: Постанова КМУ від 26.02.2022 р. № 162. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-2022-p#Text> (дата звернення: 21.07.2022).
26. Офіційний веб-сайт Закарпатської обласної військової адміністрації. URL: <https://carpathia.gov.ua/news/pensijne-zabezpechennya-v-umovah-voennogo-stanu> (дата звернення: 21.07.2022).

REFERENCES

1. Libanova, E. M. (2008). Poverty of the Ukrainian population: methodology, techniques and practice of analysis. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
2. Cherenko, L. (2015). New forms of poverty in Ukraine: basic manifestations and evaluation. *Demography and social economy*, 1, 11—21. <https://doi.org/10.15407/dse.2015.01.011> [in Ukrainian].
3. Hnybidenko, I. F. (2003). Rural social infrastructure: aspects of population development and employment. Kyiv: Council for the Study of Productive Forces of Ukraine, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
4. Zikhali, P., Mushongera, D., & Ngwenya, P. (2017). A multidimensional poverty index for Gauteng province, South Africa: evidence from Quality of Life Survey data. *Social Indicators Research*, 130, 277—303. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1176-2>
5. Lugo, A. M., Battiston, D., & Cruces, G. et al. (2013). Income and Beyond: Multidimensional Poverty in Six Latin American Countries. *Social Indicators Research*, 112, 291—314.
6. Bridgen, P., & Meyer, T. (2009). The politics of occupational pension reform in Britain and the Netherlands: The power of market discipline in liberal and corporatist regimes. *West European Politics*, 32(3), 586—610.
7. Drahokoupil, J., & Domonkos, S. (2012). Averting the funding-gap crisis: East European pension reforms since 2008. *Global Social Policy*, 12(3), 283—299.

8. Ebbinghaus, B. (2015). The privatization and marketization of pensions in Europe: A double transformation facing the crisis. *European Policy Analysis*, 1(1), 56—73.
9. Frericks, P., Knijn, T., & Maier, R. (2009). Pension reforms, working patterns and gender pension gaps in Europe. *Gender, Work and Organization*, 16(6), 710—730.
10. Goedemé, T., & Marchal, S. (2016). Exploring a blind spot in comparative pension reform research: Long-term trends in non-contributory pensions in Europe. *International Journal of Social Welfare*, 25(2), 161—175.
11. Hinrichs, K. & Jessoula, M. (Eds) (2012). Labour market flexibility and pension reform. Flexible today, secure tomorrow? Basingstoke, England: Palgrave.
12. Holzmann, R. (2013). Global pension systems and their reform: Worldwide drivers, trends and challenges. *International Social Security Review*, 66(2), 1—29.
13. Kitral, O. (2022). Below the poverty line: is it possible for Ukrainian pensioners to survive. *Commons*. <https://commons.com.ua/uk/za-mezheyu-bidnosti-yak-vizhivati-ukrayinskim-pensioneram/> [in Ukrainian].
14. In the event of a protracted war, 9 out of 10 Ukrainians will be below the poverty line — UN. (2022, May 16). *Ukrinform*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3484291-u-razi-zataznoi-vijni-9-iz-10-ukrainciv-opinatsa-za-mezeu-bidnosti-oon.html> [in Ukrainian].
15. Poliakova, S. V. (2017). Poverty of Elderly People in Ukraine: Basic Tendencies and Policy Recommendations. *Demography and social economy*, 3(31), 113—123. <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.113> [in Ukrainian].
16. Self-assessment by households of particular goods and services availability in 2021 (2022). The State Statistics Service of Ukraine. https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sddotp_21.zip [in Ukrainian].
17. Bondar, P. (2018). How different is crime in the country and the city? Analysis of the Register of Judgments. *Texts*. https://texty.org.ua/articles/84272/jak_vidriznajetsa_zlochynnist_u_seli_i_misti-84272/ [in Ukrainian].
18. NGO has calculated the number of destroyed civil infrastructure objects in Ukraine (2022). *ZN.UA*. <https://zn.ua/ukr/POLITICS/hromadska-orhanizatsija-pidrakhuvalkilkist-zrujnovikh-objektiv-tsvilnoji-infrastrukturi.html> [in Ukrainian].
19. Destruction map (2022). <https://recovery.gov.ua> [in Ukrainian].
20. Cherenko, L., Shyshkin, V., Poliakova, S., Kohatko, Y. et al. (2020). Housing conditions of the population: factors, current state and regulation policy. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
21. Housing rental has risen in almost all regions. How much? (2022). *League.Business*. <https://biz.liga.net/en/all/all/all/all/novosti/stoimost-arendy-jilya-v-oblastyah-v-zakarpatskoy-225-v-v-Odecoy-21-infografika> [in Ukrainian].
22. Chaika, O. (2022). Pharmacy issue. Is Ukraine at risk of drug shortages during the war. *Focus*. <https://focus.ua/uk/ukraine/513168-deficit-lekarstv-vo-vremya-voyny> [in Ukrainian].
23. Libanova, E. (Ed.) (2019). Human development in Ukraine. Assessment and forecast of living standards. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://idss.org.ua/arhiv/monografia__2019.pdf [in Ukrainian].
24. Official Facebook Page of the Pension Fund of Ukraine (2022). <https://www.facebook.com/pfu.gov.ua> [in Ukrainian].
25. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On the peculiarities of payment and delivery of pensions, monetary benefits for the period of imposition of martial law, № 162 of 26.02.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-2022-п#Text> [in Ukrainian].
26. Official Website of the Transcarpathian Regional Military Administration (2022). <https://carpathia.gov.ua/news/pensijne-zabezpechennya-v-umovah-voyennogo-stanu> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2023

Svitlana Poliakova, PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: polyakova_@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4630-642X

Yurii Kohatko, PhD (Geography), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: kogatko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3392-9783

POVERTY OF THE UKRAINIAN PENSIONERS:
PRE-WAR SITUATION AND INFLUENCE OF THE WAR

The purpose of the article is to determine the level of poverty among Ukrainian pensioners, assess deprivations, including those in different types of settlements, and forecast the impact of full-scale military actions on the increase in monetary poverty. Studying poverty among pensioners during wartime is very important, as retirement age is a time in life when a person can no longer ensure a stable income, except for their pension, and requires access to health-care and various social services. Military actions in some parts of Ukraine make normal existence impossible and critically exacerbate the problem of poverty, while in other areas, they significantly increase the poverty level due to a general decline in the standard of living. Various methods are used to study poverty among pensioners in Ukraine, both specialized and general scientific methods. The monographic method, bibliometrics, and content analysis are used for preliminary study of the problem. The computational method, forecasting, and modeling are used to forecast the impact of full-scale military actions on the growth of monetary poverty. The scale of pre-war poverty levels among Ukrainian pensioners, including self-assessment, has been assessed. In 2021, 26.3 % of urban and 29.2 % of rural pensioner households were classified as poor according to the relative criterion. On average, 23.4 % of households across the country were classified as poor. The level of poverty has been determined based on deprivations. The poverty level based on deprivation indicators in different types of settlements (share of households experiencing 4 or more deprivations) in 2020 was 2.6 times higher in rural areas compared to the corresponding indicator in cities. Deprivations among Ukrainian pensioners have been assessed in terms of types of settlements. Forecasts for poverty among Ukrainian pensioners have been provided based on the absolute criterion of expenses below the actual subsistence minimum. According to the forecasts of experts from the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, in 2023, the share of the population living on less than the actual subsistence minimum will increase by 1.7 times throughout the country, compared to 2021, and reach 67.8 %. Taking into account the fact that the poverty level among pensioners, especially older people, significantly exceeds the average indicators for the country from year to year, the majority of elderly people — 76.4 % in cities and 83 % in rural areas — will fall into the category of poor.

Keywords: pension age, poverty by relative criterion, deprivation of Ukrainian pensioners, poverty by absolute criterion of costs below the actual subsistence minimum, the impact of war on poverty.

Cite: Novak, Iryna, & Zhuk, Inesa (2023). Hlobalni sotsialni ryzyky u sferi pratsi: brak gidnoyi zainiastosti v Ukraini [Global Social Risks in the Field of Labor: Lack of Decent Employment in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 110-130. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.110>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.110>

УДК 314/316+331.5/2

JEL Classification: J23

ПРИНА НОВАК, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: novak20@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-4579-2470

Scopus ID: 57222406264

ІНЕСА ЖУК, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: zhukinna78@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0840-8751

ГЛОБАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ У СФЕРІ ПРАЦІ: БРАК ГІДНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню гідної зайнятості в Україні в контексті глобальних соціальних ризиків у сфері праці. На основі узагальнення підходів до розуміння глобальних ризиків, концепцій гідної праці та сталого людського розвитку розглянуто брак гідної зайнятості як один з проявів кризи у сфері зайнятості, якій притаманні стагнація заробітної плати, зростання безробіття та неповної зайнятості, географічні або галузеві невідповідності між попитом і пропозицією робочої сили тощо. Метою даної статті є дослідження гідної зайнятості в Україні в контексті глобальних соціальних ризиків у сфері праці, визначення основних проблем, що спричиняють брак гідної зайнятості, вирішення яких є необхідним для забезпечення сталого людського розвитку та повного відновлення країни, реалізації перспектив європейської інтеграції. Наукова новизна полягає в обґрунтуванні методологічного підходу до дослідження гідної зайнятості в контексті глобальних соціальних ризиків у сфері праці на

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

основі аналізу таких її складових, як неадекватна зайнятість, вимушена неповна зайнятість з економічних причин і неформальна зайнятість. Для досягнення мети застосовані методи дослідження: порівняльного та статистичного аналізу даних, графічного методу подання результатів — для кількісного оцінювання та дослідження гідної зайнятості; методів системного підходу, логічного аналізу, індукції та дедуції, узагальнення й аналогії — при обґрунтуванні й розробці методологічного підходу до дослідження гідної зайнятості в Україні в контексті глобальних соціальних ризиків у сфері праці. На основі національних даних статистичних спостережень підприємств з питань статистики праці, а також вибіркового обстеження робочої сили, проаналізовані динаміка неадекватної зайнятості, вимушеної неповної зайнятості з економічних причин і неформальної зайнятості, зокрема у галузевому та регіональному розрізах. Встановлено, що основними проблемами, які спричиняють брак гідної зайнятості в Україні, є: збільшення неадекватної зайнятості з низьким рівнем оплати праці в сільському, лісовому та рибному господарстві, а також сфері надання послуг, інформації та телекомунікацій; високий рівень вимушеної неповної зайнятості в промисловості та збільшення втрат робочого часу попри подолання наслідків впливу пандемії COVID-19; відсутність вибору на нижньому рівні входження до неформального ринку праці для сільських жінок, молоді та людей пенсійного віку.

Ключові слова: гідна зайнятість, глобальні соціальні ризики, неадекватна зайнятість, вимушена неповна зайнятість з економічних причин, неформальна зайнятість, сталий людський розвиток.

Актуальність. Світовий економічний форум (*World Economic Forum*) описує глобальний ризик як невизначену подію або умову, що в разі її реалізації може викликати значні негативні наслідки для кількох країн або галузей протягом наступного десятиріччя. В щорічному звіті *The Global Risks Report* до глобальних соціальних ризиків віднесена криза у сфері зайнятості (*Employment crises*), якій притаманні стагнація заробітної плати, зростання безробіття та неповної зайнятості, географічні або галузеві невідповідності між попитом і пропозицією робочої сили тощо [1, с. 75].

Глобальні ризики у сфері праці виникають за наявності обмежень з боку попиту на працю та її пропозиції, а також через брак гідної зайнятості. Актуальність дослідження якості зайнятості в Україні зумовлена необхідністю:

- наукового обґрунтування пріоритетних напрямів політики повоєнної розбудови України, зокрема щодо подолання кризи у сфері зайнятості, забезпечення сталого людського розвитку, створення потенціалу протидії для стратегічного реагування на виклики і небезпеки, а також реалізації перспектив європейської інтеграції;

- виконання зобов'язань з реалізації Цілей сталого розвитку для України до 2030 року, зокрема цілі 8 «Гідна праця та економічне зростання».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню глобальних ризиків присвячені роботи таких учених, як Ш. Авін (Sh. Avin), Б. Вінтл (B. Wintle), М. Ріс (M. Rees) та ін. [2]. Існування феномену неформальної зайнятості вивчається в рамках теорій сегментів або подвійності (ду-

альності) ринків праці (*market segmentation*) [3, с. 13—28] та відносних (порівняльних) переваг (*comparative advantage*) [4]. Водночас неадекватна зайнятість і вимушена неповна зайнятість залишаються недостатньо дослідженими.

Метою даної статті є дослідження гідної зайнятості в Україні в контексті глобальних соціальних ризиків у сфері праці, визначення основних проблем, що спричиняють брак гідної зайнятості, вирішення яких є необхідним для забезпечення сталого людського розвитку та повоєнного відновлення країни, реалізації перспектив європейської інтеграції.

Новизна статті полягає в обґрунтуванні методологічного підходу до дослідження гідної зайнятості в контексті глобальних соціальних ризиків у сфері праці на основі аналізу таких її складових, як неадекватна зайнятість, вимушена неповна зайнятість з економічних причин і неформальна зайнятість.

Матеріали і методи. Методологічною базою дослідження є праці провідних вітчизняних та зарубіжних учених, аналітичні матеріали міжнародних організацій. Наукові результати отримані із застосуванням методів порівняльного та статистичного аналізу даних, графічного методу подання результатів — для кількісного оцінювання та дослідження гідної зайнятості, а також методів системного підходу, логічного аналізу, індукції та дедукції, узагальнення й аналогії — при обґрунтуванні й розробці методологічного підходу до дослідження гідної зайнятості в Україні в контексті глобальних соціальних ризиків у сфері праці.

Результати дослідження ґрунтуються на даних державних статистичних спостережень підприємств з питань статистики праці, а також вибіркового обстеження робочої сили, що проводиться Державною службою статистики України.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. В контексті гідної праці [5] аналіз ситуації в сфері зайнятості охоплює:

- наявність неадекватної зайнятості (*inadequate employment*) з низькою оплатою праці (нижче мінімальної заробітної плати);
- існування вимушеної неповної зайнятості (*forced underemployment for economic reasons*) унаслідок перебування працівників у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення виконання робіт), а також переведених з економічних причин на неповний робочий день (тиждень);
- поширення неформальної зайнятості (*informal employment*), що розглядається з точки зору належності виробничої одиниці (підприємства, компанії) до неформального сектору, а також у більш широкому сенсі — за ознакою неформального характеру роботи чи робочого місця.

Одним з проявів неадекватної зайнятості є низький рівень оплати праці, що може бути оцінений за допомогою частки штатних працівників, які мали нарахований заробіток у межах встановленої законодавством мінімальної

заробітної плати (МЗП) (від усіх працівників, яким оплачено 50 % і більше робочого часу, встановленого на грудень). У 2019—2020 рр. цей показник збільшився з 5,4 до 7,0 %. Під впливом пандемії *Covid-19*, за підсумками трьох років його зростання склало майже 2,5 рази, внаслідок чого в грудні 2021 р. заробітна плата в межах МЗП була нарахована 950,9 тис. працівників.

Середній показник для країни (13,4 %) був перевищений у таких видах економічної діяльності: охорона здоров'я та надання соціальної допомоги (14,8 %), мистецтво, спорт, розваги та відпочинок (15,4), будівництво (15,8), оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (16,1), операції з нерухомим майном (18,9), діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (19,1), сільське, лісове та рибне господарство (21,7), надання інших видів послуг (21,7), тимчасове розміщення й організація харчування (27,9 %) (табл. 1). За таких умов темпи

Таблиця 1. Частка працівників, яким нарахована заробітна плата в межах МЗП, за видами економічної діяльності, Україна, 2019—2021 рр., % від усіх працівників, яким оплачено 50 % і більше робочого часу, встановленого на грудень

Види економічної діяльності	2019	2020	2021
Україна	5,4	7,0	13,4
Сільське, лісове та рибне господарство	5,9	8,5	21,7
Промисловість	3,5	5,1	11,9
Будівництво	3,7	7,8	15,8
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	6,2	9,7	16,1
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	5,3	8,2	13,1
Тимчасове розміщення й організація харчування	9,6	18,7	27,9
Інформація та телекомунікації	2,4	5,2	10,7
Фінансова та страхова діяльність	2,5	6,4	8,9
Операції з нерухомим майном	7,1	9,7	18,9
Професійна, наукова та технічна діяльність	4,5	6,2	11,8
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	6,2	8,0	19,1
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	2,4	2,8	8,9
Освіта	6,6	7,0	11,8
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	7,8	6,8	14,8
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	12,0	14,2	15,4
Надання інших видів послуг	11,3	13,3	21,7

Джерело: [6, с. 114; 7, с. 114; 8, с. 104].

росту частки працівників, яким у 2019—2021 рр. була нарахована заробітна плата в межах МЗП, перевищували середній показник для країни (2,5 рази) у таких видах економічної діяльності: інформація та телекомунікації (4,5), будівництво (4,3), державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування (3,7), сільське, лісове та рибне господарство (3,7), фінансова та страхова діяльність (3,6), промисловість (3,4), діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (3,1 раза).

Темпи росту частки працівників, яким нарахована заробітна плата в межах МЗП, перевищували середнє значення для промисловості в таких

Таблиця 2. Частка працівників, яким нарахована заробітна плата в межах МЗП, за видами економічної діяльності в промисловості, Україна, 2019—2021 рр., % від усіх працівників, яким оплачено 50 % і більше робочого часу, встановленого на грудень

Види економічної діяльності в промисловості	2019	2020	2021
Промисловість	3,5	5,1	11,9
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1,9	2,0	10,9
Переробна промисловість:	4,3	6,7	14,4
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	5,4	9,1	17,8
текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	6,7	10,0	19,2
виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	4,0	7,6	16,6
виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	1,0	0,9	8,8
виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	3,0	5,4	12,6
виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	1,4	1,3	5,2
виробництво гумових і пластмасових виробів; іншої неметалевої мінеральної продукції	5,3	8,1	15,8
металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	2,9	3,8	11,2
виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	3,1	5,0	13,4
виробництво електричного устаткування	5,7	7,2	12,5
виробництво машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань	4,0	6,0	12,3
виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	4,0	5,2	11,3
виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин і устаткування	3,8	5,9	14,8
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	0,7	0,9	3,1
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	3,7	4,8	12,2

Джерело: [6, с. 117; 7, с. 117, 8; с. 107].

видах економічної діяльності: виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення (8,8 раза), добувна промисловість і розроблення кар'єрів (5,7), постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (4,4), виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (4,3), виробництво хімічних речовин і хімічної продукції (4,2), виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність (4,2), виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин і устаткування (3,9), металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування (3,9), виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів (3,7 раза) (табл. 2).

За регіонами України збільшення частки працівників, яким нарахована заробітна плата в межах МЗП, перевищували середнє значення для країни загалом (2,5 рази) у таких областях: Київська (2,8), Донецька (2,9), Кіровоградська (2,9), Одеська (3,0), Житомирська (3,0), Хмельницька (3,2), Закарпатська (3,7) області та м. Київ (3,9 раза) (табл. 3).

Рівень вимушеної неповної зайнятості відображає сумарна частка працівників, які знаходились у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення виконання робіт) і працівників, переведених з економічних причин на неповний робочий день (тиждень). У 2019—2021 рр. даний показник був максимальним у I кв. 2020 р., коли він збільшився в 1,6 раза до відповідного періоду попереднього року (рис. 1). Таке зростання, ймовірно, включає вплив суворих карантинних обмежень, запроваджених на

Таблиця 3. Частка працівників, яким нарахована заробітна плата в межах МЗП, за регіонами, Україна, 2019—2021 рр., % від усіх працівників, яким оплачено 50 % і більше робочого часу, встановленого на грудень

Регіони	2019	2020	2021	Регіони	2019	2020	2021
Україна	5,4	7,0	13,4	Миколаївська	7,3	8,6	13,3
Вінницька	5,9	8,3	14,9	Одеська	4,9	6,8	14,5
Волинська	6,4	8,0	14,1	Полтавська	5,6	7,7	13,2
Дніпропетровська	5,2	6,5	12,9	Рівненська	6,9	8,2	13,4
Донецька	4,6	6,0	13,3	Сумська	8,6	9,6	14,3
Житомирська	5,1	6,3	15,5	Тернопільська	6,6	7,9	15,6
Закарпатська	3,5	4,3	13,0	Харківська	6,5	8,4	15,2
Запорізька	6,2	7,5	14,2	Херсонська	6,1	7,7	15,3
Івано-Франківська	6,5	7,6	15,5	Хмельницька	4,7	6,0	15,1
Київська	4,5	6,7	12,4	Черкаська	5,5	8,8	14,7
Кіровоградська	5,8	7,0	16,9	Чернівецька	7,5	8,6	12,6
Луганська	7,5	8,1	12,3	Чернігівська	9,0	9,2	16,4
Львівська	6,3	7,6	14,1	м. Київ	2,7	4,6	10,5

Джерело: [6, с. 119; 7, с. 119; 8, с. 109].

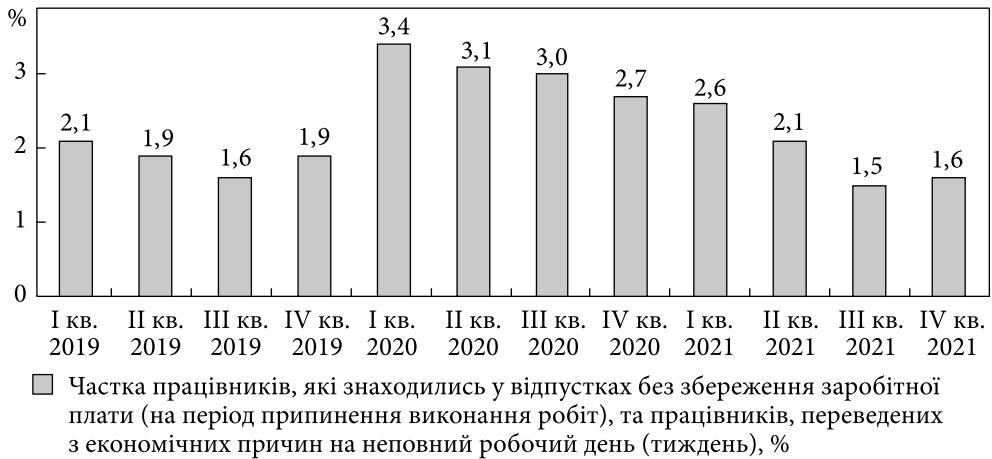

Рис. 1. Вимушена неповна зайнятість з економічних причин, Україна, 2019—2021 рр., % до середньооблікової чисельності штатних працівників
Джерело: [6, с. 74—75; 7, с. 74—75; 8, с. 67—68].

початку пандемії *Covid-19*. У подальшому рівень вимушеної неповної зайнятості до кінця 2021 р. зменшився в 2,1 раза проти початку 2019 р.

У 2019—2021 рр. вимушеної неповної зайнятості практично не було у сфері освіти, державного управління й оборони та обов’язкового соціального страхування. В той же час рівень вимушеної неповної зайнятості у IV кв. 2021 р. перевищував відповідний показник I кв. 2019 р. у таких видах економічної діяльності: транспорт, складське господарство, поштова та кур’єрська діяльність; інформація та телекомунікації; надання інших видів послуг, а в оптовій та роздрібній торгівлі, ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів він залишався незмінним. Станом на кінець 2021 р. рівень вимушеної неповної зайнятості був найбільшим у промисловості (4,5 %), а також професійній, науковій та технічній діяльності (3,5 %).

У IV кв. 2021 р. вимушеної неповної зайнятості не було у таких видах економічної діяльності в промисловості: виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення, а також виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів. Водночас збільшення рівня вимушеної неповної зайнятості у IV кв. 2021 р. проти I кв. 2019 р. мало місце у таких видах економічної діяльності в промисловості: постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря; виробництво машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань; виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів. На кінець 2021 р. в останніх двох видах економічної діяльності в промисловості, а також у виробництві комп’ютерів, електронної та оптичної продукції рівень вимушеної неповної зайнятості був найбільш високим — 20,5, 13,7 і 13,5 % відповідно.

У IV кв. 2021 р. вимушеної неповної зайнятості не було у Закарпатській та Сумській областях. Водночас у Дніпропетровській і Київській областях цей показник збільшився проти I кв. 2019 р., а в Запорізькій області його значення (6,1 %) не змінилося, але було максимальним серед усіх регіонів України.

Невідпрацьований час штатним працівником, який знаходився у відпустці без збереження заробітної плати (на період припинення виконання робіт) або був переведений з економічних причин на неповний робочий день (тиждень) у 2019 р. складав близько 90,9 днів (за умови 8-годинного робочого дня) або 36,4 % річного фонду робочого часу, у 2020 р. — 139 днів або 55,4 % річного фонду робочого часу і в 2021 р. — 126,9 днів або 50,8 % річного фонду робочого часу (табл. 4).

Максимальні втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість у 2019 р. були у фінансовій та страховій діяльності — 288,6 днів (за умови

Таблиця 4. Втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість, за видами економічної діяльності, Україна, 2019—2021 рр., год

Види економічної діяльності	2019	2020	2021
Україна	727	1112	1015
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	800	906	757
Промисловість	684	943	845
Будівництво	1557	1277	1413
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	692	1345	1633
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	677	1228	1415
Тимчасове розміщення й організація харчування	867	1564	1302
Інформація та телекомунікації	903	1761	1402
Фінансова та страхова діяльність	2309	1255	728
Операції з нерухомим майном	1159	1866	2180
Професійна, наукова та технічна діяльність	1148	1353	1485
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	626	1366	688
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	350	769	703
Освіта	1546	1588	408
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	763	1210	1338
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1373	1176	724
Надання інших видів послуг	1116	1544	1431

Джерело: складено авторами за: [6, с. 81—82; 7, с. 81—82; 8, с. 74—75].

8-годинного робочого дня), у 2020 р. і 2021 р. — в операціях з нерухомим майном: 233,3 та 272,5 днів відповідно. Загалом у країні в 2021 р. втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість зросли проти 2019 р. в 1,4 раза. Найбільш високі темпи цього зростання були у таких видах економічної діяльності: оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (2,4 раза), транспорт, складське господарство, пошта та кур'єрська діяльність (2,1) державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування (2,0 рази). Водночас втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість за три роки зменшились у таких видах економічної діяльності: освіта (3,8 раза), фінансова та страхова діяльність (3,2), мистецтво, спорт, розваги та відпочинок (1,9), сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство і будівництво (1,1 раза).

За видами економічної діяльності в промисловості максимальні втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість у 2019 р. були: у виробництві меблів, іншої продукції, ремонті і монтажі машин і устаткування (180,8 днів), у 2020 р. — у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення (200,6 днів), у 2021 р. — у добувній промисловості і розробленні кар'єрів (195 днів), а в переробній промисловості — у текстильному виробництві; виробництві одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів (174,5 днів) (табл. 5).

Загалом у промисловості в 2021 р. втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість зросли проти 2019 р. в 1,2 раза. Найбільш значними темпи зростання показника були у таких видах економічної діяльності в промисловості: текстильне виробництво; виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів (2,2 раза); добувна промисловість і розроблення кар'єрів (2,0 рази). Саме тоді втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість значно зменшились у таких видах економічної діяльності в промисловості: виробництво хімічних речовин і хімічної продукції (2,5 рази), виробництво гумових і пластмасових виробів; іншої неметалевої мінеральної продукції (1,5), металургійне виробництво; виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування (1,2), виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (1,2), виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин і устаткування (1,1 раза). За регіонами України максимальні втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість у 2019—2020 рр. були у Луганській (193,6 і 248,5 днів відповідно), а в 2021 р. — у Рівненській (240,1 днів) областях (табл. 6). У 2019—2021 рр. темпи зростання втрат робочого часу через вимушену неповну зайнятість були найбільш високими у Дніпропетровській (3,1 раза), Кіровоградській (2,7), Рівненській (2,5), Миколаївській (2,4), Чернівецькій (2,3) і Хмельницькій (2,0 рази) областях. Водночас мало місце зменшення втрат робочого часу через вимушену неповну зайнятість у Сумській (1,3) та Закарпатській (1,1 раза) областях.

З початком повномасштабної агресії РФ проти України відсутність статистичних даних обмежує можливості кількісного аналізу показників гідної зайнятості. За таких умов для оцінки тенденцій доступними є лише дані соціологічних опитувань роботодавців. Так, наприклад, результати щомісячного опитування «Український бізнес під час війни» [9] показують, що частка підприємств, на яких мало місце зростання чисельності працівників у вимушених відпустках, була найбільшою в червні 2022 р. (14,6 %

Таблиця 5. Втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість, за видами економічної діяльності в промисловості, Україна, 2019—2021 рр., год

Види економічної діяльності в промисловості	2019	2020	2021
Промисловість	684	943	845
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	790	1351	1560
Переробна промисловість:	1568	2142	1872
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	712	978	864
текстильне виробництво; виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	647	1052	1396
виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	781	1031	1329
виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	1094	1605	1290
виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	690	1016	272
виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	663	1034	972
виробництво гумових і пластмасових виробів; іншої неметалевої мінеральної продукції	681	882	460
металургійне виробництво; виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	855	940	728
виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	673	822	581
виробництво електричного устаткування	653	1212	889
виробництво машин і устаткування, не віднесених до інших	784	1088	1049
виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	540	852	709
виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин і устаткування	1446	1025	1288
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	788	1141	1205
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	366	449	413

Джерело: складено авторами за: [6, с. 83—84; 7, с. 83—84; 8, с. 76—77].

від усіх опитаних підприємств), тоді як у лютому 2023 р. вона зменшилась до 6,7 %. Водночас частка підприємств, на яких відбулося зменшення чисельності працівників у вимушених відпустках, за цей же період збільшилася з 14,6 % до 22,8 %.

Неформальна зайнятість досліджується в контексті економічного зростання та безпеки, нерівності й бідності, доходів держави і систем соціального захисту населення, гнучкості зайнятості та недобросовісної конкуренції [10]. Існування феномену неформальної зайнятості обґрунтовується в рамках теорій сегментів або подвійності (дуальності) ринків праці (*market segmentation*) [3, с. 13—28] та відносних (порівняльних) переваг (*comparative advantage*). Теорія сегментів стверджує, що неформальна зайнятість має вимушений характер для частини працівників, які витісняються за межі формальної зайнятості в результаті конкуренції на ринку праці. Теорія переваг виходить з того, що індивіди можуть мати порівняльні переваги від неформальної зайнятості відносно формальної. За цих обставин неформальна зайнятість є їх добровільним вибором (за наявності реальної можливості вибору, індивід обирає неформальну зайнятість). Відтак неформальна зайнятість може бути результатом добровільного, усвідомленого та раціонального вибору [4].

Дослідження неформальної зайнятості ґрунтуються на таких гіпотезах:

- ринок праці є сегментованим, тому формальна зайнятість є позитивною, а неформальна має негативну конотацію (традиційна школа — А. Льюїс (W. Lewis) [11], Р. Гарріс (J. Harris) і М. Тодаро (M. Todaro) [12] та ін.);

Таблиця 6. Втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість, за регіонами, Україна, 2019—2021 рр., год

Регіони	2019	2020	2021	Регіони	2019	2020	2021
Україна	727	1112	1015	Миколаївська	646	1269	1541
Вінницька	734	822	1036	Одеська	814	1280	1362
Волинська	538	745	693	Полтавська	542	1162	1067
Дніпропетровська	555	1028	1691	Рівненська	779	1430	1921
Донецька	1017	1021	1053	Сумська	610	931	479
Житомирська	960	966	1063	Тернопільська	586	771	829
Закарпатська	800	1357	751	Харківська	670	867	690
Запорізька	365	491	387	Херсонська	815	813	842
Івано-Франківська	865	1032	1089	Хмельницька	700	1152	1394
Київська	850	1132	1040	Черкаська	719	1202	1323
Кіровоградська	588	988	1612	Чернівецька	784	1345	1784
Луганська	1549	1988	1901	Чернігівська	500	510	545
Львівська	1032	1200	1228	м. Київ	856	1539	1275

Джерело: складено авторами за: [6, с. 85—86; 7, с. 85—86; 8, с. 78—79].

- ринок праці є інтегрованим, а працівники вільно обирають, яким чином максимізувати свою корисність (ревізіоністська школа — В. Малоні (W. Maloney) [4] та ін.) ;

- неформальний ринок праці є неоднорідним (гетерогенним), тому має місце співіснування відсутності вибору на нижньому рівні входження та нормованого верхнього рівня (добровільного вибору) (В. Токман (V. Tokman) [13], Г. Філдс (G. Fields) [14] та ін.).

У документах МОП неформальна зайнятість розглядається з точки зору належності виробничої одиниці (підприємства, компанії) до неформального сектору [15], а також у більш широкому сенсі — за ознакою неформального характеру роботи чи робочого місця [16]. Важливою ознакою неформальної зайнятості в трудових відносинах виступає її повне або часткове вилучення зі сфери дії трудового права, податкового й соціального законодавства. Критерії належності до неформально зайнятих зазвичай узгоджені з концептуальними підходами МОП до визначення неформальної зайнятості та адаптовані до національних умов і доступних даних [17].

Згідно з Методологічними положеннями щодо визначення неформальної зайнятості населення (затверджені наказом Державної служби статистики України від 23.01.2013 №16) [18, с. 13], в Україні неформально зайнятими вважаються:

- самозайняті та роботодавці, які працюють на підприємствах неформального сектору;

- особи, які є членами неформальних виробничих кооперативів (спільно з партнерами провадять незареєстровану діяльність) (через незначну чисельність зазначена категорія включена до категорії самозайнятих);

- особи, які працюють безоплатно на підприємствах формального або неформального сектору;

- наймані працівники формального та неформального секторів, якщо вони відповідають хоча б одному з критеріїв: роботодавець не сплачує за них єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; не мають права на щорічну відпустку; не мають права на оплачуваний лікарняний.

До формально зайнятих належать: самозайняті та роботодавці, які працюють на підприємствах формального сектору; особи, які працюють спільно з партнерами з реєстрацією своєї діяльності (є членами зареєстрованих виробничих кооперативів); наймані працівники, за яких роботодавець сплачує єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та які мають право на щорічну відпустку й оплачуваний лікарняний.

При розрахунку обсягів неформальної зайнятості враховуються окремі категорії зайнятого населення (табл. 7): неформальний сектор (3+4+5+6); неформальна зайнятість (1+2+3+4+5+6); неформальна зайнятість за межами неформального сектору (1+2).

В Україні в 2019 р. рівень неформальної зайнятості становив 21,0 %, у 2020 р. — 20,5 %, а після проходження піку пандемії *Covid-19* цей показник зменшився до 19,5 % у 2021 р. [19, с. 103; 20, с. 99; 21, с. 125]. Отже, попри істотний негативний вплив кризи *Covid-19* на ринок праці, рівень неформальної зайнятості в період 2019—2021 рр. зменшився на 1,5 %. Така ситуація спричинена характером локалізації неформальної зайнятості в економіці України. Частка неформально зайнятих серед окремих груп населення була найбільшою серед зайнятих не за наймом у неформальному секторі жінок із сільської місцевості, з базовою початковою загальною середньою освітою або без освіти, які працюють за найпростішими професіями у сільському, лісовому та рибному господарстві. Розподіл працівників за віком показує, що частіше за інших у стані неформальної зайнятості опинялася молодь віком до 24 років і люди пенсійного віку. Відтак ймовірно, що більшість неформально зайнятих громадян були самозайнятими на сільськогосподарських підприємствах неформального сектору та членами сім'ї, які працюють безоплатно. Водночас реакція адаптації ринку праці на кризу *Covid-19* практично в усіх країнах світу відбувалась шляхом різкого зменшення тривалості робочого часу через карантинні обмеження діяльності компаній та самоізоляцію людей, передусім у сфері надання послуг (готельне, ресторанне господарство, подорожі й туризм тощо).

У цей період існувала стійка пряма залежність між рівнями освіти і неформальної зайнятості — серед осіб з вищою освітою частка формально зайнятих була істотно більшою ніж зайнятих неформально, тоді

Таблиця 7. Категорії зайнятого населення за типами виробничих одиниць і статусом зайнятості, Україна

Тип виробничих одиниць	Статус зайнятості						
	Самозайняті (включно з особами, які працювали спільно з партнерами)		Роботодавці		Члени сім'ї, які працюють безоплатно		Наймані працівники
	Неформальна зайнятість	Формальна зайнятість	Неформальна зайнятість	Формальна зайнятість	Неформальна зайнятість	Неформальна зайнятість	Формальна зайнятість
Підприємства формального сектору					1	2	
Підприємства неформального сектору	3		4		5	6	

Джерело: [18, с. 13].

як серед осіб з більш низькими рівнями освіти рівень неформальної зайнятості значно перевищував відповідний показник для формально зайнятих (табл. 8).

Так, у 2021 р. частка формально зайнятих серед осіб з вищою освітою була втричі більше ніж неформально зайнятих, тоді як серед тих, хто мав професійно-технічну або повну загальну середню освіту це співвідношення було оберненим на користь неформальної зайнятості та становило 1,4 і 2,4 рази відповідно, а серед працівників з базовою загальною середньою,

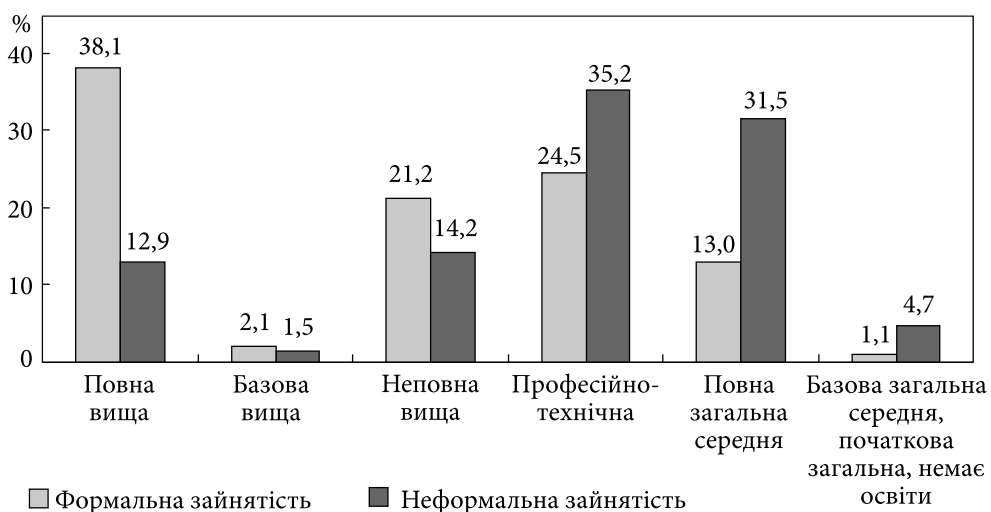

Рис. 2. Зайнятість населення за типами робочих місць та рівнем освіти, Україна, 2021 р., у % до чисельності зайнятого населення

Джерело: [21, с. 130].

Таблиця 8. Зайнятість населення за типами робочих місць та рівнем освіти, Україна, 2019—2021 рр., у % до чисельності зайнятого населення, за відповідним рівнем освіти та типом робочого місця

Рівень освіти	2019		2020		2021	
	ФЗ*	НФЗ	ФЗ	НФЗ	ФЗ	НФЗ
Повна вища	37,4	13,5	38,0	13,5	38,1	12,9
Базова вища	2,0	1,3	1,9	1,4	2,1	1,5
Неповна вища	21,4	14,7	21,2	14,0	21,2	14,2
Професійно-технічна	24,4	33,3	24,3	34,1	24,5	35,2
Повна загальна середня	13,5	32,4	13,4	32,2	13,0	31,5
Базова, початкова загальна середня, або не мають освіти	1,3	4,8	1,2	4,8	1,1	4,7

Джерело: [19, с. 108; 20, с. 104; 21, с. 130]; *ФЗ — формальна зайнятість, НФЗ — неформальна зайнятість.

початковою загальною освітою або без освіти рівень неформальної зайнятості перевищував відповідний показник для формальної зайнятості в 4,3 раза (рис. 2).

Таблиця 9. Динаміка частки неформально зайнятого населення за видами економічної діяльності, Україна, 2019—2021 рр., у % до усього неформально зайнятого населення

Види економічної діяльності	2019	2020	2021
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	42,3	44,1	45,5
Промисловість	5,9	5,6	5,8
Будівництво	17,0	17,2	17,4
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	17,3	16,1	15,5
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	3,9	4,2	4,3
Тимчасове розміщення й організація харчування	2,6	2,6	2,2
Інформація та телекомунікації	1,3	1,3	1,2
Інші види економічної діяльності	9,7	8,9	8,1

Джерело: [19, с. 111; 20, с. 107; 21, с. 133].

Таблиця 10. Зайнятість населення за типами робочих місць і професійними групами, Україна, 2019—2021 рр., у % до чисельності зайнятого населення у професійній групі за відповідним типом робочого місця

Професійна група	2019		2020		2021	
	ФЗ*	НФЗ	ФЗ	НФЗ	ФЗ	НФЗ
законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	9,8	1,4	9,7	1,4	9,7	1,2
професіонали	21,8	3,2	21,8	2,9	21,7	2,5
фахівці	13,8	3,2	14,0	2,9	13,9	3,1
технічні службовці	3,7	1,1	3,7	1,1	3,7	0,9
працівники сфери торгівлі та послуг	16,8	16,1	17,0	14,8	17,0	14,0
кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	0,7	2,1	0,7	3,4	0,8	4,1
кваліфіковані робітники з інструментом	11,4	16,6	11,1	17,1	11,2	16,8
робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	12,5	6,2	12,4	6,3	12,6	6,2
найпростіші професії	9,5	50,1	9,6	50,1	9,4	51,2

Джерело: [19, с. 117; 20, с. 113; 21, с. 139]; * ФЗ — формальна зайнятість, НФЗ — неформальна зайнятість.

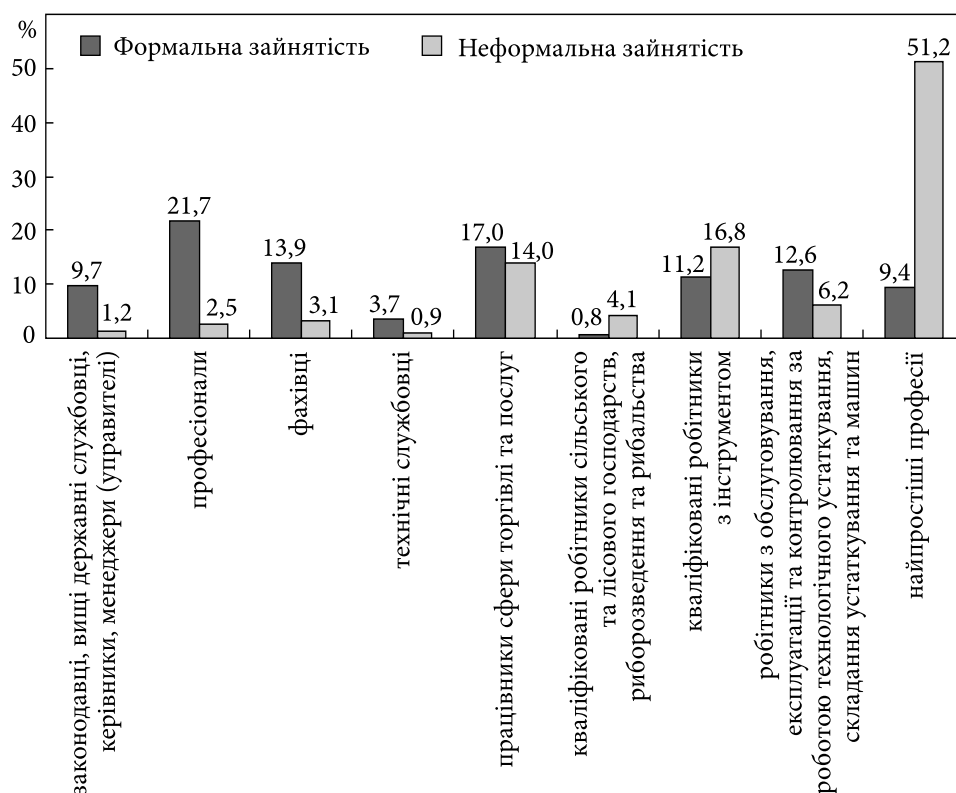

Рис. 3. Зайнятість населення за типами робочих місць та професійними групами, Україна, 2021 р., %
Джерело: [21, с. 139].

У 2019—2021 рр. більш ніж 40 % неформально зайнятого населення працювало в сільському, лісовому та рибному господарстві, понад 17 % — на будівництві та більше 15 % — в оптовій і роздрібній торгівлі (табл. 9).

У цей саме час у сільському, лісовому та рибному господарстві, а також на транспорті, в складському господарстві, поштовій та кур'єрській діяльності даний показник збільшувався, у будівництві залишався без змін, у решті видів економічної діяльності частка неформально зайнятого населення зменшувалася (табл. 10).

Приблизно половина тих, хто працював за найпростішими професіями, була зайнята неформально — в 2021 р. цей показник збільшився проти 2019—2021 рр. і становив 51,2 % (рис. 3).

Ситуація щодо неформальної зайнятості в регіонах України у 2019—2021 рр. загалом не зазнала істотних змін, лише до п'ятірки регіонів, які мали найменший рівень неформальної зайнятості, в 2021 р. замість Полтавської області увійшло м. Київ (табл. 11).

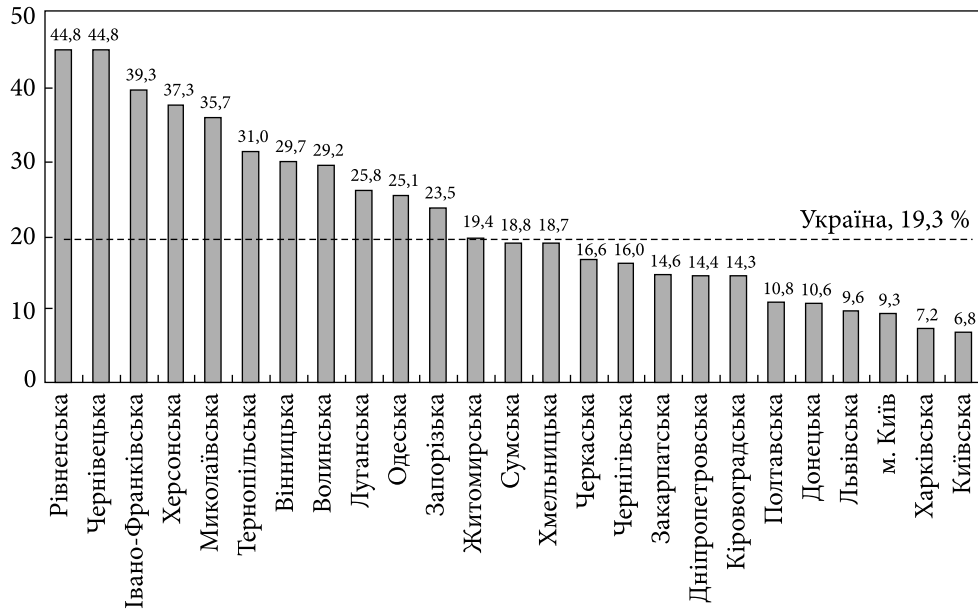

Рис. 4. Рівень неформальної зайнятості населення, за регіонами, Україна, 2021 р., %
Джерело: [21, с. 139].

Таблиця 11. Неформальна зайнятість населення, за регіонами, Україна, 2019—2021 рр., %

№	Місця в рейтингу (1 — найвищий рівень неформальної зайнятості)			Місця в рейтингу (1 — найнижчий рівень неформальної зайнятості)		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
1.	Чернівецька	Чернівецька	Рівненська	Київська	Київська	Київська
2.	Рівненська	Рівненська	Чернівецька	Харківська	Харківська	Харківська
3.	Херсонська	Івано-Франківська	Івано-Франківська	Полтавська	Львівська	м. Київ
4.	Івано-Франківська	Херсонська	Херсонська	Львівська	Полтавська	Львівська
5.	Миколаївська	Миколаївська	Миколаївська	Донецька	Донецька	Донецька

Джерело: [19, с. 117; 20, с. 113; 21, с. 139].

У 2019—2020 рр. рівень неформальної зайнятості, вищий за середній в Україні (20,9 і 20,3 % відповідно), мали по 14 регіонів, тоді як у 2021 р. (19,3 %) їх кількість зменшилась до 12 регіонів (рис. 4).

Висновки та перспективи подальших досліджень. У 2019—2021 рр. в Україні значно збільшилась неадекватна зайнятість — частка працівників із низьким рівнем оплати праці зросла майже в 2,5 рази. Цей показник був

найбільшим у сільському, лісовому та рибному господарстві, тимчасовому розміщенні й організації харчування, наданні інших видів послуг. Водночас темпи росту частки працівників з низьким рівнем оплати праці також були найвищими у сфері інформації та телекомунікацій, для якої не був критичним вплив пандемії *Covid-19*. Під впливом жорстких карантинних обмежень на початку 2020 р. мало місце значне зростання рівня вимушеної неповної зайнятості, але до кінця 2021 р. він зменшився вдвічі проти початку 2019 р. Показник був найбільшим у промисловості та практично не реєструвався у сфері освіти, державного управління й оборони та обов'язкового соціального страхування. Попри те, що наслідки пандемії *Covid-19* у частині її впливу на рівень вимушеної неповної зайнятості загалом були подолані до кінця 2021 р., втрати робочого часу в цей період збільшились. Зокрема, невідпрацьований час штатним працівником, який знаходився в умовах вимушеної неповної зайнятості, збільшився з 36,4 % до 50,8 % річного фонду робочого часу, а втрати робочого часу через вимушену неповну зайнятість загалом зросли в 1,4 раза.

Профіль неформальної зайнятості свідчить про неоднорідність (гетерогенність) неформального ринку праці в Україні, що характеризується поєднанням відсутності вибору на нижньому рівні входження та нормованого верхнього рівня (добровільного вибору). В стані неформальної зайнятості найчастіше опиняються зайняті не за наймом у неформальному секторі жінки із сільської місцевості, з базовою початковою загальною середньою освітою або без освіти, які працюють за найпростішими професіями у сільському, лісовому та рибному господарстві, а також молодь до 24 років і люди пенсійного віку. Існує пряма залежність між рівнями освіти і неформальної зайнятості, тому для працівників з вищою освітою неформальна зайнятість, швидше за все, є добровільним вибором.

Отже, брак гідної зайнятості, що є одним із проявів глобальних соціальних ризиків у сфері праці, в Україні детермінований низкою проблем:

- збільшення неадекватної зайнятості з низьким рівнем оплати праці в сільському, лісовому та рибному господарстві, а також сфері надання послуг, інформації та телекомунікацій;
- високий рівень вимушеної неповної зайнятості в промисловості та збільшенні втрат робочого часу попри подолання наслідків впливу пандемії *Covid-19*;
- відсутність вибору на нижньому рівні входження до неформального ринку праці для сільських жінок, молоді та людей пенсійного віку.

З огляду на це перспективи подальших досліджень передбачатимуть наукове обґрунтування пріоритетних напрямків політики повоєнної розбудови України — щодо подолання кризи у сфері зайнятості, забезпечення сталого людського розвитку, створення потенціалу протидії для стратегічного реагування на виклики і небезпеки, реалізації перспектив європей-

ської інтеграції та виконання зобов'язань з реалізації Цілей сталого розвитку для України до 2030 року, зокрема цілі 8 «Гідна праця та економічне зростання».

ЛІТЕРАТУРА

1. The Global Risks Report 2023. 18th Edition. Published by the World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf (дата звернення: 13.09.2022).
2. Avin Sh., Wintle B. C., Weitzdörfer J., Ó hÉigeartaigh S. S., Sutherland W. J., Rees M. J. Classifying global catastrophic risks. *Futures*. 2018. № 102. P. 20—26.
3. Doeringer P., Piore M. *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Lexington (Mass.). 1971.
4. Maloney W. F. Informality Revisited. *World Development*. 2004. № 32. P. 1159—1178.
5. Decent Work: Report of the Director-General of the ILO at the 87th session of the ILC. Geneva: ILO, 1999.
6. Праця України у 2019 році: стат. збірник. Держстат України. Київ, 2021. 267 с.
7. Праця України у 2020 році: стат. збірник. Держстат України. Київ, 2022. 232 с.
8. Праця України у 2021 році: стат. збірник. Держстат України. Київ, 2022. 209 с.
9. Нове щомісячне опитування підприємств. Український бізнес під час війни. ГО «Інститут економічних досліджень та політичних консультацій». URL: <http://www.iier.com.ua/ua/institute/news?pid=7140> (дата звернення: 10.04.2023).
10. Recommendation N 204 concerning the Transition from the Informal to the Formal Economy. Geneva, 2015 URL: https://www.ilo.org/ilc/ILCSessions/previous-sessions/104/texts-adopted/WCMS_377774/lang--en/index.htm (дата звернення: 13.10.2022).
11. Lewis W. A. Economic development with unlimited supplies of labour. *Manchester School*. 1954. № 22(2). P. 139—191.
12. Harris J. R., Todaro M. P. Migration, unemployment and development: a two sector analysis. *The American Economic Review*. 1970. № 60(1). P. 126—142.
13. Tokman V. E. An Exploration into the Nature of Informal-Formal Sector Relationships: The Case of Santiago. *World Development*. 1978. Vol. 6. P. 1065—75.
14. Fields G. S. *A Guide to Multisector Labor Market Models*. Social Protection Discussion Paper 32547. Washington, DC: The World Bank, 2005.
15. Resolution concerning statistics of employment in the informal sector adopted by the 15th ICLS. ILO, 1993. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087484.pdf (дата звернення: 15.10.2022).
16. Guidelines concerning a statistical definition of informal employment adopted by the 17th ICLS. ILO, 2003. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087622.pdf (дата звернення: 15.10.2022).
17. Measuring informality: A statistical manual on the informal sector and informal employment. Geneva: ILO, 2013. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_222979.pdf (дата звернення: 16.11.2022).
18. Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення (затверджені наказом Державної служби статистики України від 23.01.2013 № 16). URL: https://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/18/metod_16.pdf (дата звернення: 04.08.2022).
19. Робоча сила України. 2019 рік: стат. збірник. Держстат України. Київ, 2020. 194 с.
20. Робоча сила України. 2020 рік: стат. збірник. Держстат України. Київ, 2021. 190 с.
21. Робоча сила України. 2021 рік: стат. збірник. Держстат України. Київ, 2022. 216 с.

REFERENCES

1. The Global Risks Report 2023 (2023). 18th Edition. Published by the World Economic Forum. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf
2. Avin, Sh., Wintle, B. C., Weitzdörfer, J., Ó hÉigartaigh, S. S., Sutherland, W. J. & Rees, M. J. (2018). Classifying global catastrophic risks. *Futures*, 102, 20—26.
3. Doeringer, P. & Piore, M. (1971). *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Lexington (Mass.).
4. Maloney, W. F. (2004). Informality Revisited. *World Development*, 32, 1159—1178.
5. Decent Work (1999). Report of the Director-General of the ILO at the 87th session of the ILC. Geneva: ILO.
6. Labour of Ukraine 2019 (2020). Statistical databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
7. Labour of Ukraine 2020 (2021). Statistical databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
8. Labour of Ukraine 2021 (2022). Statistical databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
9. New monthly survey of enterprises (2023). Ukrainian business during the war. NGO «The Institute for Economic Research and Policy Consulting». <http://www.ier.com.ua/ua/institute/news?pid=7140> [in Ukrainian].
10. ILO (2015). Recommendation N 204 concerning the Transition from the Informal to the Formal Economy. Geneva. https://www.ilo.org/ilc/ILCSessions/previous-sessions/104/texts-adopted/WCMS_377774/lang--en/index.htm
11. Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *Manchester School*, 22(2), 139—191.
12. Harris, J. R. & Todaro, M. P. (1970). Migration, unemployment and development: a two sector analysis. *The American Economic Review*, 60(1), 126—142.
13. Tokman, V. E. (1978). An Exploration into the Nature of Informal-Formal Sector Relationships: The Case of Santiago. *World Development*, 6, 1065—75.
14. Fields, G. S. (2005). A Guide to Multisector Labor Market Models. Social Protection Discussion Paper 32547. Washington, DC: The World Bank.
15. ILO (1993). Resolution concerning statistics of employment in the informal sector adopted by the 15th ICLS. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087484.pdf
16. ILO (2003). Guidelines concerning a statistical definition of informal employment adopted by the 17th ICLS. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087622.pdf
17. ILO (2013). Measuring informality: A statistical manual on the informal sector and informal employment. Geneva. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_222979.pdf
18. Methodological regulations regarding the determination of informal employment of the population (approved by the order of the State Statistics Service of Ukraine No. 16 of 23.01.2013) (2013). https://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/18/metod_16.pdf [in Ukrainian].
19. Labor force of Ukraine 2019 (2020). Stat. databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
20. Labor force of Ukraine 2020 (2021). Stat. databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
21. Labor force of Ukraine 2021 (2022). Stat. databook. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21.03.2023

Iryna Novak, PhD (Econ.), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: novak20@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-4579-2470
Scopus ID: 57222406264

Inesa Zhuk, PhD (Econ.), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: zhukinna78@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0840-8751

GLOBAL SOCIAL RISKS IN THE FIELD OF LABOR:
LACK OF DECENT EMPLOYMENT IN UKRAINE

The article is devoted to the study of decent employment in Ukraine in the context of global social risks in the field of labor. Based on the generalization of approaches to understanding global risks, the concepts of decent work, and sustainable human development, the lack of decent employment is considered one of the manifestations of the crisis in the field of employment, which is characterized by wage stagnation, the growth of unemployment and underemployment, geographical or sectoral mismatches between the demand and supply of labor force etc. The purpose of this article is to study decent employment in Ukraine in the context of global social risks in the field of labor, to identify the main problems that cause a lack of decent employment, the solution of which is necessary to ensure sustainable human development and post-war recovery of the country, to realize the prospects of European integration. The scientific novelty of the study is the substantiation of the methodological approach to the study of decent employment in the context of global social risks in the field of labor based on the analysis of such components as inadequate employment, forced underemployment for economic reasons, and informal employment. To achieve the defined goal, the following research methods are applied: comparative and statistical analysis of data, graphical method of presenting results — for quantitative assessment and research of decent employment; methods of system approach, logical analysis, induction and deduction, generalization and analogy — when substantiating and developing a methodological approach to the study of decent employment in Ukraine in the context of global social risks in the field of labor. On the basis of national data on labor statistics from statistical observations of enterprises, as well as a sample survey of the workforce, the dynamics of inadequate employment, forced underemployment for economic reasons, and informal employment were analyzed, in particular at sectoral and regional levels. It has been established that the main problems that cause a lack of decent employment in Ukraine are: an increase in inadequate employment with low wages in agriculture, forestry, and fishing, as well as in the field of providing services, information, and telecommunications; high level of forced underemployment in industry and increased loss of working time despite overcoming the effects of the COVID-19 pandemic; lack of choice at the lower level of entering the informal labor market for rural women, young people, and people of retirement age.

Keywords: decent employment, global social risks, inadequate employment, forced underemployment for economic reasons, informal employment, sustainable human development.

Cite: Shvets, Pavlo (2023). Reformuvannya oplaty pratsi pratsivnykiv biudzhetnoi sfery v Ukraini [Reforming the Payment of Employees of the Budget Sector in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 131-146. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.131>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.131>

УДК 331.28:331.215

JEL Classification: J 31, J 38

ПАВЛО ШВЕЦЬ, канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: pavelshvets@ukr.net

ORCID: 0000-0001-8676-472X

РЕФОРМУВАННЯ ОПЛАТИ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ БЮДЖЕТНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

Соціально-економічна нестабільність в Україні супроводжується суперечностями в оплаті праці працівників, що негативно позначається на ефективності та мотивуванні праці. Питання оплати праці в бюджетній сфері є найбільш актуальним для країни, адже принципи її фінансування переважно за рахунок бюджету та недосконалість механізмів її формування призводить до відсутності взаємозв'язку між кваліфікацією працівників та рівнем оплати праці, поширення бідності серед працівників, інших негативних наслідків. Це актуалізує обґрунтування теоретико-методологічних засад реформування системи оплати праці бюджетних працівників.

Метою статті є виявлення недоліків оплати праці працівників бюджетної сфери України та удосконалення системи її механізмів оплати праці працівників, які фінансуються за рахунок бюджету. Дослідження здійснювалося за допомогою таких методів: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, аналогії. Для формулювання висновків застосовано абстрактно-логічний підхід. Встановлено, що на даний час у країні наявні три системи фінансування оплати праці працівників, яке здійснюється за рахунок бюджетних коштів (на основі ЄТС (далі — ЄТС)), на основі положень спеціальних законів та підзаконних нормативних актів та змішана в охороні здоров'я внаслідок реформування галузі), що може призвести до ризиків стримування рівня оплати праці та зростання неофіційної зайнятості у приватному секторі. Виявлено недоліки оплати

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

праці працівників бюджетної сфери: відсутність зв'язку зарплат більшості працівників бюджетної сфери із результатами їхньої праці та якістю наданих ними послуг, заниження рівня заробітних плат, диспропорції у рівнях оплати праці працівників однакової кваліфікації, що породжує ризики відпливу висококваліфікованих кадрів в інші сектори економіки та зниження якості наданих послуг у перспективі. Для визначених ризиків у сфері оплати праці працівників бюджетної сфери запропоновано інструменти мінімізації, які полягають в оптимізації наявної мережі розпорядників одержувачів бюджетних коштів (упорядкування і раціоналізація передусім мережі освітніх та медичних бюджетних установ), переході до моделі часткової автономії (це дасть змогу бюджетним установам та організаціям самостійно залучати додаткові грошові кошти, а також витратити їх на власні потреби, що може бути стимулом для розвитку) та наданні права бюджетним установам та організаціям розміщувати тимчасово вільні кошти в комерційних банках, що стане додатковим джерелом доходів. Розроблено концептуальні засади побудови системи оплати праці за результатами, яка фінансується за рахунок бюджету, що містить інструменти й принципи її формування та її складових, визначає її функції та створює сприятливе мотиваційне середовище, що забезпечуватиме гідну винагороду трудових зусиль працівників бюджетної сфери та їх активне стимулювання до підвищення результативності праці й досягнення організаційних цілей.

Ключові слова: оплата праці, бюджетна сфера, рівень оплати праці, працівники бюджетної сфери, бюджетне фінансування оплати праці, системи оплати праці бюджетної сфери, бюджетні установи та організації.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Неefективна політика оплати праці, ігнорування інтересів і очікувань найманих працівників, несправедливість в оплаті праці та незадовільна диференціація негативно впливають не тільки на індивідуальні результати праці працівників, а й на фінансово-економічні результати діяльності підприємства та рівень його конкурентоспроможності. За роки незалежності в Україні постійно наголошується на тому, що рівень оплати праці в країні дуже низький і не забезпечує відтворювальну функцію більшості працівників, однак у цьому контексті найбільше занепокоєння викликає низький рівень оплати праці працівників бюджетної сфери залежно від складності та кваліфікації за виконану роботу. Гострота та значущість проблеми підсилюється ще й тим, що у майбутньому це матиме непоправні наслідки, адже в більшості випадків працівники бюджетної сфери зайняті у тих сферах діяльності, які формують людський капітал нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням оплати праці в державному секторі країн ОЕСР і ЄС та впливу її на рівень заробітних плат у приватному секторі економіки займались А. Afonso (А. Афонсо) [1], Р. Gomes (П. Гомес)[2], С. Sinleton (К. Сінглетон) [3]. Проблематика організації оплати праці та напрямів її вдосконалення є предметом науково-практичних досліджень В. Близнюк (V. Blyzniuk) [4], Л. Васюренко (L. Vasurenko) [5], В. Данюка (V. Daniuk), О. Герасименко (O. Herasymenko), А. Колота (A. Kolot) [6, 7], Е. Лібанової (E. Libanova) [8], Л. Лісогор (L. Lisohor) [9],

І. Петрової (I. Petrova) [4], Л. Ткаченко (L. Tkachenko) [10], О. Цимбала (O. Tsymbal) [11], С. Цимбалюк (S. Tsymbaliuk) [12] та ін.

Аналіз літератури показує, що в Україні проблему оплати праці в бюджетній сфері розглянуто лише частково, основну увагу науковців зосереджено на інструментах державного регулювання оплати праці та їх відображенні на розмірах заробітної плати бюджетників, значні дискусії велися з приводу доцільності введення в дію єдиної тарифної сітки з оплати праці працівників окремих галузей бюджетної сфери. На сьогодні існує низка питань, які потрібно розв'язати. Протиріччя у нормативно-законодавчій базі ускладнюють розробку нових підходів до побудови ефективної системи оплати праці у бюджетній сфері, а чинний механізм оплати праці бюджетників ґрунтується на старих неринкових засадах, що ускладнює впровадження нових методів стимулювання праці і, отже, не забезпечує належної зацікавленості працівників у досягненні високих результатів праці.

Новизною є обґрунтування теоретико-методологічних засад реформування системи оплати праці бюджетних працівників.

Метою статті є виявлення недоліків оплати праці працівників бюджетної сфери України та обґрунтування пропозицій реформування системи оплати праці бюджетних працівників.

Матеріали і методи. Дослідження здійснювалося за допомогою таких методів: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, аналогії. Під час аналізу залучено елементи графічного аналізу; для формулювання висновків застосовано абстрактно-логічний підхід. У роботі використано статистичні дані Державної служби статистики України і дані Державної казначейської служби України.

Дослідження охоплює два аспекти. По-перше, — теоретичний, де цілком було окреслити механізм, інструментарій та специфіку формування оплати праці працівників, які фінансуються за рахунок бюджету (державного і місцевого). Другий аспект — аналітичний, завдання якого полягало в оцінюванні рівня оплати праці працівників бюджетної сфери та виявлення недоліків механізмів бюджетного фінансування. Там, де це технічно можливо, аналітичний матеріал стосувався 2021—2022 рр. Внаслідок відсутності статистичних даних Державної служби статистики України щодо оплати праці працівників, що фінансуються за рахунок бюджету, після 2020 р. аналіз рівня оплати праці працівників бюджетної сфери у 2021—2022 рр. неможливий.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників працівників бюджетної сфери відносять цю сферу до державного сектору економіки (у зарубіжних дослідженнях «*public sector*»), адже бюджетні установи й організації відповідно до Господарського Кодексу України [13] є суб'єктами господарювання державного сектору економіки. Фінансування оплати праці працівників цих установ здійснюється за рахунок бюджетних коштів,

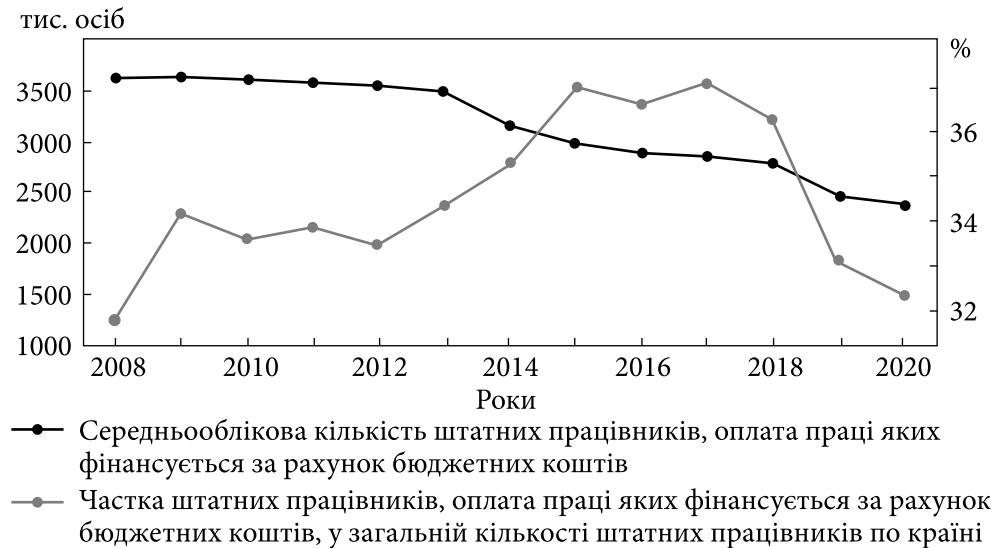

Рис. 1. Динаміка кількості штатних працівників, оплата праці яких фінансується за рахунок бюджетних коштів, та їх частка у загальній кількості штатних працівників по країні в 2008—2020 рр.

Джерело: розраховано на основі статистичного збірника «Праця України» [14].

однак у випадку органів державного управління, органів правопорядку, судової системи працівники виокремлені у категорію «державні службовці», а працівники науки, освіти, охорони здоров'я та соціально-культурної сфери діяльності зазвичай називають працівниками бюджетної сфери.

Середньооблікова кількість штатних працівників, оплата праці яких фінансується за рахунок бюджетних коштів, в Україні зменшується (із 2013 р. спостерігаються значно більші темпи зниження), однак частка бюджетних працівників у загальній кількості штатних працівників країни із 2012 р. зростала до 2015 р., а з 2018 р. простежується зниження цього показника (рис. 1).

За структурою 2020 р. найбільша кількість штатних працівників, оплата яких фінансується за рахунок бюджету, зосереджена в освіті (52,7 %), охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги (22,9) та державному управлінні й обороні (15,7 %). Якщо аналізувати частку працівників бюджетної сфери у відповідному виді діяльності, то найбільше їх в освіті (95,0 %), державному управлінні й обороні (88,1) та сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (81,3 %) (рис. 2).

Система оплати праці в організаціях та установах, які знаходяться на бюджетному фінансуванні, регулюється тими ж законами і принципами, що і оплата праці у небюджетній сфері. Водночас вона має особливості, обумовлені функціональним змістом праці, кваліфікаційним і професійним складом, характером виконуваних завдань. Процес прикладання праці

Рис. 2. Частка штатних працівників (%), оплата яких фінансується за рахунок бюджету, у загальній їх кількості та у загальній кількості відповідного виду діяльності по країні у 2020 р.

Джерело: розраховано на основі статистичного збірника «Праця України» [14].

в бюджетній сфері має специфічні риси, насамперед — характер фінансово-економічних відносин. Наприклад, на відміну від працівників матеріального виробництва, діяльність яких спрямована на перетворення речовини природи, а процес праці становить обмін між природою і людиною, праця працівників бюджетних установ має свій предмет впливу. Він спрямований або на людину, або на суспільство загалом [15]. Контроль за мірою праці і мірою споживання здійснюється за допомогою заробітної плати. Видатки на оплату праці мають найбільшу питому вагу в кошторисах бюджетних установ та іноді сягають 70—80 % від загальних видатків. Крім того, характерною особливістю роботи бюджетних установ є те, що вони фінансуються з бюджетів різних рівнів.

На сьогодні в Україні оплата праці в бюджетній сфері здійснюється за трьома системами. Перша з них ґрунтується на використанні Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери (ЄТС), що затверджена відповідною постановою Кабінету Міністрів України (КМУ)¹. Друга

¹ Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери: Постанова КМУ від 30.08.2002 № 1298. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-%D0%BF> (дата звернення: 18.03.2022).

базується на основі схем посадових окладів, що регулюється спеціальними нормативно-правовими актами (оплата праці державних службовців, працівників правоохоронних органів, суддів, органів прокуратури тощо).

Третя — змішана система фінансування охорони здоров'я, яка розпочалася з первинної ланки у 2018 р. (створено Національну службу здоров'я України (НСЗУ), розпочато перехід до нової системи фінансування всіх закладів усіх рівнів надання медичної допомоги за принципом «гроші йдуть за пацієнтом», автономізація постачальників медичної допомоги) та з 1 квітня 2020 р. її поширено на вторинну ланку.

У 2017 р. прийнято пакет законодавчих та нормативних актів, які змінили умови фінансування та забезпечили реалізацію реформи, зокрема: закон про «автономізацію закладів охорони здоров'я» та методичні рекомендації щодо перетворення закладів охорони здоров'я з бюджетних установ на комунальні некомерційні підприємства; закон про державні фінансові гарантії, який визначає фінансові зобов'язання надання необхідних пацієнтам послуг з медичного обслуговування (медичних послуг) та лікарських засобів належної якості за рахунок коштів Державного бюджету України², паралельно внесено необхідні зміни до Бюджетного кодексу, визначені вимоги до надавачів медичних послуг та порядок укладення договорів про медичне обслуговування, затверджено методика розрахунку вартості медичних послуг³.

Реформа в медичній сфері дала значну свободу медичним закладам, реорганізованим у комунальні некомерційні підприємства (КНП), у питаннях оплати праці своїм працівникам. Після реорганізації вони не належать до бюджетних установ, хоча кошти отримують від НСЗУ. Умови оплати праці визначаються з урахуванням ст. 97 КЗпП⁴ і ст. 15 Закону про оплату праці⁵. Тобто КНП самі в колективному договорі визначають умови оплати праці, водночас законодавством їм не заборонено застосовувати порядок оплати праці, встановлений *Умовами оплати праці працівників закладів охорони здоров'я та установ соціального захисту населення*, затвердженими спільним наказом Мінпраці й МОЗ від 05.10.2005 р. № 308/519.

² Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 12.04.2022).

³ Про затвердження Методики розрахунку вартості послуги з медичного обслуговування: Постанова КМУ від 27.12.2017 № 1075. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.04.2022).

⁴ Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 22.01.2022).

⁵ Закон України «Про оплату праці». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z950108> (дата звернення: 02.04.2022).

Можна виокремити 2 варіанти умов оплати праці в КНП:

1) КНП застосовує норми та гарантії з оплати праці, визначені Умовами № 308/519 (фактично орієнтуючись на ЄТС). Тоді розміри окладів, надбавок, доплат, премій та інших трудових виплат будуть такими ж, як і в бюджетних медичних закладах;

2) КНП закріплює в колективному договорі свої норми та умови з оплати праці (у цьому випадку перелік виплат може бути таким само, як і в Умовах № 308/519 (повністю або частково)), але розміри окладів, надбавок, доплат тощо, а також умови для їх виплати будуть іншими. Можуть бути передбачені свої (особливі) зарплатні виплати (наприклад, виплата, що враховує кількість чинних підписаних декларацій з урахуванням віку пацієнтів). Інакше кажучи, трудовий колектив (зокрема, в особі первинної профспілкової організації) має право впливати на питання регулювання оплати праці і безпосередньо структури оплати праці шляхом ведення соціального діалогу та укладення колективного договору (головна умова — забезпечити оплату праці не нижче мінімальної зарплати та інші соціальні гарантії, передбачені законом). Однак якщо після реорганізації бюджетного закладу в КНП новий колективний договір і Положення про оплату праці не затверджені, то діє попередній колективний договір, затверджений з урахуванням норм та гарантій, передбачених Умовами № 308/519 (тобто розміри та умови оплати праці визначаються як у бюджетних медичних закладах).

Використання тарифної сітки має на меті встановлення оптимальної диференціації тарифних ставок і посадових окладів з урахуванням складності й відповідальності виконуваних робіт. Дія механізму тарифної сітки така: ЄТС передбачає 25 тарифних розрядів і тарифні коефіцієнти від 1 до 4,51. Посадові оклади (тарифні ставки) за розрядами ЄТС визначаються шляхом множення окладу (ставки) працівника 1 тарифного розряду на відповідний тарифний коефіцієнт.

У 2017 р. КМУ постановою № 335 від 18.05.2017 р. «прив'язав» базовий оклад працівника I розряду ЄТС до прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Так, посадовий оклад (тарифна ставка) працівника 1-го розряду із 1 січня 2022 р. складає 2893 грн. Отже, робітнику бюджетної установи за умови повністю відпрацьованого місяця проводять доплату до рівня встановленої на відповідний період МЗП (наприклад, станом на 01.01.2022 р. робітнику 1-го тарифного розряду повинні доплатити 3607 грн) (рис. 3). Тобто для всіх працівників 1—12 тарифних розрядів за ЄТС, посадові оклади яких нижче рівня МЗП, необхідно здійснювати доплату. Це вказує на одну із головних проблем системи оплати праці, що ґрунтується на використанні ЄТС, і яку більшість дослідників називають «зрівнялівкою» в бюджетній сфері. Мінімальний посадовий оклад має бути на рівні МЗП, а не постійно в рази відставати від неї.

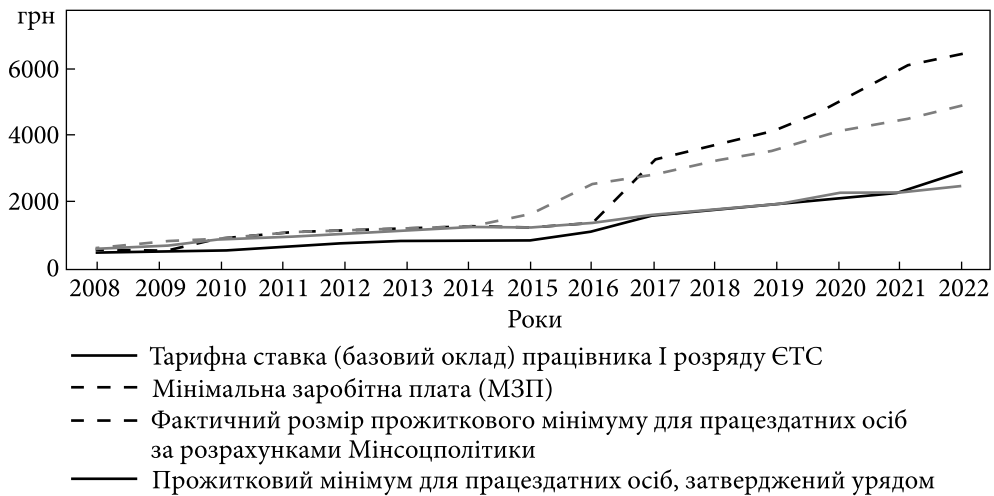

Рис. 3. Динаміка фактичного розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, МЗП та посадового окладу (тарифної ставки) працівника I розряду ЄТС у 2008—2022 рр. (на 1 січня відповідного року)

Джерело: розраховано за даними Міністерства фінансів України та Міністерства соціальної політики України.

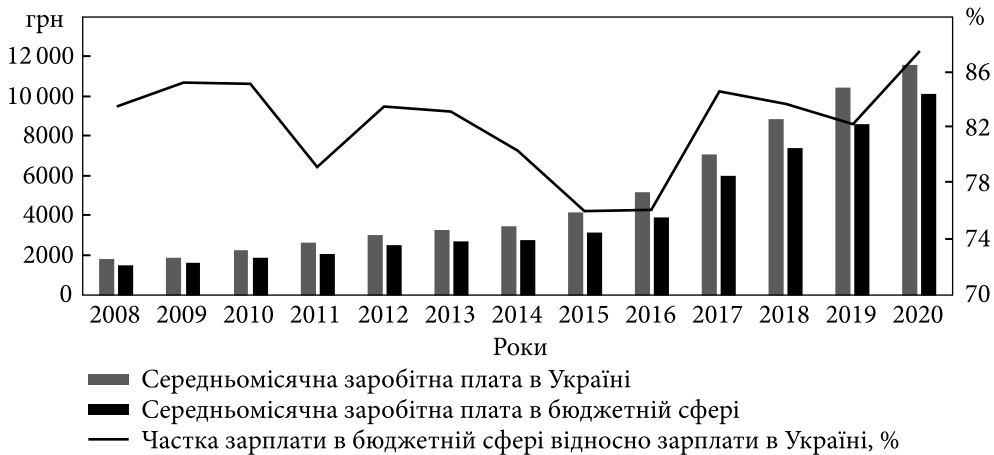

Рис. 4. Динаміка співвідношення середньомісячної зарплати в бюджетній сфері й середньомісячної зарплати в економіці України у 2008—2020 рр.

Джерело: розраховано на основі статистичного збірника «Праця України» [14].

На сьогодні характерним для України є те, що в сфері прямого і безпосереднього впливу держави (бюджетні галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я, надання соціальної допомоги тощо), де зосереджено 33,1 % загальної чисельності штатних працівників, переважна більшість

яких є висококваліфікованими спеціалістами з вищою фаховою освітою, заробітна плата впродовж багатьох років є значно нижчою за середню по країні (рис. 4).

Соціально-політичні події 2013—2014 рр. та наслідки обмежень через *Covid-19* спричинили значне погіршення економічної ситуації в Україні, наслідком чого стало істотне скорочення реальних заробітних плат за всіма видами економічної діяльності. Заробітні плати працівників державного управління повернулися на рівень 2008 р., а зарплати інших працівників бюджетної сфери практично повторили загальноекономічну картину.

Занадто низький рівень оплати праці бюджетників підтверджується відношенням середньомісячних видатків Зведеного бюджету України (ЗБУ) на одного штатного працівника (без нарахувань на оплату праці) до середньомісячної номінальної заробітної плати в країні (Табл. 1). Розрахунки показують, що у 2008—2020 рр. середня заробітна плата більшості працівників бюджетної сфери України так і не наблизилась до середнього рівня. Так, у середньому в освіті та сфері духовного й фізичного розвитку співвідношення середньомісячних видатків на оплату праці штатного працівника і середньомісячної номінальної заробітної плати по економіці країни становить 0,61—0,69.

Середньомісячна заробітна плата працівників, оплата праці яких фінансується за рахунок бюджетних коштів, на загал та в більшості галузей була нижчою за середню заробітну плату по економіці. Так, наприклад, у 2020 р. середня заробітна плата по бюджетній сфері була нижчою на 12,4 % за середню зарплату по Україні, в освіті — на 21,2, у сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги — на 26,7, мистецтва, спорту, розваги та відпочинку — на 30,3 %. І тільки в сфері державного управління й оборони та обов'язкового соціального страхування показник середньої зарплати перевищив середньостатистичний рівень по країні на 43,1 %.

Причиною такої диспропорції є відсутність системного реформування інституціонального механізму формування оплати праці у бюджетній сфері, а також встановлення штучно занижених розмірів прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, виходячи з фінансових можливостей бюджету. Вибіркове внесення змін в окремі частини загальної системи формування оплати праці не сприяли усуненню проблем, а лише посилили гостроту їх негативних наслідків. Відтак ЄТС як основа формування зарплати в бюджетній сфері базується на занижених показниках прожиткового мінімуму і мінімальної заробітної плати, наслідком чого є систематична недоплата працівникам бюджетної сфери порівняно з оплатою праці з аналогічними характеристиками в небюджетній сфері в межах 25—35 %.

Фінансування бюджетних галузей за залишковим принципом призводить до дефіциту фондів оплати праці працівників на кінець року і, як

Таблиця 1. Співвідношення видатків Зведеного бюджету України на оплату праці штатного працівника бюджетної сфери до мінімальної й середньомісячної номінальної заробітної плати в Україні в 2010—2020 рр.

Сфера діяльності	Роки										2020 р. до 2019 р. (+/-)
	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 р. до 2010 р. (+/-)	
<i>Співвідношення середньомісячних видатків ЗБУ на оплату праці штатного працівника і мінімальної заробітної плати на кінець року</i>											
Усього по бюджетній сфері	2,308	2,446	2,624	2,817	3,326	1,976	2,103	2,245	2,153	-0,154	-0,092
Державне управління і оборона	2,848	2,723	3,480	4,331	5,939	3,744	4,053	4,573	4,242	+1,394	-0,331
Освіта	1,696	1,842	1,922	1,889	1,998	1,573	1,648	1,679	1,612	-0,085	-0,046
Охорона здоров'я*	1,616	1,970	1,772	1,943	2,151						
Духовний і фізичний розвиток	1,429	2,171	2,064	1,972	2,095	1,474	1,496	1,540	1,494	+0,065	-0,046
<i>Співвідношення середньомісячних видатків ЗБУ на оплату праці штатного працівника і середньомісячної номінальної заробітної плати по економіці країни</i>											
Усього по бюджетній сфері	0,950	0,913	0,919	0,925	1,027	0,890	0,883	0,892	0,929	-0,021	+0,036
Державне управління і оборона	1,173	1,016	1,218	1,423	1,833	1,686	1,702	1,818	1,830	+0,657	+0,012
Освіта	0,699	0,687	0,673	0,620	0,617	0,709	0,692	0,668	0,695	-0,003	+0,028
Охорона здоров'я	0,666	0,735	0,620	0,638	0,664						
Духовний і фізичний розвиток	0,588	0,810	0,722	0,648	0,647	0,664	0,628	0,612	0,644	+0,056	+0,032

* З 2017 р. неможливо розрахувати у зв'язку з відсутністю інформації щодо видатків НСЗУ на оплату праці медичних працівників.
Джерело: розраховано за даними Міністерства фінансів України та Міністерства соціальної політики України.

наслідок, заборгованості з виплати заробітної плати працівників, зменшення її розміру шляхом скасування стимулюючих виплат тощо. Так, у результаті хронічного недофінансування галузей освіти та охорони здоров'я на початок 2021 р. склалася найкритичніша ситуація, коли заборгованість з оплати праці працівників медичної галузі склала майже 120 млн грн, а в галузі освіти — майже 180 млн гривень.

Одночасно з поширенням тенденції до «зрівнялівки» в оплаті кваліфікованої та некваліфікованої праці серйозною проблемою в Україні залишається поглиблення нерівності в оплаті праці у різних видах економічної діяльності та регіонах, між підприємствами та в межах одного підприємства. Результати аналізу деяких бюджетних установ свідчать про нерівнозначну оцінку та оплату роботи працівників бюджетної сфери схожих професійно-кваліфікаційних груп у різних регіонах попри схожу структуру зайнятості та централізоване формування умов оплати праці. Так, традиційно в Києві фіксуються найвищі розміри заробітної плати працівників бюджетної сфери, тоді як у Тернопільській, Рівненській та Івано-Франківській областях — найнижчі.

Варіанти реформування системи оплати праці у бюджетній сфері вітчизняними дослідниками можна згрупувати за двома типами: 1) удосконалення вже наявної системи оплати праці (підвищення базової ставки ЄТС та перегляд тарифних коефіцієнтів); 2) реформування системи оплати праці на основі нових підходів. Перший тип є недоцільним, адже ЄТС на сьогодні фактично зруйнована і не працює. На нашу думку, другий тип є найбільш доцільним для України, передбачає реформування інституціонального механізму формування оплати праці у бюджетній сфері за рахунок децентралізації структури управління на принципах субсидіарності та співвідношення мінімального розміру заробітної плати в бюджетній сфері із загальноприйнятим стандартом. Цим стандартом може бути мінімальний розмір оплати праці; заробітна плата кваліфікованого працівника; середня заробітна плата в країні. Зокрема, співвідношення заробітної плати із середньою заробітною платою досить поширене у світовій практиці (принцип закріплений в Конвенції МОП № 131 [16] і в Європейській Соціальній хартії [17]).

У цьому контексті можна взяти за основу й використати досвід реформування оплати праці державних службовців. По-перше, в інших галузях бюджетної сфери доцільним є запровадження оплати праці на основі класифікації посад. По-друге, здійснити чіткий поділ оплати праці на основну оплату праці (не менше 70 %) та варіативну (решта) частини з метою стимулювання продуктивності праці та запровадження трудових відносин на контрактній та грейдовій основі. Рівень заробітної плати кожного бюджетного працівника буде залежати від результатів його роботи. Крім того, заробітна плата поступово наблизатиметься до ринкової і сприятиме за-

лученню нових більш висококваліфікованих фахівців, а також мотивуватиме професійних співробітників, які уже працюють.

При встановленні оплати праці у державному секторі доцільно звернутись до досвіду інших країн, де оплату роботи за посадами різного рівня в умовах ринкової економіки порівнюють з приватним сектором або визначають їх умовну ціну аналітичним шляхом. Зарубіжний досвід показує, що крім фіксованої оплати праці та премій (які також залежать від продуктивності праці, досягнень конкретних результатів), існує ще й додаткова, опціонна система стимулювання менеджменту, широко застосовувана з кінця ХХ ст. У такому разі рівень та структура заробітних плат є або предметом переговорів з профспілками у країнах, де профспілкові організації є потужним інструментом захисту інтересів працівників (Ірландія, Швеція, Данія), або визначаються централізовано урядовими структурами (зазвичай спеціалізованими установами, які займаються кадровим управлінням). Рівні компресії заробітних плат (співвідношення між найнижчим та найвищим рівнями оплати) в межах державного сектору є нижчими ніж у приватному секторі. Середній показник компресії заробітних плат у державному секторі — 1:7 (за таким принципом побудована, наприклад, схема посадових окладів у Німеччині). У міжнародній практиці варіації у рівнях компресії в різних країнах можуть бути дуже високими — від 1:30 до 1:2 [18].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Будь-яка модель оплати праці може бути ефективною лише в тому разі, якщо вона забезпечує гідний рівень заробітної плати. Аналіз системи оплати праці працівників бюджетної сфери та механізмів її функціонування свідчить про відсутність системного реформування інституціонального механізму її формування, встановлення штучно занижених розмірів прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, поширення тенденцій до «зрівнялівки» в оплаті кваліфікованої та некваліфікованої праці працівників бюджетної сфери. Результати аналізу бюджетних установ підтверджує нерівнозначність оцінки та оплати роботи працівників бюджетної сфери схожих професійно-кваліфікаційних груп у різних регіонах попри схожу структуру зайнятості та централізоване формування умов оплати праці.

Реформування інституціонального механізму формування оплати праці у бюджетній сфері можливе за рахунок децентралізації структури управління на принципах субсидіарності та співвідношення мінімального розміру заробітної плати в бюджетній сфері із загальноприйнятим стандартом (мінімальний розмір оплати праці, заробітна плата кваліфікованого працівника, середня заробітна плата в країні). Чіткий поділ оплати праці на основну оплату праці (не менше 70 %) та варіативну (решта) частини, запровадження трудових відносин на контрактній та грейдовій основі стимулюватиме працівників бюджетної сфери до підвищення продуктивності

праці. Подальші дослідження мають бути направлені на розробку прозорої системи оплати праці на основі класифікації посад (із врахуванням кваліфікації та досвіду, важливості й складності роботи на посаді, ступеня відповідальності, а також результативності, ефективності й якості виконання посадових обов'язків працівником).

ЛІТЕРАТУРА

1. Afonso A., Gomes P. Interactions between private and public sector wages. 2008. *European Central Bank. Working Paper Series*. № 971. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scrwp/ ECBWP971.pdf> (дата звернення: 21.07.2002).
2. Gomes P. Optimal public sector wages. *The Economic Journal*. 2014. Vol. 125 (September). P. 1425—1451. <https://doi.org/10.1111/eoj.12155>
3. Singleton C. The public-private sector wage differential in the UK: evidence from longitudinal employer-employee data. *Economics Letters*. 2019. P. 109—113. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2018.11.005>
4. Петрова І. Л., Близнюк В. В. Український ринок праці: імперативи та можливості змін. НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2018. 356 с.
5. Васюренко Л. В. Державне регулювання організацією оплати праці. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2018. 317 с.
6. Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізми забезпечення / за наук. ред. д.е.н., проф. А. М. Колода. Київ: КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2017. 500 с.
7. Колода А. М., Герасименко О. О. Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку. Київ: КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2021. 487 с.
8. Лібанова Е. М. Криза політики доходів в Україні. *Економіка України*. 2016. № 8 (657). С. 62—77. URL: http://economyukr.org.ua/?page_id=723&lang=uk&aid=295
9. Лісогор Л. С. Трансформація ринку праці: можливості реалізації інноваційних змін в сучасних умовах. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Економіка*. 2015. Вип. XI. С. 177—183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ekon_2015_11_37 (дата звернення: 05.01.2022).
10. Ткаченко Л. Г. Продуктивність та оплата праці: діалектика взаємодії. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 1(19). С. 132—141. URL: <https://dse.org.ua/archive/19/13.pdf> (дата звернення: 20.12.2021).
11. Людський розвиток в Україні. Пріоритети національної політики мінімізації асиметрії українського ринку праці / кер. авт. кол. О. І. Цимбал; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ: Академперіодика, 2021. 210 с.
12. Цимбалюк С. О. Політика оплати праці в бюджетній сфері України: основні тенденції, недоліки, пропозиції щодо поліпшення. *Проблеми економіки*. Київ, 2017. № 3. С. 277—282. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/36059/polit-opl.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 19.11.2022).
13. Господарський Кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 24.01.2022).
14. Праця України: стагистичний збірник (2012—2021). *Державна служба статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
15. Дяченко К. С. Особливості функціонування бюджетних установ у системі державних фінансів. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 7. С. 739—748. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/125.pdf (дата звернення: 17.12.2022).

16. Конвенція МОП № 131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_149#Text (дата звернення: 22.09.2022).
17. Європейська соціальна хартія. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 22.09.2022).
18. Оплата праці працівників державного сектору: міжнародний досвід. *Національне агентство України з питань державної служби*. Київ: НАДС України, 2020. 33 с. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/Mignarodniy%20dosvid/oplata-pratsi.pdf>
19. Заробітна плата у світі в 2018—2019 рр.: що ховається за гендерними розривами в оплаті праці. *Міжнародна організація праці*. Женева: МБП, 2018. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_783734.pdf (дата звернення: 25.08.2022).
20. Зарубіжний досвід нарахування заробітних плат в основних секторах економіки (деякі країни Західної та Східної Європи) / за заг. ред. В. Мазярчука. Київ: Офіс з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України, 2018. 21 с. URL: <https://ces.org.ua/the-financial-and-economic-analysis-office/>
21. Реформа оплати праці державних службовців: Аналітична записка. Центр економічної стратегії. URL: http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/public_wages_note_ukr1.pdf (дата звернення: 09.09.2022).

REFERENCES

1. Afonso, A., & Gomes, P. (2008). Interactions between private and public sector wages. *European Central Bank Working Paper Series*, 971. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp971.pdf>
2. Gomes, P. (2014). Optimal public sector wages. *The Economic Journal*, 125 (September), 1425—1451. <https://doi.org/10.1111/econj.12155>
3. Singleton, C. (2019). The public-private sector wage differential in the UK: evidence from longitudinal employer-employee data. *Economics Letters*, 109—113. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2018.11.005>
4. Petrova, I. L., & Blyzniuk, V. V. (2018). Ukrainian labor market: imperatives and opportunities for change. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, 356 p. <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf> [in Ukrainian].
5. Vasiurenko, L. V. (2018). State regulation of the organization of labor remuneration. 317 p. [in Ukrainian].
6. Kolot, A. M., Daniuk, V. M., & Herasymenko, O. O. (2017). Decent work: imperatives, Ukrainian realities, security mechanisms: monograph. Kyiv: KNEU named after Vadym Hetman, 500 p. <https://core.ac.uk/download/pdf/197264257.pdf> [in Ukrainian].
7. Kolot, A. M., & Herasymenko, O. O. (2021). Work XXI: philosophy of change, challenges, vectors of development: monograph. Kyiv: KNEU named after Vadym Hetman, 487 p. https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/36870/Pfzvvr_2021.pdf?sequence=3&isAllowed=y [in Ukrainian].
8. Libanova, E. M. (2016). The crisis of income policy in Ukraine. *Economy of Ukraine*, 8(657), 62—77. http://economyukr.org.ua/?page_id=723&lang=uk&aid=295 [in Ukrainian].
9. Lisogor, L. S. (2015). Transformation of the labor market: possibilities of implementing innovative changes in modern conditions. *Bulletin of the Precarpathian University*, XI, 177—183. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ekon_2015_11_37 [in Ukrainian].
10. Tkachenko, L. (2013). Productivity and wages: the dialectic of interaction. *Demography and social economy*, 1(19), 132—141. <https://dse.org.ua/arhchive/19/13.pdf> [in Ukrainian].

11. Tsybmal, O. I. et. al. (2021). Human development in Ukraine. Priorities of the national policy of minimizing the asymmetry of the Ukrainian labor market. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Akadempriodyka, 210 p. [in Ukrainian].
12. Tsybaliuk, S. (2017). Labor remuneration policy in the public sector of Ukraine: main trends, shortcomings, proposals for improvement. *Problems of the economy*, 3, 277—282. <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/36059/polit-opl.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
13. Economic Code of Ukraine (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> [in Ukrainian].
14. Labor of Ukraine: Statistical Collection (2012—2021). State Statistics Service of Ukraine. <https://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
15. Diachenko, K. S. (2016). Peculiarities of the functioning of publicly funded institutions in the system of state finances. *Economy and Society*, 7, 739—748. https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/125.pdf [in Ukrainian].
16. ILO Convention № 131 on the establishment of minimum wages with special regard to developing countries. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_149#Text [in Ukrainian].
17. European Social Charter of 03.05.1996. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text [in Ukrainian].
18. Remuneration of public sector workers: international experience (2020). National Agency of Ukraine on Civil Service, 33 p. <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/Mignarodniy%20dosvid/oplata-pratsi.pdf> [in Ukrainian].
19. Global wages 2018—2019: what's behind the gender pay gap (2018). ILO. Geneva. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_783734.pdf [in Ukrainian].
20. Foreign experience of calculating wages in the main sectors of the economy (some countries of Western and Eastern Europe) (2018). Kyiv: Office for financial and economic analysis in the Verkhovna Rada of Ukraine, 21 p. <https://ces.org.ua/the-financial-and-economic-analysis-office/> [in Ukrainian].
21. Civil servants remuneration reform: Analytical note (2017). Center for Economic Strategy. http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/public_wages_note_ukr1.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 07.02.2023

Pavlo Shvets, PhD (Economics), Senior Researcher, Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: pavelshvets@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8676-472X

REFORMING THE PAYMENT OF EMPLOYEES OF THE BUDGET SECTOR IN UKRAINE

Socio-economic instability in Ukraine is accompanied by contradictions in payments to employees, which negatively affects work efficiency and motivation. Moreover, the issue of remuneration in the public sector is the most urgent for the country, since the principles of its financing mainly at the expense of the budget, and the imperfection of its formation mechanisms are the reasons for the lack of correlation between the qualifications of employees and the level of remuneration, the increase in poverty among employees, and other negative consequences. The above prioritizes the substantiation of the theoretical and methodological tasks of reforming the system of public employees remuneration. The purpose of the article is

to identify deficiencies in the remuneration of public sector employees in Ukraine and to improve the system and mechanisms of employee remuneration in the public sector. The research was carried out using the following methods: analysis and synthesis, comparison, generalization, analogies. An abstract-logical approach was used to formulate the conclusions. It is stated that at present three systems of wages financing exist in the country for employees whose wages are paid with funds from the state budget (on the basis of YeTS [unified pay rate system], on the basis of the provisions of special laws and decrees as well as the combined system existing in the healthcare as a result of its reformation) which may create additional risks as relates to limitations of wage levels and therefore increased shadow employment in the private sector. Negative factors in relation to wages at the government-financed organizations are determined, namely no correlation between wages of most employees in this sphere and their performance and quality of services which they provide, continuous decrease in wages, disproportions in wage levels of employees with the same qualifications which all lead to risks of qualified personnel outflow into other sectors of economy and further limitation of provided services' quality in the longer run.

Risk minimization tools are proposed for the specific risks in the government-financed organizations wages system which are based on optimization of existing network of state budget funds recipients (streamlining and improvement first and foremost of the network of educational and medical institutions financed by the state) and transition toward a semi-autonomous model (which will allow government-financed organizations and institutions to independently attract additional funding and spend it on their own needs which would stimulate further development) as well as awarding to the government-financed organizations and institutions the right to place currently unused funds at commercial banks which would generate an additional revenue. Also the conceptual basis for creating a results-based wages system financed from the state budget is developed which includes tools and principles of its formation and formation of its elements, determines its functions and establishes a favourable motivational environment which will ensure adequate remuneration of government-financed organizations' employees for their work as well as actively stimulate them toward achieving better results of the work and fulfillment of the organizational goals.

Keywords: wages, public sector, wage level, public sector employees, state budget financing of wages, public sector wage system, institutions and organizations financed from the state budget.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**. Стаття подається за адресою на сайті журналу.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID, Scopus ID, Researcher ID.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References, анотацію англійською мовою.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати актуальність дослідження, основну мету, новизну, методи дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абрєвіатури.

Список **літератури** має бути оформлено відповідно до чинного Національного стандарту України (ДСТУ 8302:2015).

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет-посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у листопаді поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://ojs.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною по-

штою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is *free of charge* for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID, Scopus ID, Researcher ID. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — *in two languages*.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings: relevance of the study, the main purpose, novelty, research methods, should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of next year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in June of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September of this year);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in November of this year).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://ojs.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences** (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>.
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://ojs.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*
Технічний секретар редакційної колегії *Л. О. Григор'єва*
Редактор-перекладач англ. тексту *А. О. Чепиленко*
Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 00.00.2023 р. Формат 70 × 100/16.
Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 12,51. Обл.-вид. арк. 12,87.
Тираж 000 пр. Зам. № 0000

Видавець і виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001